Dominique Sourdel
Janine Sourdel-Thomine

civilizația islamului clasic

Editura Meridiane

D. et J. SOURDEL
La Civilisation de l'Islam Classique

© B. Arthaud, Paris 1968

Volumul face parte din colecția
„Les Grandes Civilisations" condusă de Raymond Bloch,
Director de studii la Școala practică de înalte studii, din Paris

Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba
română sînt rezervate Editurii Meridian

Dominique Sourdel

Profesor la Facultatea de litere şi ştiinţe umane din Bordeaux

Janine Sourdel-Thomine

Director de studii la Şcoala practică de înalte studii din Paris

civilizaţia islamului clasic

Volumul II

Traducere de
EUGEN FILOTTI

Prefaţă de
AUREL DECEI

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1975

Pe copertă:

Maestrul și discipolul (fragment)
Miniatură mesopotamiană din secolul al XIII-lea

Partea a treia

ECONOMIA
ŞI GRUPURILE SOCIALE

CAPITOLUL VII

ȚINUTURILE ȘI RESURSELE IMPERIULUI

Civilizația islamică clasică, a cărei diversitate de școli de gîndire și al cărei efort de reflecție juridică le-am văzut mai sus modelînd viața religioasă și socială, a fost totodată reflectarea lumii în cadrul căreia ea s-a dezvoltat. Fără îndoială, ea a înflorit mai ales datorită unei vieți urbane care s-a intensificat în mod remarcabil odată cu expansiunea Islamului, orașul fiind, după cum s-a subliniat de mai multe ori, cadrul privilegiat al diferitelor manifestări ale cultului și ale vieții intelectuale. Fără îndoială, de asemenea, ea a fost rezervată, în manifestările ei materiale cele mai spectaculare, păturilor bogate și mai ales cercurilor aristocratice și dinastice. Fără îndoială, în sfîrșit, ea s-a întărit în opoziție cu beduinismul, rămas legat de practicile anteislamice, și cu viața rurală, apanaj al populațiilor cucerite. Nu e mai puțin adevărat că ea a rămas condiționată de existența unui imperiu cu teritorii întinse și cu peisaje variate, unde prezența unor grupuri umane etnic disparate, supuse unor factori naturali adesea divergenți, s-a sustras tendințelor unificatoare ale Islamului urban.

Civilizație citadină desigur, ea a fost și o civilizație a zonelor de deșert și mai ales o civilizație a apei sau, mai exact, a regiunilor vivificate cu ajutorul apei și al irigării. Dominată de prezența constantă, în jurul celor mai prospere centre cul-

turale ale ei, a unor întinderi pustii şi sălbatice, practic inasimilabile unui stat înaintat, deşi permanent menite să-i influenţeze destinul, ea a fost în acelaşi timp şi cu o pregnanţă cu atît mai izbitoare, prin contrast, civilizaţia întinselor pămînturi dătătoare de hrană, populate şi fertilizate datorită muncii umane. Ea nu fusese în această privinţă decît moştenitoarea altor civilizaţii, acelea care de secole, în lungul aceloraşi fluvii abundente sau în aceleaşi oaze cucerite cu trudă asupra stepei, exploataseră înaintea ei aceleaşi văi sau aceleaşi şesuri care formau baza esenţialmente agricolă a economiei lor. Dealtfel această perenitate a unor vechi centre de viaţă sedentară, care au asigurat bogăţia evului mediu islamic, aşa cum o alimentaseră pe aceea a regatelor orientale din antichitate, a implicat continuitatea unor anumite moduri de a acţiona şi de a gîndi în interiorul unei societăţi totuşi transformate sub influenţa unei religii căreia îi datora cea mai mare originalitate a ei.

Importanţa rolului jucat astfel de menţinerea unei agriculturi* de tip antic s-a făcut simţită chiar atunci cînd avîntul meşteşugurilor şi al comerţului îi adăugase noi resurse şi determinase dezvoltarea unor oraşe uneori gigantice, la încrucişarea căilor comerciale. În adevăr, acestea nu s-au dezvoltat decît în locurile unde fuseseră realizate mai întîi condiţiile indispensabile muncii cultivatorului şi strîngerii produselor de primă necesitate pe care se baza viaţa aglomeraţiilor urbane, produse ce continuau şi atunci să contribuie la randamentul impozitelor şi la îmbogăţirea orăşenilor proprietari de pămînt. Bagdadul, de exemplu, care a fost una din capitalele abbaside avînd de la început pretenţii imperiale, nu s-ar fi putut naşte şi nici să se extindă în altă parte decît în acest ţinut intens cultivat al Sawādului, ale cărui venituri furnizau partea esenţială a casetei suveranului şi a cărui administrare constituia o sarcină indispensabilă pentru formarea secretarilor şi înalţilor funcţionari ai statului.

Consecinţele acestei necesităţi economice iniţiale
7 vor apărea şi atunci cînd se va manifesta declinul

demografic al acelor oraşe, ruinate desigur în urma unor fapte istorice precise, dar după ce suferiseră şi repercusiunile decăderii pe care începuseră s-o cunoască regiunile agricole vecine, înapoindu-se treptat la stepă şi încetînd de a servi ca sprijin cetăţii islamice tradiţionale. Ceea ce subliniază locul de prim plan deţinut, printre factorii determinanţi ai evoluţiei civilizaţiei clasice a Islamului, de elementele constitutive ale unui spaţiu pe care-l delimitaseră mai întîi frontierele imperiului.

Primul dintre aceste elemente se datora proporţiei însemnate, în cuprinsul acestui imperiu ca şi în vecinătatea lui, de pămînturi secate şi pustii, străbătute doar de nomazi săraci şi avizi, pămînturi care au apăsat cu toată greutatea lor asupra istoriei Islamului ca şi asupra mentalităţii adînci a omului islamic în evul mediu. Realitatea geografică atît de evidentă, încît nici nu are nevoie să fie demonstrată oricui ia contact şi astăzi cu zona deşertică, totodată caldă şi uscată, în care se situase prima propovăduire a lui Muhammad şi se dezvoltase apoi domeniul urmaşilor săi, înlăuntrul aceluiaşi „climat" foarte ades descris şi lăudat de vechii geografi arabi. Fie că e vorba de înaltele platouri asiatice ori de cele africane, abundă şi azi pe ele pustietăţile inospitaliere, unde greutăţile de transport şi de reşedinţă abia încep să dispară, datorită posibilităţilor tehnicii moderne. Întinderi pietroase nivelate de o eroziune veche sau pline de cute abrupte care se opun pătrunderii drumurilor, stepe ce înverzesc doar în sezonul ploilor, ori întinderi nisipoase marcate prin absenţa totală de apă curgătoare şi raritatea puţurilor, numeroase regiuni islamizate continuă să nu cunoască în epoca actuală alt tip de populare decît ocuparea lor temporară de călători sau de păstori, unii parcurgînd cît mai repede piste jalonate de multă vreme, ceilalţi păşind în funcţie de vreme şi de vegetaţie pentru a face turmele lor să profite pe cele mai mici păşuni favorabile.

Consecinţele istorice decurgînd din această situaţie n-au făcut decît să afirme, de la o perioadă la alta, primejdia pe care o constituia pentru civilizaţia islamică repetarea periodică, sub efectul aceloraşi cauze, a unor scene analoage de război şi de distrugere, provocate de năvălirea în teritoriile cultivate a unor cete nomade încă fruste, care reînnoiau pe scară mai amplă dezordinile ce însoţiseră primul avînt al puterii musulmane.

Născut de fapt la marginea deşertului, dacă nu acceptat la început de beduini, care au fost pentru Muhammad mai mult aliaţi temporari decît neofiţi convinşi, Islamul, după cum se ştie, fusese purtat în extinderea lui triumfătoare de iureşul triburilor Arabiei, care au înlocuit atunci luptele lor intestine printr-o acţiune comună de cucerire. Stepele ce se întindeau între marginea mediteraneană cultivată a teritoriului sirian, pe de o parte, şi bogatele şesuri aluviale ale Tigrului şi Eufratului, pe de altă parte, au fost atunci anexate imensei peninsule vecine. Deschise migraţiunilor crescătorilor de cămile, care ocazional mai pătrunseseră în ele în căutarea lor sezonieră de păşuni sau în activităţile lor caravaniere mai paşnice şi impuseseră chiar uneori recunoaşterea autorităţii confederaţiilor lor, fără însă a domni vreodată acolo ca stăpîni absoluţi, ele au devenit astfel locul de aşezare normal al acelor mari familii beduine care aveau să menţină acolo pînă în zilele noastre unele aspecte tradiţionale ale moravurilor sau modurilor lor de viaţă. În acelaşi timp se răspîndeau pînă la graniţele imperiului acele trupe de războinici arabi din epoca de început, care aveau să-i implanteze în Africa de nord ca şi în Transoxiana pe descendenţii celor mai vestite dintre triburile lor, să-şi rotunjească posesiunile personale prin pămînturi proaspăt cucerite constituind în parte prada lor, în sfîrşit să le islamizeze prin prezenţa lor ca şi prin dispersarea simbolică, la hotarele acestei lumi, a mormintelor Discipolilor profetului căzuţi ca martiri* în cursul acestor acţiuni.

Oricare ar fi fost apoi transformările rapide suferite de majoritatea acestor cuceritori risipiți printre sedentari și în scurt timp asimilați de ei, departe de fondul tribal de care-i mai lega acum doar orgoliul seminției lor, fenomenul invadării aceloraşi teritorii de noi valuri nedisciplinate avea să se repete în mod regulat. Şi aceasta, uneori sub forma unor incursiuni de amploare redusă, care duceau la ruina unui oraş sau la stabilirea unei mici dinastii locale, ca aceea a Mirdasizilor în secolul al XI-lea, alteori sub aceea a unor invazii ce se dezvoltau la scara unui continent, cum au fost valurile succesive turceşti şi mongole.

Împrejurările precise au variat de fiecare dată, după cum variau centrele de origine care, pentru mişcările importante, se situau de cele mai multe ori în afara imperiului, în acele singurătăți ale Asiei centrale, care au fost adevărate „rezervoare" de năvălitori. Dar mijloacele de acțiune aveau să rămînă în fiecare caz aceleaşi, mobilitatea trupei nomade formate din călăreți compensînd inferioritatea ei numerică şi permițîndu-i să triumfe în cîmp deschis asupra armatelor regulate, pentru ca, la scurt interval, întreaga țară inclusiv oraşele, protejate la început de întăriturile lor, să cadă în mîinile năvălitorilor. Consecințele materiale, dăunătoare în primul rînd pentru sedentar, rămîneau şi ele asemănătoare.

Astfel se explică naşterea şi menținerea în mintea țăranului sau a citadinului musulman a unui sentiment aproape constant, acea mare teamă de omul deşertului, rătăcitor, teamă care şi-a găsit expresia cea mai izbitoare în eforturile de reflecție istorică, „sociologică" chiar, după cum s-a putut spune, depuse în secolul al XIV-lea de un gînditor ca Ibn Haldūn: „Beduinii, scria el în pagini rămase celebre, sînt cu adevărat oameni de jaf şi de tîlhărie: tot pe ce pot pune mîna fără luptă şi fără primejdie e luat de ei, după care fug înapoi spre păşunile lor din deşert [...] Triburile care se întăresc împotriva lor printre stîncile munților sînt la adăpost de prădăciunile şi violențele lor,

căci ei nu se urcă pe înălțimi, nici nu pătrund în locurile greu accesibile, nici nu se expun unor primejdii ca să ajungă la ele. Dar șesurile, dacă le pot cotropi din pricină că sînt prost păzite sau că stăpînirea e lipsită de putere, devin prada lor, pe care n-o cruță: ei își înmulțesc năvălirile, jafurile și violențele, datorită ușurinței cu care pătrund în ele, astfel încît locuitorii încap pînă la urmă sub dominația lor; apoi ei și le trec unii altora, și dezordinea duce la ruina civilizației acelor locuri: Dumnezeu are putere asupra făpturilor Sale; El este Unicul, Constrîngătorul, nu este alt Stăpîn decît El! Beduinii aceia sînt cu adevărat un popor sălbatic, la care asprimea moravurilor s-a înrădăcinat pînă într-atît încît a devenit caracterul lor propriu, starea lor firească; și ei se complac în ea pentru că le permite să scape de apăsarea unei autorități, de supunerea față de o stăpînire. O astfel de fire nu se împacă cu civilizația, ea îi oprește să se dezvolte, căci a rătăci și a fi cei mai tari sînt singurele țeluri pe care li le prescrie felul lor de trai, ceea ce-i oprește de la viața citadină, de care atîrnă civilizația, și este de neîmpăcat cu ea."

Aceste cuvinte aspre cuprind negreșit o mare parte de adevăr. Motivate de un exemplu precis pe care Ibn Haldūn nu putea să-l uite, acela al distrugerii prosperei Ifrīkiya ziride de cetele beduinilor Banū Hilāl și Banū Sulaym venite din Orient, ele stigmatizează de fapt dezastre ce s-au repetat în tot cursul evului mediu islamic, ale cărui realizări materiale și a cărui cultură, fragilă și rafinată, rămîneau expuse, la cea mai mică slăbiciune a puterii centrale, prădăciunilor și asalturilor din partea nomazilor ce rîvniseră multă vreme la bogățiile ei prea vizibile.

Turci, berberi, mongoli și alți năvălitori veniți din stepă pentru a întemeia dinastii menite să ajungă apoi la o mare strălucire au început toți prin a acumula ruinele. Unii au făcut-o încă mai brutal decît trupele arabo-musulmane ale cuceririi, care se instalaseră pe alocuri cu învoirea populațiilor locale ce doreau venirea lor. Ei au contri-

buit deci, așa cum au făcut arabii nomazi și poate chiar mai mult decît aceștia, la extinderea suprafețelor potrivite pentru o existență pastorală primitivă, uneori în dauna teritoriilor cultivate și lăsate de atunci înainte în părăsire. Astfel încît ajungem să ne întrebăm astăzi, nu în ce fel au dispărut atîtea monumente condamnate a fi îngropate sub propria lor pulbere de îndată ce locuitorii lor le părăsiseră, ci cum de au putut să supraviețuiască acestor dezastre succesive atîtea vestigii impresionante și dintre care cele mai semnificative n-au fost încă explorate.

Dealtfel nomadul ce aștepta cu nerăbdare momentul de a năvăli sau de a se infiltra în teritoriile cultivate vecine era prin definiție un jefuitor hămesit, care nu izbutise niciodată pînă atunci să adune bunuri trainice. Înainte chiar de epoca marilor invazii, care vor transforma atît de adînc lumea musulmană începînd din secolele al XI-lea și al XII-lea, acesta este chipul pe care i-l cunoștea încă literatura arabă clasică, unde beduinul era descris ca o ființă zdrențăroasă și veșnic flămîndă, condamnată necontenit la rătăcire, văzînd ștergîndu-se pînă și urmele popasurilor și ale campamentelor sale părăsite „în cutele dunelor" pe care le goneau „vînturile învîrtejite din miazăzi și vijeliile din miazănoapte", urme pe care le deplîngea în versuri ce evocau fără greș amintirea zilelor de altădată.

Incapabil de a scăpa de o mentalitate de om lacom și bun de gură, pentru care contau mai ales forța calmă, șiretenia precum și o tenacitate formată în lupta constantă cu elementele naturii, acest beduin n-avea altă avere decît turma lui de ovine sau de cămile, altă hrană decît carnea sau laptele lor completate cu slabul produs al vînătorilor sale, altă locuință decît cortul grosolan de păr de capră, nici alte rafinamente decît produsele unei industrii domestice familiale și rudimentare. El nu trăia totuși fără relații cu sedentarul. Chiar cînd nu apărea din deșert în chip de

cuceritor pentru a-l face pe acesta să-i simtă jugul, el îi cerea anumite produse necesare existenței sale frugale, cum erau făina, curmalele și mai ales armele sau harnașamentele. El putea de asemenea să-l servească la ocazie ca păstor, furnizor de lînă, mercenar sau chiar ca ghid sau însoțitor. Astfel, beduinul a ajutat uneori la dezvoltarea unui comerț care se făcea cu ajutorul caravanelor legînd între ele, peste zonele neospitaliere, diversele centre citadine și care justifică într-un sens numele de „civilizație a cămilei" aplicat uneori civilizației arabo-islamice. Dromaderul, care a constituit totdeauna bogăția turmelor beduine din Arabia, furniza în adevăr mijloacele de transport indispensabile călătorilor și negustorilor, după un sistem care asigurase, înainte de Islam, prosperitatea activului tîrgușor Mecca, unde a trăit Muhammad.

Dar această participare la activitățile comerciale înseși n-a fost niciodată decît îndeletnicirea unui mic număr de beduini în mijlocul tuturor acelora care se mulțumeau să perceapă taxe pentru folosirea unor anumite căi mai des frecventate sau, mai simplu, să confiște sau să prade mărfurile la trecerea lor. Și aici nomadul acționa în primul rînd ca un ferment de dezordine; și împotriva lui au trebuit cîștigate, după pilda a ceea ce făcuse Muhammad însuși, cele mai grele bătălii din istoria veche a Islamului. Este suficient să citățm ca exemplu tulburările din epoca umayyadă, în care numai eforturile cîrmuitorilor de a stăpîni spiritul de anarhie și asprimea primilor cuceritori arabi au permis așezarea statului pe o bază solidă, în timp ce lua naștere o societate compozită, în sînul căreia elementul sedentar ieșea treptat biruitor. Și aceeași remarcă este valabilă în privința epocii abbaside, în care nomadul arab a ajuns uneori să neliniștească însăși stăpînirea califiană, ca de pildă atunci cînd o primejdie ca aceea a karmaților a devenit atît de acută datorită coluziunii ce exista în acea vreme între mișcările sectare și bandele de hoți de drumul mare refugiați în părțile greu accesibile ale Arabiei.

În fond, beduinul, care, printr-o condiționare istorică specifică, nu producea aproape nimic afară de randamentul direct al turmei sale și care se mulțumea să cumpere, dacă nu să-și însușească prin violență, un mic surplus, nu participa direct la viața unei societăți asupra economiei căreia el nu exercita o influență decît prin mijlocul indirect al controlului căilor comerciale sau prin amenințarea latentă a prădăciunilor sale; el ignora de asemenea cel mai adesea căutările religioase sau intelectuale ca și realizările de ordin practic sau artistic ale acestei societăți. El exista totuși în orizontul mintal al acestor societăți. Acest fapt, care avea să supraviețuiască profundei transformări a vechiului Imperiu islamic, începînd din secolul al XI-lea, sub acțiunea nomazilor turci și mongoli, esențial străini de spița semitică, merită îndeosebi să fie sesizat în plină epocă clasică.

În adevăr, printr-un curios paradox sau mai degrabă datorită influenței dominante a unui „arabism" care fusese vehiculat de Islamul însuși în momentul cînd acesta se implanta cu forța și consacra triumful nomadului asupra sedentarului, acest triplu obiect de teamă, de dispreț și de batjocorire care era pe atunci omul deșertului n-a încetat să se bucure de un real prestigiu în mediul abbasid. Gloria depărtată cu care era împodobit în aducerea aminte a literaților și cronicarilor se îmbina cu stricteța propriilor sale pretenții în materie de puritate a limbii și a genealogiei. Sentimentul unei nobleți anterioare religiei musulmane stătea la baza mîndriei lui, criticată uneori, dar și invidiată de îndată ce se vedea în el moștenitorul unui întreg patrimoniu de povești legendare care constituiau fondul comun al poeziei* arabe cît și materialul necesar unei înțelegeri adînci a limbii Coranului. Oare faptul unei ascendențe beduine mai mult sau mai puțin justificate nu rămînea el dealtminteri privilegiul cu care celor mai aristocratice personaje ale vremii le plăcea să se fălească, alipind un „etnic" (*nisba*) pur arab titlurilor prin care ele se ilustrară în altă direcție?

Forța acestui ascendent pe plan pur filologic și literar era atît de mare încît ea avea să se perpetueze. Nu numai că un întreg aspect al limbii arabe, voit arhaizante pînă în anii din urmă, îi reflectă ecourile în extraordinara minuție concretă a vocabularului privitor la plantele stepei sau la creșterea cămilei, ci de același registru durabil, care a modelat mai întîi psihologia fiecărui arabofon medieval, erau legate clișeele dominante ale unei poezii lirice pe care tentative „moderniste" apărute încă din secolul al II-lea al Hegirei n-au ajuns niciodată să le înlocuiască pe deplin. Drumul prin deșert, cercetarea și expediția de pradă, luptele izolate sau ciocnirile între triburi, vijelia, furtuna și viiturile antrenînd corpurile înecate ale unor animale sălbatice ca „bulbi de ceapă smulși" ori, dimpotrivă, ploile de primăvară aducînd verdeață și belșug — toate numai teme ce fuseseră împrumutate de la vehiul trecut arab în același timp cu multe nume proprii de locuri și de personaje — erau încă admirate și repetate pînă la saturație de aceia care de multă vreme scăpaseră de un atare mod de existență și nu-i duceau decît o artificială nostalgie. Ne găsim aci în fața unui caz deosebit de clar de civilizație ce se hrănește cu imagini străine de cadrul ei familiar — acela în care trăiau clasele pe atunci cele mai numeroase ale societății — pentru a pune dimpotrivă în valoare bogățiile uitate, aici mai ales lingvistice și poetice, ale unei fracțiuni, istoriceşte importantă altădată, dar numeric minimă, a populației.

În adevăr, dacă trebuie să admitem ca o constantă geografică existența, altădată ca și azi, în țările Islamului, a unor teritorii improprii oricărei alte populări decît cea nomadă sau seminomadă, nu trebuie să uităm că numărul relativ al acestor beduini în Imperiul umayyad și mai ales în cel abbasid rămînea extrem de redus. O mișcare de migrație provenind din Arabia urmase cu certitudine proclamării Islamului; dar aceste cete de
15 invadatori nu atinseseră desigur niciodată cifra

populațiilor sedentare alături de care ele se instalau. Mai mult încă, importanța lor nu putuse decît să meargă scăzînd, pe măsură ce farmecul unei existențe imitate după aceea a antichității tîrzii seducea pe șefii de clan sau de confederații arabe, incitîndu-i să părăsească teritoriile lor de parcurs, pentru a se instala în orașe noi în curs de formare sau pe proprietățile funciare care le fuseseră concesionate. Primă ilustrare a acestui al doilea voleu al dipticului pe care-l va constitui în epocile de înflorire a civilizației islamice fenomenul de fixare a nomazilor, chemați curînd să trăiască în sînul regiunilor fertile cu care se mulțumiseră a întreține la început relații episodice: de unde nașterea unor noi nuclee sedentarizate, pătrunse de amintiri legendare proprii apartenenței lor etnice și în același timp practic contopite cu vechii autohtoni prin efectele crescînde ale similitudinii de viață și de reședință.

Procesul de asimilare n-avea dealtfel să decurgă peste tot și totdeauna în același mod. Cu ocazia fixării primului val nomad arabo-islamic, vechii locuitori, progresiv convertiți, au fost aceia care au aderat la religia stăpînitorilor lor legîndu-se de ei prin relațiile de clientelă și de adopție. În epocile ulterioare, ultimii sosiți au devenit, dimpotrivă, ca diferiții șefi de bande turcești și mongole, apărătorii unei comunități islamice în sînul căreia au uitat fără greutate vechile lor credințe. Din punctul de vedere economic însă, consecințele au fost aceleași atît timp cît elementul nomad a acceptat să nu ruineze cu totul vechea ordine existentă. A fost nevoie de un fel de degradare a acestui proces, degradare din ce în ce mai pronunțată începînd de la tulburările din perioada post-selgiucidă, pentru a consacra sărăcirea și transformarea paralelă, atît religioasă cît și intelectuală, a lumii și a societății islamice.

Din cauza acestei evoluții, ale cărei etape sînt încă puțin cunoscute, este greu să ne reprezentăm azi care putea fi în momentul cuceririi arabe și

chiar mai tîrziu suprafaţa pămînturilor cultivate ce adăposteau, în Iran şi în Asia centrală ca şi în Orientul Apropiat sau chiar în Africa de nord, grupurile umane constituind partea esenţială a populaţiei imperiului. Aceste regiuni cu o viaţă agricolă intensă fuseseră în cea mai mare parte create artificial cu preţul unor eforturi datînd de cele mai multe ori dintr-un trecut depărtat, dar care de atunci n-aveau să poată fi întrerupte niciodată decît cu riscul de a pierde definitiv rezultatul lor. Nu ne vom mira deci să vedem corespunzîndu-le numeroase teritorii pustii de la începutul secolului nostru, unde nu numai vestigiile arheologice descoperite încetul cu încetul şi încă slab inventariate aduc dovada unei vechi prezenţe umane, ci şi iniţiative moderne tinzînd pe alocuri „a face deşertul să reînflorească" au venit să restabilească legăturile cu tradiţii date uitării. Condamnare a ipotezei larg admise la începutul acestui secol, dar respinsă în prezent de geografi, care aşeza modificări climatice la originea unei schimbări explicate îndeajuns, în majoritatea cazurilor, prin consecinţele unor deficienţe umane repetate.

Exemplul cel mai semnificativ de atare pămînturi fertile, date apoi pradă unei transhumanţe pastorale ce avea să le altereze adînc peisajele, este fără îndoială oferit de acel şes întins al Irakului, care a fost provincia centrală a Imperiului abbasid, după ce începuse, sub dinastia precedentă, să afirme importanţa lui totodată politică şi economică. Mesopotamia, pe care situarea lui între Tigru şi Eufrat îl destinase din cele mai vechi timpuri unei exploatări agricole prospere, a rămas intens cultivat în epoca islamică atît timp cît reţeaua lui de canaluri a fost menţinută în bună stare, adică a putut fi permanent întreţinută şi îmbunătăţită de o populaţie cunoscînd o relativă securitate.

Despre această situaţie veche textele arabe depun mărturie prin descrierile geografilor şi mai ales
17 prin datele lor cifrice, care indică amănunţit

cuantumul taxelor abbaside percepute asupra veniturilor realizate de agricultorii regiunii. Este însă interesant să le adăugăm rezultatele unor cercetări arheologice moderne întreprinse foarte recent într-un district — acela al hinterlandului irakian al Bagdadului — pe care-l uda canalul istoriceşte celebru, purtînd numele localităţii Nahravān*. Hărţile reconstituite ale vechilor lucrări hidraulice din această regiune lasă să se înţeleagă cît de intensă a trebuit să fie altădată viaţa ei agricolă, de vreme ce canalizări* datînd în parte din epoca protoistorică, dar menite să cunoască eficacitatea lor majoră sub dominaţia Sasanizilor şi în perioada de apogeu a Imperiului abbasid, permiteau unor sate numeroase, atestate astăzi mai ales prin ruinele lor, să trăiască din recoltele lor de curmale şi de cereale (culturi tradiţionale păstrate şi azi în rarele sectoare ale ţării care n-au revenit de atunci la stepă).

În acelaşi timp se găsesc astfel precizate condiţiile în care a survenit căderea în ruină a ansamblului, nu în urma vreunei catastrofe istorice exact datate, ca luarea Bagdadului de mongoli, ci sub efectul unor dificultăţi crescînde de întreţinere a reţelei. În adevăr, o populaţie diminuată numeric, suferind de pe urma războaielor şi lipsită din partea puterii centrale de ajutorul financiar necesar unor lucrări de mare anvergură, n-a putut face faţă unor cauze naturale de distrugere, cum au fost ridicarea progresivă a solului datorită aluviunilor şi, ca o consecinţă, scăderea debitului de apă al canalurilor.

Ceea ce s-a întîmplat în Irak, s-a desfăşurat negreşit în acelaşi chip în lungul altor fluvii din regiunile orientale, ca Oxusul sau Amu Daryā, Heri Rud-ul şi Hilmendul. Şi acolo grădinile, livezile şi cîmpurile, pe care ni le menţionează adesea textele, au dispărut pentru a ceda locul unor întinderi pustii, presărate azi doar cu urmele unor lucrări grandioase. Dispunem de informaţii într-un caz, acela al regiunii Hwārizm*, datorită cercetărilor arheologice care au dezvăluit recent vechimea habitatului uman în pămîn-

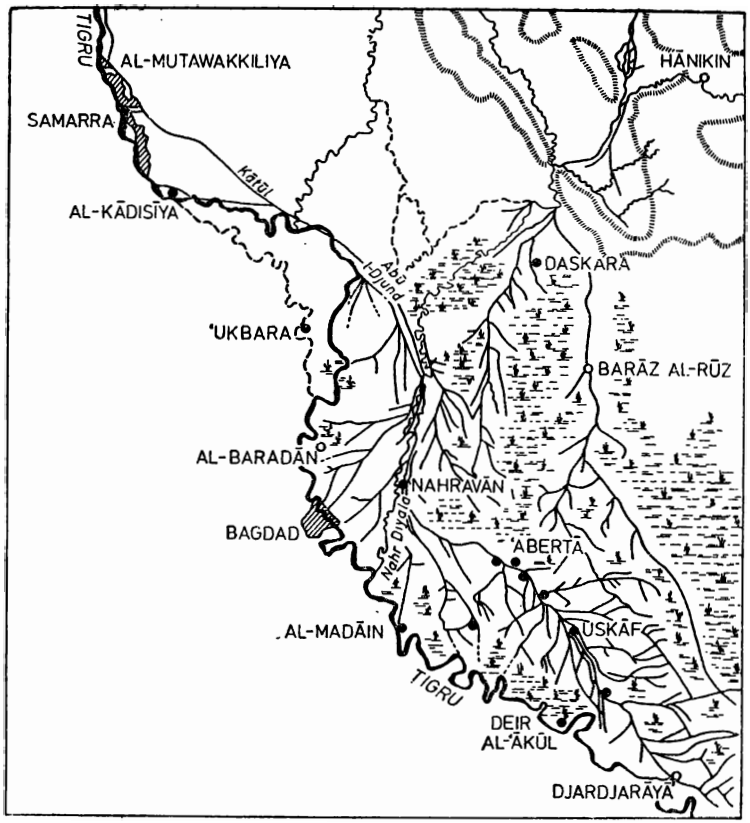

18. REȚEAUA DE IRIGAȚII ȘI DE INSTALAȚII FIXE ÎN HINTERLANDUL BAGDADIAN (637—1500)
(*După R. Mac Adams,* Land behind Baghdad.)

Diferitele canaluri derivate din Tigru sau din unul dintre afluenții lui, Diyala, printre care vestitul canal al Nahravān-ului, determinau pe atunci prosperitatea unui mare număr de localități reprezentate fiecare pe această hartă printr-un punct de importanță mai mare sau mai mică. Se va remarca în colțul din nord importanța relativă a suprafeței construite altădată pe amplasamentul Samarrei.

turile irigabile învecinate cu Marea Aral. Dar sîntem încă departe de a putea întocmi harta
19 zonelor de sedentarizare și de cultură intensivă

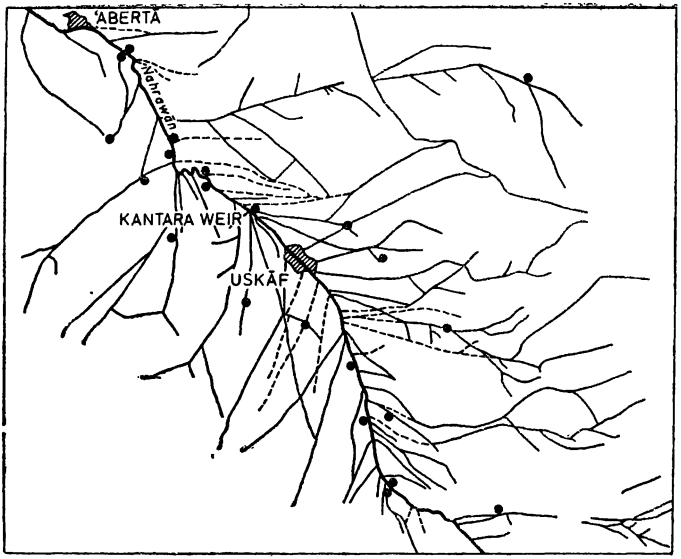
'ABERTÀ
KANTARA WEIR
USKÀF

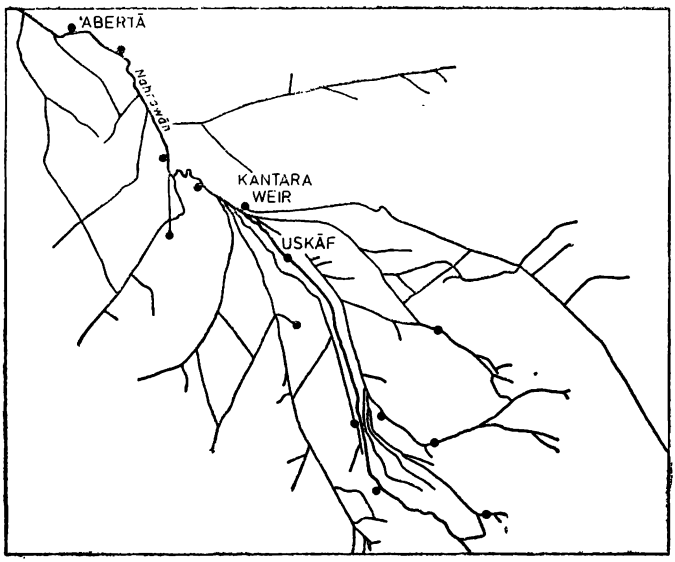
'ABERTÀ
KANTARA
WEIR
USKÀF

care au prosperat între secolul al VII-lea şi cel de-al X-lea şi pe care, în lipsa unor evaluări metodice, le cunoaştem mai ales printr-un efort de intuiţie avînd ca punct de plecare date literare lipsite de precizie. Numai prin jocul raţionamentului ne dăm seamă, de exemplu, de importanţa randamentului agricol obţinut de unele provincii din Iran şi din Transoxiana, al căror rol în istoria Islamului umayyad şi apoi abbasid ar rămîne fără aceasta de neînţeles. Dacă ne putem imagina mai bine vechiul aspect al îngustei văi egiptene pe care ritmul revărsărilor naturale ale fluviului a împiedicat-o totdeauna să se întoarcă la deşert, ne rămîne totuşi practic necunoscut şi aci gradul exact de exploatare a unei provincii, care seducea călătorii prin varietatea producţiilor ei, dar care putea cunoaşte şi perioade catastrofale de foamete, dacă nivelul de creştere al Nilului se dovedea insuficient. În general dealtfel, recoltele erau supuse în aceste regiuni irigate unei instabilităţi pe care o întrevedem din indicaţiile succinte ale cronicarilor despre perioade de scumpete a traiului, în care urcarea excesivă a preţului alimentelor nu făcuse decît să urmeze cutărei sau cutărei perturbări a condiţiilor atmosferice.

Ignoranţa noastră se întinde încă, dincolo de marile şesuri aluviale, la acele platouri aride ale Siriei, Iranului sau chiar Magrebului, care posedau

19—20. AMELIORAREA, APOI DECĂDEREA PROGRESIVĂ A LUCRĂRILOR DE IRIGAŢIE DIN IRAK
(*După R. Mac Adams,* ibid.)

Două stadii ale aceluiaşi sector: primul, din secolul al VII-lea pînă în cel de-al X-lea; al doilea, după secolul al X-lea. Sectorul ales corespunde unei porţiuni din reţeaua hidraulică prezentată mai înainte în ansamblul ei (planul 18): regiunea Nahravānului inferior. Reţelei destul de dense atestată în plină epocă abbasidă (planul 19), i se opune traseul sărăcit din lunga perioadă de decădere ce a urmat (planul 20). Pămînturile părăsite erau mai ales acelea ale părţii centrale, cu neputinţă de irigat din cauza decalajului crescînd dintre nivelul canalului şi acela al solurilor învecinate. Numai punctele situate la extremităţile derivaţiilor secundare continuau pe atunci să primească puţină apă.

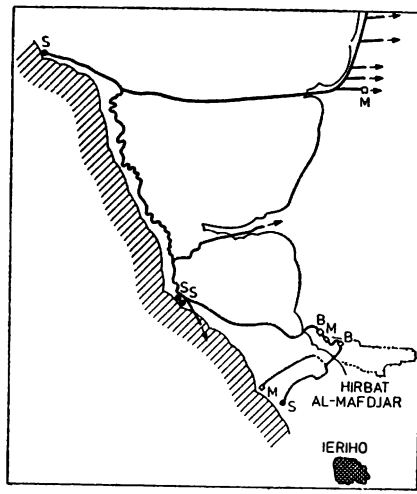

21. REȚEAUA DE IRIGAȚIE DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR. (Desen de J. Sauvaget.)

Mai multe canaluri alimentate de sursele de resurgență (S), de la picioarele înaltei faleze calcaroase care domină depresiunea Mării Moarte, convergeau spre amplasamentul castelului și al incintei protejate, contribuind totodată prin prelevări secundare să irigheze porțiuni mai întinse ale văii Iordanului, situat el însuși mai jos. Se recunosc amplasamentele bazinelor-cisterne (B) și ale morilor (M), aici mori de trestie de zahăr și nu mori de grîu, precum și urmele incintei din jurul castelului.

în evul mediu, grație unei adecvate puneri în valoare, o capacitate productivă atestată, în anumite cazuri tipice, de interpretarea unor numeroase ruine.

Astfel sînt, de pildă, vestigiile locuințelor rurale de piatră de bună calitate existente în Siria în acea regiune de masive calcaroase situată între Alep și Antiohia, numită astăzi în mod semnificativ regiunea „orașelor moarte". Marile proprietăți și satele trăiau acolo dintr-o monocultură de măslini, pe care o dezvăluie prezența unor vechi teascuri de piatră destinate fabricării uleiului. Desigur, ele datau în cea mai mare parte din

epoca elenistică sau bizantină, dar trebuie să fi menținut și la începutul erei islamice o activitate pe care au stăvilit-o treptat doar războaiele ce pustiau această zonă frontalieră, provocînd pieirea pomilor cu creștere înceată, pe pantele devastate de eroziune, de îndată ce rădăcinile nu mai rețineau pămîntul.

Astfel sînt, mai ales, resturile acelor instalații agricole din epoca umayyadă, create de califii înșiși sau de principalii șefi ai aristocrației arabe, care au fost descoperite pe teritoriul siro-palestinian de la sfîrșitul secolului trecut încoace și au dezvăluit progresiv adevăratul lor caracter de mari proprietăți funciare, după ce fuseseră considerate la început ca simple reședințe de agrement la marginea sau în cuprinsul deșertului. Primele reacții de uimire fuseseră în adevăr declanșate de contrastul aparent dintre cutare palat somptuos sau cutare baie* împodobită cu fresce* și peisajul pustiu în mijlocul căruia ele se înălțau. Ulterior s-a înțeles — și a fost meritul lui J. Sauvaget de a fi exprimat cel dintîi acest lucru într-o teorie de ansamblu asupra colonizării Siriei de arabi în secolul I al Hegirei, teorie pe care abia dacă a avut timpul s-o schițeze înainte de moartea lui prematură — că acele adevărate sau pretinse „castele ale deșertului" nu meritau acest nume decît de la dispariția oazelor cultivate care le înconjurau altădată și ale căror principale elemente, încă aflate pe locul lor, pot fi regăsite de fiecare dată: întinse împrejmuiri de cărămidă* crudă destinate să apere grădinile și livezile cu culturile lor prețioase, ca la Hirbat al-Mafdjar* sau la cele două Kasr al-Hayr* situate la vest și la est de Palmyra*; sisteme de irigare perfecționate, ca în aceste diverse locuri sau la 'Andjar*; grupuri de case secundare destinate exploatatorilor domeniului, ca la Djabal Says* sau în „orașele" de la 'Andjar și de la Kasr al-Hayr al-Șarkī (cel Răsăritean); cisterne și roți hidraulice, hambare și alte clădiri de exploatare rurală, ca în majoritatea acestor amplasamente, fără a uita, firește, în fiecare caz, prezența conjugată a unor pămînturi arabile, uneori excelente

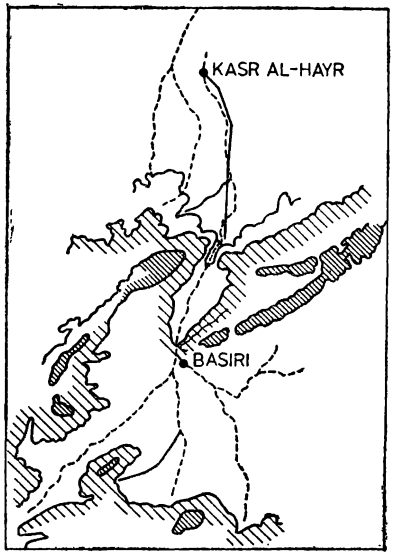

22. DOUĂ OAZE UMAYYADE PĂRĂSITE: BASÎRÎ ŞI KASR AL-HAYR CEL APUSEAN (Desen de I. Sauvaget.)

Localizare, la două niveluri ale unei văi astăzi secate din stepa palmyriană, a două poziţii de oaze artificiale marcate prin urmele unor instalaţii fixe. Cea situată mai sus, Basîrî, înconjura o veche fortăreaţă de pe drumul lui Diocleţian, reconstruită în epoca umayyadă; cea de a doua, al cărei complex sistem de irigare va fi examinat mai departe, era locul unui adevărat castel califian (v. planul 24, p. 29).

(mai cu seamă în valea Iordanului şi în aceea a rîului Litani), şi a unei ape inutil risipite acum în văi cu curs temporar sau în depresiuni noroioase secate de căldura verii.

Exemplele citate nu sînt dealtfel decît cîteva nume mari alese printre acelea a zeci şi zeci de centre agricole de mai mică importanţă, pe care observaţia aeriană le-a scos la iveală pretutindeni în stepa siriană şi care au existat de asemenea, judecînd după rezultatele unor explorări din păcate mai puţin complete, în singurătăţile sudice ale platoului Transiordaniei, pînă la marginile Negevului şi ale Mării Roşii. Toate acestea, urme

ale exploatării organizate pe vremuri de către sedentari, a unor cuvete cultivabile din punct de vedere climatic, ca unele ce nu erau lipsite de ploi sezoniere, dar care rămîneau totuşi supuse unui regim prea neregulat pentru ca prosperitatea lor să nu atîrne de ingeniozitatea umană, în contextul privilegiat al unor epoci de pace.

Aceste oaze cu vegetaţie mediteraneană sau tropicală, în funcţie de regiune, unde curmalul, orezul şi trestia de zahăr înlocuiau la sud de Marea Moartă măslinii, caişii, nucii şi plopii livezilor din ţinutul Damascului sau întinsele lanuri de grîu ale Hauranului şi ale Siriei de mijloc, nu făcuseră dealtfel decît să continue o tradiţie urmată în aceleaşi locuri dintr-o epocă foarte depărtată sau cel puţin din acea perioadă de dezvoltare a vieţii agricole care fusese pentru ţară epoca elenistică, apoi cea romană. Ca şi în marile şesuri amintite mai sus ale Eufratului, Tigrului sau ale Nilului, lucrările hidraulice, care aveau să fie repuse în funcţiune sau uneori chiar perfecţionate sub impulsul Umayyazilor în stepele acum pacificate de la graniţele Arabiei, datau în cea mai mare parte din antichitate. Dacă textele sînt mute în această privinţă, arheologia ne-o dovedeşte, si această permanenţă a aşezărilor era însoţită de o nu mai puţin simţitoare permanenţă a tehnicilor de irigaţie şi a metodelor de cultură, ca şi cum punerea în valoare a acestor pămînturi, iniţiată de oameni, s-ar putea spune în zorii civilizaţiei, n-ar fi fost decît destinată să se perpetueze de-a lungul secolelor fără nici o urmă de evoluţie însemnată.

De fapt, şi oricît de depărtate ne apar astăzi asemenea imagini de activitate ţărănească tradiţională aplicate unor ţinuturi secate, care adesea nu mai păstrează nimic comun cu grînarele sau cu grădinile de palmieri, realitatea lor adîncă devine clară de îndată ce renunţăm la orice efort de delimitare precisă a „spaţiului rural" în care s-a dezvoltat civilizaţia islamică clasică, pentru a
25 evoca mai degrabă trăsăturile dominante ale unui

asemenea spaţiu. Acesta, deşi s-a îngustat considerabil în ultimele secole, pare a fi păstrat în unele privinţe pînă în zilele noastre modurile de trai proprii lui şi decurgînd din condiţiile naturale. Este suficient, de pildă, să-i privim lucrînd pe felahii aplecaţi asupra pămîntului egiptean sau pe posesorii de mici exploatări din oaza Gūta din jurul Damascului, pentru a ne da seama de gesturile care, din vremuri imemoriale, erau legate de viaţa agricolă a ţinuturilor orientale devenite islamice. De fiecare dată problema apei, cu soluţiile diverse ce i-au fost date potrivit cu configuraţia terenului, se regăseşte la originea celor mai caracteristice gesturi.

Desigur, culturile uscate existau altădată ca şi azi în anumite regiuni relativ udate şi constituiau, de exemplu în Siria şi în Magreb, un element fundamental al producţiei agricole, acela care furniza bazele nutritive indispensabile constituite de grîu şi de orz. Dar aceste culturi nu s-au putut dezvolta decît în jurul unor nuclee fixe, necesitînd ele însele o alimentare cu apă care să nu fie tributară numai ploilor de primăvară. Se simţea deci inevitabil nevoia de a recurge la tehnici ale căror două aspecte esenţiale consistau în înmagazinarea apei şi mai ales în căutarea ei oriunde putea fi găsită.

De primul aspect ţineau acele cisterne de tot felul, alimentate uneori prin lungi apeducte sub cerul liber sau prin conducte subterane mai puţin lungi, cu construirea cărora se puteau mîndri, după cum dovedesc inscripţiile, califii umyyazi şi care însoţeau în mod necesar orice sistem complex de irigare, fie şi numai pentru a-i regulariza debitul. Specimenele lor cele mai grandioase sînt poate reprezentate de acele bazine ale guvernatorilor umayyazi, apoi aglabizi, care-şi întind şi astăzi oglinzile de apă calmă lîngă vechea capitală provincială Kairuan, în Tunisia. Printre asemenea cisterne, ale căror rezerve erau destinate udării pămînturilor, dar şi consumaţiei aglomeraţiilor vecine, se numărau şi rezervoarele acoperite, de construcţie uneori monumentală, care conţi-

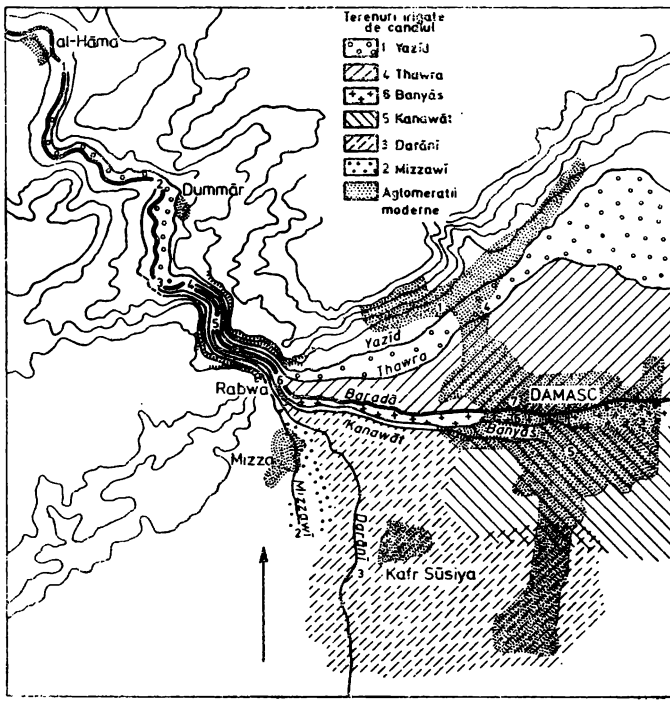

23. PĂMÎNTURILE IRIGATE ALE OAZEI GŪTA
(După M. Ecochard şi G. Le Coeut,
Les Bains de Damas.)

Canalurile de irigaţie ale oazei Damascului derivă toate dintr-un mic curs de apă, Baradā, de care se desprind succesiv la niveluri diferite, pentru a se răsfira apoi în evantai la ieşirea din defileul Rabwa. Cele mai multe dintre aceste canaluri existau în antichitate, după cum atestă numele lor de origine arameică. Unele au fost săpate în epoca islamică, îndeosebi canalul Yazīd, datorat iniţiativei califului umayyad cu acest nume.

neau rezervele de apă ale oraşelor şi citadelelor, sau care jalonau drumurile cele mai frecventate ale deşertului, ca de pildă acelea care au fost realizate în plină epocă abbasidă de-a lungul drumului pelerinilor ce ducea de la Bagdad la Mecca. Li se pot adăuga şi acele suprafeţe de apă tratate în reşedinţele princiare ca bazine de agrement, cărora

palatul aglabid de la Rakkāda în imediata vecinătate a Kairuanului și unul din palatele construite de Hammadizi* în „fortăreața" (*Kal'a*) lor din munții Hodna le datorează faptul că au rămas cunoscute sub numele de *Dār al-Bahr*, adică de „palate ale Lacului", sau, mai degrabă, „ale Bazinului".

Dar colectarea apelor cerea și mai multă grijă și muncă decît înmagazinarea lor. Exista întîi procedeul relativ simplu consistînd în a profita de un rîu peren prin stabilirea unor baraje* de derivație care se serveau de panta terenului pentru a face să se răspîndească din curentul principal tot atîtea canaluri secundare alimentate prin simplul principiu al gravitației. Exemplul tipic ne este oferit de un mic rîu al Antilibanului, Baradā, din oaza damascenă, ale cărui ape, mai ușor de domesticit decît acelea ale unui mare fluviu, se despart și astăzi în mai multe rîulețe dispuse în evantai, determinate cu ajutorul unor epiuri de crengi sau de pietre și curgînd fiecare la un nivel diferit. Sistemul se putea aplica însă și unor fluvii mari, ale căror ape erau captate prin prelevări succesive, cu condiția de a fi luat în prealabil măsuri împotriva forței și a inundațiilor lor, totdeauna posibile.

În cazul cursurilor de apă temporare sau prea neregulate însă, o altă metodă trebuia să intervină, aceea a barajului permanent, care permitea formarea unui adevărat lac de acumulare. Exemple tipice siriene funcționînd în evul mediu islamic au fost acelea ale lacului de la Homs pe fluviul Oronte și ale barajului de la Harbaka în ținutul Palmyrei, lîngă Kasr al-Hayr al-Garbī (cel Apusean). Primul, lung de 850 metri și înalt de 5, era cunoscut de geografii arabi și conținea încă apele unui enorm rezervor pe jumătate natural, în timp ce al doilea, construit din zidărie cu o înălțime de 20 metri și o lungime de 365 metri se înalță acum în plină stepă, în spatele unui enorm depozit de aluviuni brăzdat de surpături datorate eroziunii. Firește, este vorba aci de lucrări antice, din care numai a doua a fost pro-

24. REȚEAUA HIDRAULICĂ DE LA KASR AL-HAYR CEL APUSEAN

(Desen de J. Sauvaget.)

Apele reținute de barajul de zidărie de la Harbaka (B) ajungeau cu 15 kilometri mai departe, la terenul împrejmuit de 46 ha (F) situat în vecinătatea castelului (A), și aceasta cu ajutorul unui dublu sistem: captare subterană a apelor printr-o canalizare (C) ieșind la suprafață (D), traversînd o cisternă (E), acționînd o moară și alimentînd derivațiile secundare destinate fie locuințelor, fie culturilor irigate de pe talveg; colectarea apelor de șiroire printr-o ultimă lucrare (G), situată pe vechiul curs natural al rîului intermitent și legată la rîndul ei de terenul împrejmuit al castelului.

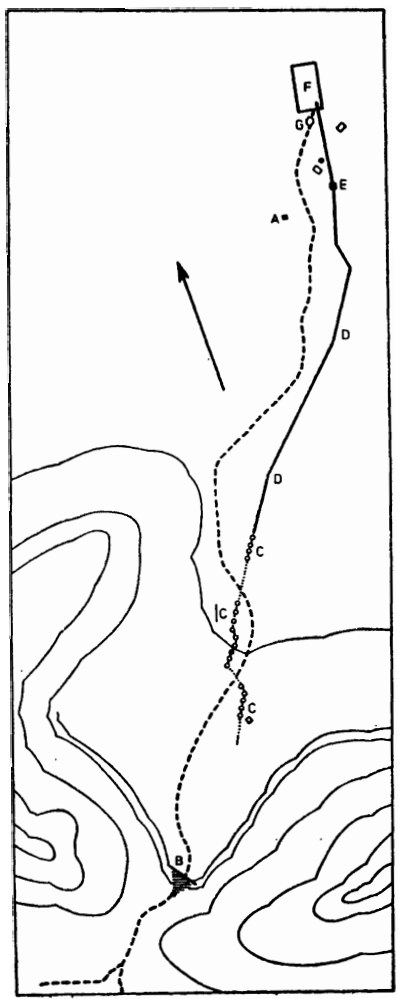

babil complet repusă în funcţiune în epoca umayyadă, dar tehnica ei fusese atît de curînd adoptată în lumea musulmană, încît s-au putut găsi, în văile pustii de la răsărit de Mecca şi în vecinătatea oazei altădată cultivate de la Tā'if, baraje rustice umayyade, dintre care unul cel puţin poartă o inscripţie istorică din 677 cu numele califului Mu'āwiya. Un număr de alte baraje şi mai tîrzii, care din punctul de vedere al construcţiei au fost uneori savant elaborate, există încă în Iran; printre ele un specimen din vecinătatea localităţii Kumm pare a fi fost construit în secolul al XIV-lea ca un baraj în arc, deci de o concepţie mai rafinată decît simplele baraje de greutate ridicate pînă atunci.

Singurul cusur al acestor baraje de munte era legat de amploarea fenomenelor de aluvionare, considerabile în aceste regiuni şi care duceau la umplerea cu sedimente a volumului util al lacurilor. Totuşi, atît timp cît ele funcţionau normal, din cuvetele lacurilor de acumulare ca şi din cisterne sau din cursurile de apă pornite din barajele de derivaţie luau naştere apoi lucrările de distribuţie, îndeosebi canaluri, galerii, apeducte destinate să ude terenuri situate uneori la distanţă respectabilă în aval. Un excelent exemplu în acest sens îl oferă canalul care unea barajul de la Harbaka cu culturile de la Kasr al-Hayr al-Garbī şi care se întindea pe o distanţă de peste 15 kilometri, pînă în momentul cînd se ramifica, în mijlocul unei incinte de culturi, în multiple canaluri secundare prevăzute cu repartizori şi rezervate fiecare irigării unei parcele.

Diferitele tehnici de baraj astfel utilizate cereau însă existenţa unor ape vizibile, în vreme ce foarte ades în regiunile subdeşertice predomina o uscăciune de suprafaţă ce contrasta cu bogăţia pînzelor subterane de folosirea cărora era vorba. Procedeele de captare, inventate şi ele încă din vremuri foarte depărtate, se clasau esenţial în două categorii. Dacă excludem cazul, destul de excepţional, al acelor puţuri arteziene din care se cunoşteau deja cîteva exemplare în epoca lui Ibn Haldūn,

exista mai întîi seria de procedee mecanice derivînd toate din simplul obicei de a scoate apa dintr-o groapă oarecare cu ajutorul unei frînghii şi a unui recipient adecvat. Sistemul rudimentar al ridicării apei cu cumpăna, *şaduf*-ul din cîmpurile egiptene, ceda în general locul aici maşinii rustice cu roată sau *noria**, al cărei lanţ cu cupe se rotea sub efectul tracţiunii animale. Evocate deseori în literatura descriptivă, unde manejul scîrţîitor mişcat de un bou sau de o cămilă pare un accesoriu indispensabil al grădinii de agrement şi alimentează neîncetat bazinul, din care se scurge un firişor de apă, aceste dispozitive folosite şi în prezent sînt atestate şi prin ruinele lor — căci ele aveau nevoie de cîteva ziduri grosolane de sprijin — din foste localităţi umayyade din Transiordania, cum este Kusayr'Amrā*. Ele mai puteau fi utilizate în lungul fluviilor cu maluri abrupte, în care caz curentul era suficient pentru a le acţiona, realizări savante dintre care roţile hidraulice de pe Oronte, în împrejurimile Hamei, au rămas cele mai celebre, dar care toate permiteau irigarea terenurilor altminteri situate prea sus faţă de nivelul mediu al curentului, pentru a putea profita de proximitatea lui.

Randamentul acestor dispozitive, pe care inginerii musulmani, pasionaţi de automate, le-au complicat adesea la extrem, nu atingea însă niciodată debitul ce putea fi obţinut printr-un alt sistem, extrem de ingenios, care pare a fi fost inventat în Iran în antichitate, pentru a se extinde apoi în regiuni cu aceeaşi configuraţie geologică, unde era de asemenea aplicabil. Este vorba de acele *kanate** sau adevărate „mine de apă", cum li s-a putut spune, care făceau să iasă la suprafaţa solului sursele pe care galeriile lor mergeau să le caute în zone de infiltraţie situate de cele mai multe ori la poalele lanţurilor muntoase. Orificiile puţurilor lor de aerisire, plasate la intervale regulate şi înconjurate de praguri de pămînt, se recunosc şi azi în multe puncte ale teritoriului iranian, unde se iviseră din antichitate.

31 A fost însă nevoie de maşterea Imperiului islamic

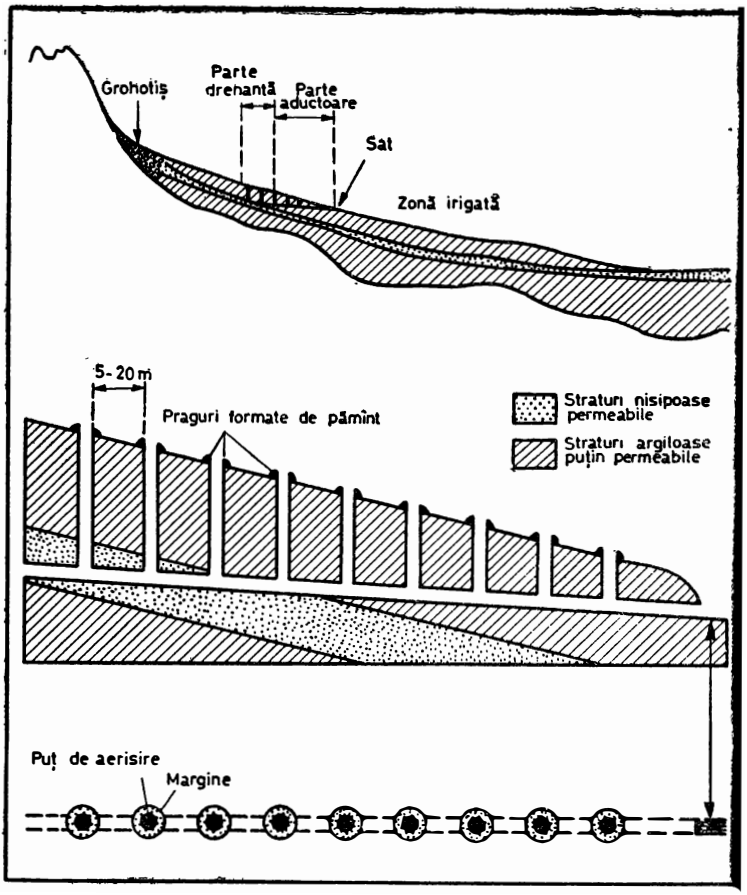

25. REPREZENTAREA SCHEMATICĂ A UNUI KANAT
(După H. Goblot, în Annales, E.S.C., *1963, nr. 3.)*

pentru ca să se ofere cadrul favorabil adoptării acestei tehnici în regiuni mai depărtate, fie sub influența unor cîrmuitori ca Umayyazii, care au recurs la ea în unele dintre instalațiile agricole din stepa palmyriană, fie sub efectul acelor migrațiuni de meseriași, a căror amintire a fost păstrată de memoria poporului, atribuind, de pildă, unor persani execuția primelor lucrări hidraulice de acest fel în Ifrīkiya.

26. INCINTĂ ÎNTĂRITĂ UMAYYADĂ: KASR AL-HAYR CEL RĂSĂRITEAN

(Desen de J. Sauvaget.)

Vestigiile unei incinte pe jumătate șterse, dar al cărei traseu este evidențiat de observarea aeriană, determină întinderea vastei grădini în care se înălța castelul (A) și orașul fortificat (B). Apa care pătrundea în incintă în punctul C, după ce fusese captată la o distanță apreciabilă, urma probabil zidul exterior, de unde plecau derivațiile secundare (exemplu D), pentru a se aduna în lungul albiei unui vechi rîu intermitent și a ieși în punctul E printr-un sistem de vane prevăzut pentru a asigura evacuarea ei rapidă în caz de viituri.

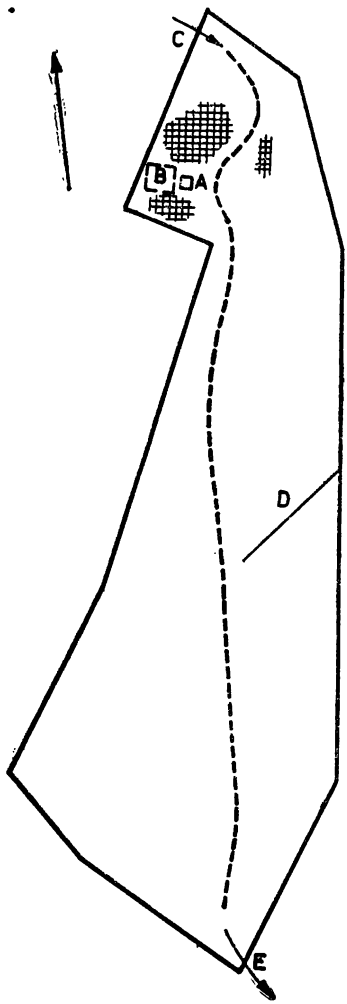

Obținută cu ajutorul kanatelor, al roților hidraulice sau al simplelor canaluri de derivație pornind din fluvii — canaluri din care unele serveau în plus la drenarea regiunilor mlăștinoase improprii culturii, cum atestă celebrul exemplu al lucrărilor realizate în epoca umayyadă în depresiunile inundate ale Irakului de miazăzi —, apa era imediat folosită pentru culturile irigate, care constituiau, oriunde puteau să existe, principala ocupație țărănească. Dezvoltate înăuntrul unor mici incinte ce pot fi numite „grădini" pentru a exprima caracterul minuțios al îngrijirilor al căror obiect îl formau, aceste culturi uneau cu plantațiile de arbori și arbuști semănăturile de cereale sau de leguminoase cu mare productivitate. Dar ele nu existau decît pentru că un sistem secundar de mici rigole cu debitul reglat de vane distribuia între ele apa venită din curentul principal, după o rețea adesea complicată, desenată în funcție de panta terenului și descifrabilă încă și azi în locurile părăsite, cum sînt cele două Kasr al-Hayr. Chiar și regiuni atît de umede cum e coasta siro-libaneză depindeau, pentru o exploatare rațională a livezilor de citrice și de banani, de acest caroiaj realizat cu ajutorul unor diguleț și diguri care trebuiau supravegheate. Munca îndîrjită care decurgea de aci pentru agricultor a fost în toate timpurile caracteristică pentru o viață rurală care cunoștea, firește, aratul puțin rentabil, cu un plug arhaic, al întinderilor vaste unde pîrloage neproductive succedau unor recolte sporadice, dar care era mai ales dominată de lucrarea metodică cu sapa grădinarului, reprezentată în unele miniaturi, a unor fertile livezi în care se practicau și culturi de legume.

Dealtfel conceptul de *'imāra* sau „prosperitate materială pe baza populării intense" a rămas în epoca clasică printre obiectivele stăpînului responsabil al oricărei fracțiuni teritoriale a lumii islamice. Acest conducător suveran, departe de a se dezinteresa, cum s-ar putea crede uneori, de chestiuni în aparență străine de un mediu de palat concentrat asupra lui însuși, știa că de inițiativele

luate de el în acest domeniu depindea în primul rînd situaţia veniturilor sale. Desigur, condiţia ţărănească nu era îmbunătăţită prin aceasta, într-o epocă în care randamentul impozitului se sprijinea, în pofida recomandărilor contrare ale oamenilor legii, pe măsuri coercitive lăsate de cele mai multe ori la discreţia unor perceptori fără scrupule. Dar diriguitorii cei mai avizi de a obţine plăţi în bani sau în natură, pe care dificultăţile lor financiare îi constrîngeau să le adune prin toate mijloacele, rămîneau totodată conştienţi de nocivitatea pe termen lung a acestei politici. Chiar la o epocă în care teoriile liberale se dovedeau inaplicabile în faţa necesităţii de a echilibra cu orice preţ bugetul deficitar al statului, un vizir abbasid ca Ibn al-Furāt era totuşi convins că prosperitatea statelor ar fi trebuit să constituie principala preocupare. El proclama făţiş că arendarea impozitelor era un procedeu detestabil, în măsura în care ea ducea la decăderea unei provincii, că bunăvoinţa faţă de cultivatori în momentul predării impozitului era singurul mijloc de a-i face să amelioreze randamentul pămînturilor lor, că întreţinerea digurilor şi a lucrărilor de interes public trebuia să fie punctual asigurată pentru a evita dezastre costisitoare şi că era chiar avantajos să se treacă în sarcina finanţelor statului cheltuielile de reparaţii ce incumbau în mod normal deţinătorilor de concesii, astfel încît să se evite orice neglijenţă din partea celor interesaţi. Reflecţie lucidă asupra unei situaţii care impunea în primul rînd stabilitatea economică a califatului şi care fusese deja luată în consideraţie de suveranii sau guvernatorii umayyazi şi abbasizi anteriori.

Aceştia ştiuseră, de pildă, ce folos se putea aştepta de la punerea în valoare a pămînturilor încă necultivate sau provizoriu părăsite în urma dezastrelor naturale şi a războaielor. Ei cunoşteau avantajele sistemului de „vivificare a pămînturilor moarte", care era expres prevăzut de dreptul islamic şi îi avantaja pe noii cultivatori deveniţi
35 prin acest fapt proprietari. Ei înşişi avuseseră grijă

să întreprindă în scop lucrativ lucrări de desecare sau de irigare pe scară mare, care tindeau la ameliorarea unor zone unde rețeaua hidraulică era degradată, sau care ducea la crearea de noi domenii agricole. Hișām făcuse acest lucru pe proprietățile sale siriene, tot astfel cum aveau să-l facă mai tîrziu Hārūn al-Rașīd și barmakizii în locurile menite să formeze ținutul Samarrei: acolo fusese săpat un canal și inaugurată o exploatare înzestrată cu un castel, care primise numele de Abū l-Djund, „părintele armatei", căci veniturile acestei exploatări serveau la alimentarea fondurilor necesare plății trupelor. Vom vedea după aceea, în secolul al X-lea, sub califul abbasid al-Rādī, caseta personală a acestuia suportînd în întregime costul de 3 000 dinari* al reconstruirii unui baraj, lucrare încredințată unui funcționar al palatului, care a dus-o la bun sfîrșit în cincizeci de zile. Faptul este semnificativ atît în sine cît și prin amănuntele împrejurărilor denotînd incuria ce domnea pe atunci în această privință în serviciile guvernamentale: orice control al statului asupra rețelei irakiene a digurilor și canalurilor părea abandonat încă de multă vreme și prevestea ruina apropiată a acestor instalații.

Practic, ca să existe prosperitate, era nevoie de intervenția cîrmuirii. De inițiativele ei, imposibile sub raport tehnic sau financiar pentru indivizi izolați sau simple sate, depindea avîntul agriculturii. Dar modalitățile acestei intervenții, care au variat de fapt după regimurile locale și după perioade, nu țineau numai de arbitrarul diriguitorilor; ele erau de asemenea legate de dispoziții juridice precise. Lucrări cum e *Cartea dării asupra pămîntului* de Abū Yūsuf, scrisă pe la sfîrșitul secolului al VIII-lea, tratează despre ele, fără a omite să se sprijine pe cîteva exemple; citarea unui pasaj care-l sfătuiește pe calif în materie de „vivificare" a pămînturilor va fi suficientă pentru a arăta spiritul în care inițiative de acest gen erau privite de învățați și de comentatorii Legii: „Cînd perceptorii impozitului funciar sînt căutați de unii dintre locuitori, care vin să le aducă la cunoștință

că există la ei vechi canaluri şi multe pîrloage si adaugă că scoaterea la lumină şi săparea acestor canaluri, permiţînd irigarea, ar face ca acele pîrloage să devină cultivabile şi ar spori produsul impozitului, ei sînt, după părerea mea, datori să te înştiinţeze. Alegînd apoi un om cumsecade a cărui credinţă şi cinste sînt vrednice de încredere, îl vei trimite să cerceteze starea de lucruri, să-i întrebe pe experţi şi pe oamenii pricepuţi în aceste treburi ca şi pe băştinaşii a căror credinţă şi cinste sînt vrednice de încredere, şi să se sfătuiască, în afară de băştinaşi, cu oameni deştepţi şi cu învăţătură, cărora eventuale lucrări n-ar putea nici să le aducă vreun folos personal, nici să le înlăture vreun neajuns. Dacă părerea tuturor va fi că aceste lucruri sînt de folos şi vor spori produsul impozitului funciar, vei porunci să se sape din nou acele canaluri, acoperindu-se cheltuielile de către Visterie, iar nu de către băştinaşi. În adevăr, este mai bine ca starea lor să fie mai degrabă prosperă decît strîmtorată şi ca ei să se îmbogăţească mai degrabă decît să fie aduşi la sapă de lemn şi împinşi la neputinţă. Tot ceea ce, la datornicii impozitului funciar, este prielnic pămînturilor şi canalurilor lor, a căror îmbunătăţire ei o cer, trebuie să le fie dat, dacă acest lucru este fără neajuns pentru cei de pe pămînturile învecinate; dar dacă lucrul dăunează altora, le atrage pierderea produselor şi păgubeşte impozitul funciar, să nu le fie dat."

Aceeaşi învăţaţi fuseseră în măsură să facă loc în tratatele lor unor reglementări cutumiare extrem de minuţioase, care se regăsesc în lucrările de drept public, ca *Statutele guvernamentale* ale lui al-Māwardī*. Printre ele se numărau obiceiurile în vigoare cu privire la folosirea unei ape curgătoare, care, în fiecare loc, trebuia împărţită în mod egal între membrii a ceea ce a putut fi desemnate ca adevărate „comunităţi hidraulice", comunităţi ce au supravieţuit uneori pînă în zilele noastre pe teritoriile oazelor irigate. Amănuntele acestor drepturi la apă, stabilite în general sub formă de
37 cote-părţi dintr-un bun variind după anotimp în

funcție de debitul curentului de apă, se îmbinau cu diferite alte servituți, pentru a constitui unul din cadrele fixe în care s-a dezvoltat societatea țărănească islamică. În adevăr, în această societate reglementările indispensabile gestiunii intereselor de grup și-au găsit aproape totdeauna expresia în organisme simple și suple de supraveghere, care se puteau face la ocazie — după cum dovedesc numeroase anecdote ale istoriei abbaside punînd în cauză, în fața puterii centrale, pe delegații țărani ai cutărui sau cutărui sat sau district — interpreții plîngerilor sau cererilor întregului grup. Aceste reglementări, inspirate de cele mai multe ori de necesitățile irigării, se suprapuneau astfel, în viața populației sedentare, consecințelor decurgînd, pe de altă parte, dintr-un regim al proprietății legat mai mult de împrejurările istorice.

Prin referință la condițiile ce domneau în societatea Medinei în vremea Profetului, statutul de proprietate instaurat cu prilejul cuceririlor islamice făcuse efectiv din majoritatea pămînturilor posesia nediscutată a noilor stăpîni, care nu o cultivau. Alături de ei, masa țărănească devenise pentru multe secole o masă de cultivatori aserviți muncii lor, fără a trage din ea alt cîștig decît mica parte de recoltă care le era alocată de condițiile unor contracte variate de arendă în parte* sau care le rămînea, dacă erau ei înșiși proprietari, după plata dărilor de cele mai multe ori exorbitante. Fără să uităm cazul acelor adevărați robi care lucrau pe latifundii și din care sclavii negri numiți *zandj** din Irakul de jos, celebri prin marea lor răscoală din secolul al IX-lea, oferă exemplul cel mai tipic. Aserviți fizicește sau menținuți prin povara datoriilor și a impozitelor într-o stare vecină cu sclavia, acești cultivatori aparținuseră pe deasupra, în majoritatea lor, în timpul perioadei vechi, clasei tributarilor neconvertiți, care erau prin definiție considerați inferiori musulmanilor. Toate aceste motive au contribuit la diminuarea locului deținut în mod efectiv în societatea islamică clasică de acești oameni săraci, în general străini de religie și de conflictele de secte

sau de şcoli, care duceau o viaţă deosebit de grea şi rămîneau obiectul constrîngerii şi al dispreţului pentru orăşenii de tot soiul, chiar şi cei mai puţin avuţi.

Indiferenţa astfel manifestată de lumea medievală musulmană faţă de sedentarii ocupaţi cu lucrarea pămîntului era totuşi însoţită — ca şi în aprecierea literară a vieţii nomade, deşi cu mai puţină forţă — de o admiraţie lirică pentru acelaşi pămînt cultivat, dătător de umbră şi de abundenţă. Alături de imagistica deşertului şi a nenumăratelor sale motive scumpe poeziei preislamice, temele oazei şi ale apelor ei generoase îşi făcuseră apariţia în zorii perioadei islamice însăşi, purtate de Coran, care recursese la ele pentru a evoca desfătările paradisului. Grija de a le dezvolta revenise apoi generaţiei de poeţi arabi crescuţi odată cu înflorirea societăţii abbaside şi preocupaţi de a-şi pune versurile în acord cu plăcerile la care ţineau. Desigur, ei trebuiau să cînte aceste peisaje de verdeaţă şi de ape curgătoare într-un scop deosebit, acela de a lăuda în primul rînd farmecul jocurilor amoroase şi dulceaţa tihnei pe care petrecăreţii bogaţi le gustau acolo. Dar stăruinţa cu care, în poemele lor erotice sau bahice, revine descrierea încîntătorului cadru constituit de grădină ajunge să dovedească un adevărat simţ al naturii domestice şi civilizate pe care o simbolizează, între zidurile înalte ale incintei, răcoarea canalurilor şi calma regularitate a parcelelor ei înverzite, idealizare definitivă, în conştiinţa citadinului rafinat, a acelui rezultat al unei lungi tradiţii ţărăneşti care era în acea vreme „grădina orientală". Admirat în scurt timp de dragul lui însuşi şi devenit subiectul unor nenumărate compoziţii artistice, acest loc privilegiat al destinderii şi al răgazurilor aristocratice reflecta totuşi anumite aspecte ale unei vechi tradiţii agricole, aceea pe care o descoperim de pildă dedesubtul sfaturilor mai mult practice decît literare împărţite în această privinţă de un poem agronomic andalus din secolul al XIV-lea, unde putem citi: „Alegeţi,
39 pentru a vă clădi casa în grădina voastră, punctul

dominant care ușurează paza și supravegherea ei. Orientați-o spre miazăzi, cu poarta alături și supraînălțați puțin locul fîntînii și al bazinului; ori, mai bine încă, faceți în locul fîntînii o canalizare de apă care să treacă pe sub umbrare. Lîngă bazin, veți planta boschete veșnic verzi de toate soiurile ce desfată privirea, iar mai departe flori felurite și copaci cu frunze persistente. Butuci de viță vor mărgini grădina și, în partea de mijloc, bolți de verdeață vor umbri aleile, încingînd răzoarele cu un chenar. La mijloc veți instala pentru ceasurile de odihnă un chioșc deschis în toate direcțiile, înconjurat de trandafiri agățători, de mirt, și de toate florile ce fac frumusețea grădinilor; el va fi mai lung decît lat, pentru ca ochiul să nu simtă oboseala privindu-l. Jos de tot veți rezerva un corp de clădire pentru oaspeții ce vor veni să țină companie stăpînului acelui loc; el își va avea poarta și bazinul ascuns de departe vederii printr-un pîlc de copaci. Dacă veți mai instala un porumbar și un turnuleț locuibil, va fi cu atît mai bine".

Cîmpurile cultivate, de la care imperiul avea multă vreme să-și procure partea esențială a bogăției sale, și pămînturile deșertice care despărțeau între ele aceste zone de cultură configurau deci în epoca clasică varietatea „spațiului islamic". Diversitatea producțiilor corespundea acestei varietăți naturale. Aparținînd, în adevăr, unor ansambluri geografice foarte diferite — văi udate de mari fluvii, ca în Egipt, Mesopotamia sau Transoxiana; podișuri înalte, deșerturi presărate cu oaze, ca în Siria, în Iran, în Magreb sau în Spania; munți arizi, fîșii umede și uneori cu vegetație tropicală în lungul coastelor, în general puțin favorabile navigației* —, diversele regiuni continentale și maritime locuite în acea epocă de musulmani posedau resurse complementare, bazate în egală măsură pe exploatarea solului și a subsolului, care permiteau crearea unor industrii specializate și care au favorizat în cel mai înalt grad comerțul.

Importanţa reală şi chiar relativă a acestor diferite producţii este, firește, foarte greu de evaluat astăzi. Desigur, geografii arabi din secolul al IX-lea şi al X-lea au avut grijă să inventarieze în chip mai mult sau mai puţin complet avantajele respective ale diverselor teritorii pe care-şi luaseră sarcina să le descrie, şi ei s-au străduit uneori să menţioneze de asemenea natura exporturilor acestor teritorii. Dar datele cantitative lipsesc în expunerile lor şi vor lipsi fără îndoială totdeauna, dat fiind că n-au fost consemnate pentru această perioadă veche în piese de arhivă care să se fi păstrat în număr suficient. Cel mult este posibil de a întocmi o listă succintă a principalelor culturi alimentare şi industriale atestate în diferite locuri, cărora li se adăugau produse ale culesului şi cîteva produse miniere. Toate aceste resurse puteau face obiectul unor schimburi, ilustrate de exemplu de Palestina, care exporta fructele ei, pe drept renumite, spre Basra, celebră ea însăşi pentru curmalele ei, sau de legăturile ce uneau între ele regiuni atît de diferite ca Arabia de sud, de o parte, şi Iranul şi Transoxiana sau Golful Persic, de alta.

Resursele agricole, mai întîi, erau primordiale în pofida săraciei multor soluri. Ele cuprindeau cerealele, cultivate mai ales în Egipt, unde se găsea grîu, precum şi pe şesurile Siriei, ale Mesopotamiei superioare sau ale Magrebului. Arabia de sud, la rîndul ei, cunoştea meiul. Şi mai rentabile însă erau culturile de orez, situate în regiunile calde şi bine irigate, în Fayyūm*, în Egiptul superior, în valea Iordanului, în împrejurimile Basrei în Irak, pe malurile Mării Caspice sau în valea fluviului Amu Daryā. Trebuie adăugată îmbelşugata producţie legumicolă a grădinilor şi livezilor.

Pe lîngă aceste zarzavaturi şi alte produse destinate consumării imediate, recolte adesea susceptibile de a fi transportate dintr-o provincie în alta erau alcătuite din fructe abundente şi de o mare diversitate: struguri ce se puneau deseori la uscat şi care erau deosebit de gustoşi la Ierusalim, curmale din Irakul de jos sau din oazele africane ale

Egiptului superior şi din Sahara, măsline vestite din Siria sau din Magreb, smochine din Ierusalim dar şi din Irak, mere din Siria şi din Palestina, caise, gutui, rodii, lămîi, banane, pepeni etc.

Creşterea animalelor, care mergea uneori mînă-n mînă cu aceste culturi, dar se practica şi în locuri mai sărace, nu era nicăieri prea dezvoltată. În cîteva regiuni existau bovine, reprezentate mai ales prin enorme cirezi de bivoli, apreciaţi pentru laptele lor mai mult decît pentru carne, care se mai văd şi astăzi în văile Nilului, Iordanului sau Tigrului, dar şi prin vaci, care se întîlneau mai ales în Egipt şi care erau uneori folosite pentru lucru. Ovinele şi caprinele, crescute în sectoarele mai puţin favorizate, erau numeroase mai ales în Magreb şi în Siria-Palestina, în timp ce creşterea calului, animalul de călărie nobil şi rapid prin excelenţă, se localiza de preferinţă în Mesopotamia superioară şi în Arabia, ca şi în Egipt sau în Spania, în valea Guadalquivirului; se mai arăta interes pentru măgar şi pentru catîr, mai frumoşi în Egipt decît în altă parte, pe cît se spunea, dar folosiţi pretutindeni ca animale de samar şi de şa. Cămilele şi dromaderii, indispensabili marilor nomazi şi caravanierilor, populau mai ales, primele Transoxiana, ceilalţi Arabia şi stepele siro-mesopotamiene vecine. Dar o menţiune specială trebuie acordată creşterii porumbeilor pentru îngrăşămîntul dat de ei, creştere practicată în Spania ca şi în Orient, unde columbofilia avea pretutindeni adepţii ei şi unde hulubăriile, concepute uneori de constructori ca înalte şi masive turnuri de cărămidă, constituiau un element dominant al peisajului rural.

La aceste produse se adăugau acelea ale pescuitului practicat pe coaste, în marile fluvii sau în unele lacuri. Aceasta era o industrie foarte prosperă a Andalusiei, de pildă, dar un port ca Şihr, lîngă Aden, pe coasta de sud a Arabiei, era renumit pentru mărimea peştilor pe care marinarii lui îi pescuiau şi îi exportau. Peştele era de asemenea foarte gustat de egipteni, care-l apreciau pe cel din Nil. Se prindeau de asemenea peşti în lacul Tiberiadei şi în lacul Urmia, dar sîntem mai puţin

informați de către vechii autori despre resursele coastei siriene și ale unui fluviu ca Orontele, unde totuși astăzi somnii abundă în depresiunea Gāb.

Printre culturile zise industriale, una din cele mai vechi era aceea a trestiei de zahăr, cultivată mai ales în secolul al X-lea pe coasta siro-palestiniană și în valea Iordanului, dar și în Egipt, în Yemen, în Irakul de jos și în unele regiuni ale Iranului. Cultura dudului și creșterea viermelui de mătase, în schimb, abia dacă începeau pe atunci să se răspîndească în țările islamice, unde erau practicate, după geografii arabi, în regiunea Bardha'a la vest de Marea Caspică, precum și în Djurdjān*, pe malul de est al aceleiași mări. Venea apoi bumbacul, a cărui cultură era răspîndită în Siria de nord, în Mesopotamia superioară, în regiunea Rayy din Iran, în Transoxiana și desigur încă de la acea epocă și în Egipt. Să adăugăm cultura inului în oaza egipteană de la Fayyūm, a papirusului* în aceeași provincie, a susanului în Irak și Horāsān, a unor plante tinctoriale felurite — printre care indigotierul din Palestina, din Yemen, din delta Nilului și din Kirmān, șofranul, care se întîlnea în Yemen și în Iranul occidental, arbustul din frunzele căruia se obținea colorantul roșu henné, cultivat în Arabia de sud și la Basra —, în sfîrșit, cultura plantelor odorifice, care creșteau în Egipt, dar și în Siria sau în Irak, precum și aceea a diferitelor mirodenii produse în Arabia de sud.

Produsele adunatului și culesului nu erau mai puțin numeroase. Desigur, lemnul rămînea rar, în unele regiuni el lipsea cu totul sau nu putea fi folosit pentru toate nevoile, cum era cazul cu lemnul de palmier. Totuși resursele unor păduri, îndeosebi în Siria, Kabylia sau Spania, mai tîrziu chiar în Anatolia, au fost exploatate fără cruțare pentru construirea unor adevărate flote. Se întîlnea în mai multe locuri sumacul, cu deosebire în Siria și în Mesopotamia superioară, iar Arabia cunoștea un copac al cărui lemn servea în special la fabricarea arcurilor. Perlele erau pescuite în
 Golful Persic, în vecinătatea Bahreinului și a

insulei Harik, şi bancuri de coral se exploatau aproape de coastele Magrebului şi ale Siciliei. Tămîia era recoltată în Arabia de sud, în regiunea Şihr, la fel ca şi chihlimbarul cenuşiu.

Solul şi subsolul furnizau pe de altă parte bogăţiile lor. Piatra de construcţii, uneori de foarte frumoasă calitate, se întîlnea în unele regiuni, ca Siria de nord sau de sud, Palestina, Mesopotamia superioară, Egiptul şi Arabia centrală, dar lipsea aproape cu totul în regiunea Damascului şi mai ales în Irak şi în Iran, unde se folosea de preferinţă cărămida crudă sau arsă. Marmura se găsea în Siria şi în Egipt. Chiar şi pietre preţioase se extrăgeau în Spania, în Yemen, îndeosebi onixul şi cornalina, în Transoxiana (turcoaza şi rubinul) şi Egiptul superior (smaraldul şi hematita).

Printre resursele miniere semnalate pe alocuri se număra aurul*, căutat în Arabia centrală, în Egipt, mai ales în Sudan* (la sud de Assuan, precizează textele), în Magrebul extrem precum şi în Horasan şi în Transoxiana; argintul*, produs în Fārs, în Horasana şi în Transoxiana, cît şi în Spania şi în Maroc; fierul, exploatat în Liban* ca şi în Ifrīkiya, în Andalusia, în Mesopotamia superioară şi în Iran lîngă Şīrāz; cuprul, în Oman, în Transoxiana, în Ifrīkiya sau în Andalusia; alaunul şi carbonatul de sodiu natural, exploatate, ca şi piatra vînătă în oazele Egiptului; plumbul în Mesopotamia superioară şi în regiunea Balh; sarea gemă, extrasă din mine în Magreb, dar a căror producţie limitată era completată cu aceea a bazinelor de apă sărată de pe malurile Mediteranei; în sfîrşit, mercurul, atestat în Fārs şi în Andalusia. Să adăugăm sursele zise de bitum, care furnizau lichidul denumit *naft* şi erau semnalate în Mesopotamia superioară, pe malurile Mării Caspice ca şi, pe alocuri, în Iran.

Aceste resurse naturale permiteau numeroase activităţi artizanale, care-i ocupau pe lucrătorii de la oraşe şi sate şi printre care trebuie citate în primul rînd activităţile de ordin alimentar. Morăritul, de pildă, era practicat mai ales în mori de apă instalate la marginea fluviilor, sau în mori plu-

titoare, semnalate pe Tigru, la Mosul. Mori şi ateliere de produs zahăr funcţionînd cu acel personal redus pe care-l găsim, de exemplu, specificat în cutare papirus din epoca umayyadă, prelucrau trestia de zahăr în Palestina, în Egipt şi în Ahwāz*. Trebuie să le adăugăm fabricile de cofeturi existente mai ales în Palestina şi în Egipt, amintind totodată că, în păturile modeste, se folosea mult mierea de albine recoltată în Arabia, Egipt, Palestina, Iordania şi Mesopotamia superioară. Teascuri de ulei, în sfîrşit, foloseau măslinele sau susanul în Palestina, Siria, Egipt şi Mesopotamia superioară. Toate aceste tehnici, cărora le vom adăuga activităţile mai familiale de coacere a pîinii sau de conservare a proviziilor perisabile, destinate consumului sau exportului, nu foloseau decît un utilaj rudimentar care avea să continue a fi utilizat pînă în zilele noastre, dar care ne este cunoscut de asemenea prin vestigii arheologice — cum sînt cuvele teascurilor de ulei săpate adesea chiar în solul stîncos, în satele părăsite din Siria de nord, de pildă. Aceste tehnici erau de cele mai multe ori situate în mici tîrguşoare, unde ele se integrau ritmului vieţii ţărăneşti.

Se pot adăuga industriile chimice elementare, aceea a săpunului, fabricat pe bază de ulei şi de iarbă de sodă (salsola) în Mesopotamia superioară şi în Siria de nord, la Rakka de pildă, în Palestina ca şi în Fayyūm şi în unele regiuni din Iran, îndeosebi la Şīrāf* şi la Balh, precum şi aceea a parfumului, ale cărei produse erau consumate din belşug în lumea islamică. În adevăr, alături de tămîie şi de ambră, se căutau parfumurile cu esenţe de flori (trandafir, violetă, iasomie etc.) care se produceau în Siria, Irak sau Egipt — esenţa de trandafir siriană era, după cum se spune, deosebit de renumită — precum şi alte varietăţi provenind din regiunile iraniene ale Şīrāzului şi Ahwāzului.

Meşteşugul rural putea să producă de asemenea îmbrăcăminte şi obiecte de primă necesitate, mergînd de la frînghii, ţesături şi covoare, executate pe războaie sărăcăcioase, înăuntrul casei sedentarului ca şi în cortul nomadului, pînă la lucrările

grosolane ale dulgherului-tîmplar, ale tăbăcarului și cizmarului, fierarului, alămarului sau olarului local, fără a uita uneori transformarea, pe scară mai mare, a unor produse de recolte, ca bumbacul și lîna, tratate în așa fel încît să poată alimenta în unele regiuni multiple ateliere sătești de dărăcit, piuat, vopsit, țesut sau apretat.

În general însă, industriile specializate se grupau mai mult în orașe sau în imediata lor apropiere, atunci cînd era vorba de industrii care aveau nevoie, ca tăbăcăriile și atelierele olarilor, de spații de lucru largi, cît și de vecinătatea unor ape curgătoare sau de accesul lesnicios la materiale grele, ca pămîntul argilos. Această situare în orașe era legată în primul rînd de existența, în aglomerații adesea enorme, a unei mîini de lucru ușor utilizabile și totodată de cererea mereu sporită a produselor unor meșteșuguri de lux. Ea se explica însă și prin strînsa legătură ce exista în mediul islamic între vînzarea cu amănuntul și fabricare, încredințate de obicei acelorași persoane pe jumătate negustori și pe jumătate lucrători, care populau dughenele din suk.

Printre aceste industrii cu vocație urbană, cea mai importantă era fără îndoială aceea a textilelor de calitate, care constituiau în acea epocă o adevărată monedă de schimb precum și o bogăție bună de tezaurizat. Fabricarea acestor țesături atîrna evident de abundența materiilor prime, lînă, mătase, bumbac sau in, a căror repartizare după regiuni am văzut-o mai sus. Dar ea cerea mai ales o îndemînare extremă a unor artizani care, cu mijloace pe atunci încă rudimentare, realizau capodopere apte să stîrnească admirația contemporanilor și adesea ajunse pînă la noi grație faptului că erau utilizate în țările europene din evul mediu pentru a înveli relicvele și a îmbogăți tezaurele abațiilor și catedralelor.

Se știe că țesăturile de in, de cînepă sau de lînă, din care unele de o remarcabilă finețe, cum erau voalurile și pînzele de Tinnîs, în delta Nilului, constituiau una din specialitățile Egiptului, în

timp ce Magrebul producea mai ales țesături de lînă. Palestina și Irakul țeseau mai ales mătasea, dar în regiunea Basrei se folosea și inul. Pînzeturi de bumbac renumite se fabricau în tot Iranul oriental la Marw, Herāt, Nīšāpūr sau Samarkand, precum și în Yemen și în Mesopotamia superioară. Unele dintre ele erau împodobite cu decoruri pictate și imprimate după un procedeu puțin costisitor și eficace, dar atestînd o reală perfecție a lucrului vopsitorilor. Mătăsurile din ținutul Mării Caspice și de la Ahwāz erau căutate și ele printre acele țesături de mătase persane a căror tradiție pornea dintr-un trecut depărtat și rămăsese fidelă, în plină epocă abbasidă, unor motive decorative tipic iraniene, repetate sub forma acelor medalioane ornate cu personaje plasate față-n față și cu animale fantastice, care caracterizaseră altădată cele mai frumoase țesături sasanide. Toate aceste stofe lucitoare și împestrițate, ale căror culori și modele erau lăudate de vechile izvoare arabe, purtau nume diferite ce desemnau deosebiri tehnice greu de identificat astăzi, dar tinzînd și unele și altele la o somptuozitate mereu sporită.

Din aceste țesături de tot felul, un artizanat specializat executa veșminte mai mult sau mai puțin luxoase, unele vărgate, ca acelea făcute din stofe provenind din Yemen, altele țesute cu fir și decorate cu motivele animaliere și florale semnalate mai înainte, altele iarăși brodate sau garnisite cu blănuri de preț importate, dar considerate totdeauna ca tot atîtea piese de valoare comercială durabilă, satisfăcînd totodată nevoia de ostentație a oamenilor aparținînd claselor înstărite. Croitorii și lucrătorii de broderie își exercitau meseria de obicei în dughenele din suk. Dar veșmintele oficiale de ceremonie, bogat țesute sau împodobite cu fir de aur, erau confecționate în manufacturi de stat numite tirāzi*, care existau în aproape toate marile orașe ale imperiului; folosirea aurului în acest scop era, în adevăr, un privilegiu al suveranului, iar veșmintele purtate de demnitari la audiențele solemne, veșminte ce le erau în general
47 oferite de calif, nu puteau fi produse decît sub

control guvernamental, avînd de cele mai multe ori semne de autentificare constînd în inscripţii datate, purtînd numele califului.

Arta şi tehnica erau strîns legate în această activitate oficială sau privată, care era negreşit una dintre cele mai însemnate ale Islamului medieval şi permitea lucrătorilor respectivi să dea dovadă de spirit creator. Înainte chiar ca să se fi dezvoltat vestitele şcoli safavide şi otomane de brocarturi şi catifele, ale căror produse vor fi adesea importate şi imitate în Europa, capodoperele lucrătorilor de broderie fatimizi şi ale ţesătorilor iranieni sau sirieni care lucrau mătasea între secolul al IX-lea şi cel de-al XIII-lea, şi care i-au influenţat adînc pe artizanii din Spania şi din Sicilia, se bucurau deja de un meritat renume. Diversitatea procedeelor lor decorative, care se adăugau varietăţii tipurilor de stofe şi formelor de veşminte folosite, a fost semnalată de geografi şi de povestitorii de istorioare. Rămîne însă greu de ştiut totdeauna exact la ce corespund descrierile sau aluziile lor, şi istoria costumului* n-a putut încă să atingă, pentru perioada veche a evului mediu islamic, în care reprezentările figurate erau rare, precizia pe care i-o cunoaştem în ceea ce priveşte Europa occidentală, de pildă.

Alături de industria ţesăturilor preţioase, arta covorului ocupa un loc însemnat, tot astfel ca fabricarea draperiilor, tapiseriilor şi împletiturilor de papură ce se adăugau celor dintîi pentru a mobila palatele* şi casele*, după exemplul a ceea ce constituise singurul lux al cortului de nomad. Exemplele lor cele mai celebre, cu un caracter foarte variat încă dintr-o epocă veche, dat fiind că nu era vorba totdeauna de covoare cu punct înnodat, veneau unele din Egipt şi din Arabia, altele din Irak, unele din Palestina (rogojini de Tiberiada), altele iarăşi — cele mai renumite şi supraîncărcate cu broderii — din nordul Armeniei, fără ca totuşi să ni se fi păstrat din tot acest ansamblu specimene vechi suficient de numeroase şi de reprezentative. Doar reuşitele ulterioare ale Turciei otomane şi ale Iranului safavid pot da o

idee despre marea răbdare și artă cheltuite în Orientul islamic timp de secole pentru această activitate artizanală, ținînd seamă îndeosebi de somptuozitatea coloriturilor și de dulcea moliciune a materialului.

Prelucrarea lemnului, care era și ea o artă și totodată o tehnică, a cunoscut de asemenea o mare răspîndire, cu toate că necesita esențe rare și prețioase, teck, abanos și santal, străine de lumea islamică și importate cu mare cheltuială îndeosebi prin Oman. Dacă obiectele servind particularilor rămîneau destul de simple, cu excepția acelora ce se găseau în palatele princiare, mobilierul lăcașurilor de cult era deosebit de îngrijit. Ajunge să citățm *minbarele** sau uneori mihraburile portative de lemn sculptat, din care unele erau decorate în plus cu motive de marchetărie și cu incrustații prețioase de sidef sau de fildeș, grilele ajurate de *maksūra** și tribunele din moschei precum și ușile de mausolee sau de oratorii, cenotafele* și suporturile de Coran adesea monumentale. Să adăugăm și elementele de lemn folosite în arhitectură*, cum sînt grinzile și scafele aparente, ferestrele cu grilaje ale caselor particulare, din care unele exemplare deosebit de decorate, deși datînd dintr-o epocă mai tîrzie, au fost păstrate în Egipt și ilustrează dibăcia tehnică atinsă de acești strungari în lemn care se numără și azi printre meseriașii cei mai interesanți de văzut la lucru în orașele din Orient.

Despre toată această producție și despre atelierele din care ieșea, vechii autori vorbesc puțin, astfel încît este greu să situăm centrele ei cele mai importante, împrăștiate fără îndoială în toate marile orașe ale imperiului. În schimb, putem urmări, pe baza unor capodopere păstrate încă în număr apreciabil, evoluția unei arte care prezintă, în aceeași epocă, vădite concordanțe de ordin stilistic de la o regiune la alta și care a cunoscut aproximativ aceleași etape ca și arta sculpturii în piatră. Influențată la început de deprinderea „tăierii oblice"* care ar fi venit din Asia centrală, ea a numărat după aceea în mediul abbasid și în cel fatimid unele dintre cele mai frumoase reali-

zări ale ei, inclusiv unele capodopere ale artei animaliere. Procedeul consistînd în fragmentarea fiecărei suprafeţe în mici panouri înconjurate de baghete, adaptate unele altora şi care suportau mai uşor efectul variaţiilor atmosferice fără a crăpa, a apărut ulterior şi a fost folosit mai ales pentru lemnăria sculptată selgiucidă în Anatolia şi pentru cea zankidă şi ayyubidă în Siria şi Egipt. Acestea anunţau dealtfel cristalizarea unor metode artizanale pe care nimic nu mai avea să le reînnoiască ulterior în ţările islamice, chiar dacă motivele decorative de origine vegetală au suferit ici şi colo o transformare motivată de un gust nou pentru stilizări mai apropiate de natură.

Meşterilor în prelucrarea lemnului li se pot alătura aceia care foloseau fildeşul, fie pentru a-l sculpta sau a-l picta, fie pentru a-l încrusta sau a face din el lucrări de marchetărie. Dintr-un material preţios, importat cu deosebire din Africa orientală, ei realizau obiecte nu mai puţin admirabile ca stil, care par a fi fost executate cu precădere fie în Egipt, urmînd o veche tradiţie coptă, fie în regiunile apusene, unde se disting casetele sculptate ale Spaniei umayyade precum şi acelea aparţinînd unei şcoli, mai puţin sigur localizate, ale cărei ateliere sînt atribuite de obicei teritoriilor altădată musulmane ale Siciliei normande.

Pielăritul era în mod firesc mai răspîndit, căci pieile nu lipseau în ansamblul ţărilor islamice, iar obiectele astfel fabricate erau indispensabile vieţii cotidiene, îndeosebi sandalele şi cizmele scurte, şeile şi alte harnaşamente de cai şi cămile, care se vindeau de obicei în sukurile rezervate acestor obiecte, în sfîrşit echipamentul nomadului, care cuprindea, pe lîngă anumite corturi, saci şi găleţi de piele pentru tot felul de întrebuinţări. Unele regiuni se distingeau însă prin cîteva fabricaţii speciale: desagile şi covoarele de piele făceau faima Yemenului, în timp ce pielea bătută şi modelată cu ciocanul constituia specialitatea Marocului şi a Córdobei. Pieile din Egipt erau destul de apreciate pentru a fi expediate în diferite ţări. Siria care îşi tăbăcea pieile pe loc, în timp ce Irakul

importa pieile argăsite din Arabia, avea de asemenea producţia ei proprie; lucrarea pielii mai era practicată în Iranul occidental şi oriental la Rayy, Buhārā şi Samarkand, precum şi în Magrebul extrem, îndeosebi la Fās. O tehnică deosebită, aceea a legăturilor de piele care înveleau manuscrisele de preţ, folosea procedee de ornamentare din care s-au păstrat la Kairuan specimene foarte vechi; dar textele ne vorbesc mai cu seamă de legături renumite ce erau executate în Yemen şi în Palestina.

Prelucrarea metalelor era de asemenea de primă însemnătate în acea epocă, cu toate că utilajul necesar rămăsese în multe privinţe rudimentar. Fierul, de plidă, era folosit pentru a fabrica porţi solide citadelelor, astfel cum erau semnalate în Arabia, în Sīstān, în Horāsān sau Ifrākiya, sau, mai simplu, lanţuri ce serveau în diferite regiuni pentru a închide porturile şi pentru a fixa morile plutitoare sau punţile de acostare, ca acelea de pe Tigru, la Bagdad. Unele obiecte de îmbrăcăminte, ca centurile, şi anumite instrumente erau, pare-se, de fier: balanţe renumite, de exemplu, în Mesopotamia superioară, la Nisībīn şi la Harrān, sau cuţite printre care erau citate acelea din Mosul. Dar armele îndeosebi cereau un oţel special preparat la Samarkand sau în Khorāsān după reţete descrise de diferite tratate şi care permiteau să se realizeze lame de o calitate excepţională. Meşteşugarii iranieni deveniseră, încă dintr-o epocă depărtată, mari meşteri în acest domeniu, deşi cunoaştem din producţia lor mai ales capodopere tîrzii, adesea semnate, datînd în cea mai mare parte din epocile mongolă, timuridă* şi safavidă. Dar săbiile din Yemen, fabricate din fier importat, erau de asemenea apreciate. Unele arme ajungeau în plus, datorită incrustaţiilor accesorii de aur şi de argint şi chiar de pietre preţioase cu care puteau fi împodobite, la o bogăţie decorativă care le sporea valoarea.

Cuprul, metal mult mai răspîndit, era folosit
51 pentru majoritatea ustensilelor de menaj, astfel

încît fiecare oraş avea sukul lui de căldărari şi alămari, meseriaşi şi în acelaşi timp negustori. Din acelaşi metal se fabricau şi obiecte de artă, îndeosebi acele ibrice, cupe, tăvi şi lighiane de dimensiuni uneori impunătoare, acele arzătoare de mirodenii şi candelabre monumentale sau, dimpotrivă, acele cutii minuscule de toate formele, acele lămpi* şi acele preţioase garnituri pentru scris pe care, începînd din secolul al XI-lea, s-a luat obiceiul de a le incrusta cu argint şi aur potrivit unei tehnici de damaschinaj împrumutată din Asia centrală şi practicată mai ales la Damasc şi Mosul, tehnică ce n-avea nici o legătură cu procedeul special de producere a oţelului pentru fabricarea lamelor zise de Damasc. Astfel de obiecte, decorate în acelaşi chip şi ţinînd de aceleaşi şcoli stilistice, erau executate şi în bronz, a cărei patină închisă ascunde astăzi uneori un decor cvasi nedesluşit datorită minuţiei lui, dar care rezervă aceluia ce-l examinează în amănunt descoperiri uimitoare: se discern în el nu numai admirabile compoziţii abstracte îmbinînd resursele caligrafiei* cu acelea ale arabescului* floral, ci şi adevărate scene de gen în care animale şi personaje sînt schiţate cu mişcări pline de viaţă.

Meşteşugarii care au excelat în aceste inscrutaţii pe cupru sau pe bronz aparţineau la începutul epocii selgiucide depărtatelor provincii Sīstān şi Horāsān, unde oraşe ca Herāt, Marw sau Nīšāpūr le datorau faima. Ulterior însă, ateliere vestite au făcut celebră Mesopotamia zankidă, unde au înflorit dinastiile familiale de lucrători în bronz şi de alămari de la Mosul, apoi Siria şi Egiptul ayyubide apoi mameluce, Yemenul rasulid* şi chiar şi Iranul mongol. La început se cunoscuse numai tehnica viguroasă a obiectelor de bronz cu decor sculptat în relief, tehnică ce fusese apanajul artizanilor iranieni care lucrau pentru curtea umayyadă şi cea abbasidă, fiind practicată apoi în mediul fatimid. Ea a permis realizarea, alături de obiecte utilitare, ca oglinzile şi piuliţele, a ligheanelor de spălat pe mîini şi a arzătoarelor de mirodenii în formă de animale, care se numără

printre cele mai pure capodopere ale artei islamice. Aceleași reprezentări figurate în ronde-bosse aveau dealtfel să continue a caracteriza în parte producția Iranului buyid și selgiucide, înainte de a dispărea în fața progreselor unor mode mai ostentative. Au continuat a fi realizate atunci în bronz doar gravat numai piese ca astrolabii, sferele armiliare și alte instrumente de astronomie și de navigație, sau balanțe de precizie, pentru a căror confecționare se cerea competența unor adevărați savanți, tot atît de abili în calculul matematic cît și în mînuirea uneltelor lor.

Argintul și aurul, utilizate de obicei pentru incrustații prețioase, serveau și la fabricarea integrală a unor obiecte de mare preț, tăvi, cupe și uneori flacoane cu galbul rotunjit, decorate cu motive gravate sau sculptate în relief, care au păstrat multă vreme vie în Iran tradiția argintăriei și a aurăriei sasanide. Aceiași giuvaergii executau cam peste tot în cuprinsul imperiului bijuterii grațioase de aur sau argint, îndeosebi pandantive și cercei, din care unele erau lucrate în filigran și din care s-au păstrat numeroase exemplare fatimide și selgiucide. Pentru ornamentarea lor se recurgea uneori la smalțuri colorate, care se mai foloseau și în epoca selgiucidă, mai cu seamă în Mesopotamia superioară, pentru a contribui la decorarea unor obiecte de bronz, ca tăvile de mare lux.

În sfîrșit, prelucrarea sticlei și a ceramicii* era reprezentată în activitatea artizanală a majorității orașelor. Alături de cărămidari, care produceau unul din materialele de construcție cele mai obișnuite în țările islamice, olarii satisfăceau o cerere abundentă orășenească și sătească de obiecte de gospodărie de primă necesitate: alcarazasuri, căni, urcioare, ploști, străchini și tăvi de copt, în sfîrșit opaițe sau mangaluri. Aceste articole nu cereau ca materie primă decît un pămînt argilos grosolan, dar dădeau uneori dovadă de rafinament ornamental în decorul lor foarte simplu, pictat, gravat, modelat în relief sau chiar ajurat, ca la acele mici
 filtre ale vaselor poroase de răcit apa, în care se

desfăşura adesea o plăcută fantezie decorativă. Ele puteau afară de aceasta să fie acoperite cu o glazură lucioasă, al cărei prim rol era de a le face impermeabile, atunci cînd era vorba de recipiente destinate să conserve laptele, untdelemnul sau alte lichide şi să servească drept vase de provizii, sau de acea veselă de masă care cuprindea farfurii, blide, castronaşe şi cești, precum şi tăvile sau uneori mesele destinate să le susţină.

Acelaşi procedeau de glazură transparentă, alcalină, plumbiferă sau alcalino-plumbiferă, adesea transformată într-un email stanifer opac şi colorată la ocazie cu diverşi alţi oxizi metalici, stătea la originea remarcabilelor piese de faianţă decorată pe care le realizau ceramiştii cei mai îndemînatici şi care au făcut gloria unor şcoli regionale de olărie. Astfel de capodopere nu se deosebeau de ustensilele obişnuite decît prin calitatea pastei sau a decorului şi prin perfecţiunea formei lor. Ele înglobau toate categoriile de obiecte enumerate mai sus, la care s-au adăugat începînd din epoca selgiucidă cărămizile smălţuite pe una din laturi, plăcile de îmbrăcat folosite direct sau decupate cu dalta pentru a realiza panouri de mozaic*, şi elemente întregi de arhitectură ca, de pildă, nişele mihraburilor sau plăcile în formă de stele funerare. Dar ele îşi trăgeau toată orginalitatea din reuşitele variaţii de culoare şi de compoziţie ce s-au observat în funcţie de epoci şi uneori de locuri. Una din trăsăturile lor comune a fost aceea că au suferit adesea influenţa stilistică a obiectelor metalice, a căror replică mai puţin costisitoare o constituiau şi al căror profil sau decor îl imitau cu fidelitate. În plus, continuitatea ce se descoperă în tipurile şi motivele lor sau chiar în modurile lor de fabricare şi de ornamentare ţinea de mobilitatea unor meşteşugari care găseau pretutindeni cele cîteva produse naturale indispensabile exerciţiului meseriei lor şi care se deplasau bucuros dintr-o ţară într-alta în funcţie de împrejurările istorice schimbătoare.

Înainte de avîntul selgiucid, centrele lor de producţie cele mai active, care cunoşteau aproape

toate acelaşi gen de tehnică, foloseau posibilităţile cîtorva tipuri limitate. Printre acestea s-au numărat: o ceramică incizată sub glazură monocromă sau transparentă care a apărut deopotrivă la Samarra, la Ctesifon, Susa şi Rayy, precum şi la Fustāt, în ce priveşte primul tip, şi mai cu deosebire în Iranul oriental, la Nīšāpūr şi Samarkand, în ce-l priveşte pe cel de-al doilea: o ceramică cu decor pictat sub glazură, cele mai armonioase creaţii ale căreia, cu decor negru, violet de mangan şi brun pe fond crem, s-au situat la Nīšāpūr şi Samarkand; o ceramică cu reflexe metalice fabricată în Irak ca şi în Egipt sau în provinciile occidentale ale Iranului, care a constituit una din reuşitele cele mai originale ale olarilor islamici; în sfîrşit, o ceramică albă cu decor pictat în albastru de cobalt pe smalţ, care a fost executată în aceleaşi centre. Toate mărturii ale expansiunii unei arte care n-a fost aşezată niciodată în rîndul artelor somptuare şi dinastice, chiar dacă talentul individual ducea la realizări pe care le privim astăzi ca pe nişte reuşite de o calitate rară.

Dealtfel, era mare contrastul dintre arta ceramicii şi aceea a sticlăriei, care rămînea apanajul unor ateliere specializate din Siria, Irak şi Egipt şi s-a dezvoltat numai pentru a satisface nevoile curţii abbaside şi a celei fatimide. Pahare, cupe şi flacoane de sticlă şlefuită pentru a rivaliza cu prototipurile de cristal de stîncă, şi mai preţioase, sau de sticlă aurită şi smălţuită după o tehnică delicată, care-şi va cunoaşte apogeul în lămpile de moschei din epocile ayyubidă şi mamelucă, au fost totdeauna piese de valoare extremă, fabricate în număr mic pe linia unei tradiţii antice perfecţionate şi exportate apoi de cele mai multe ori sub formă de cadouri princiare.

La aceste ramuri principale ale artizanatului se adăugau şi altele, despre care autorii vorbesc puţin şi asupra cărora nu posedăm decît vagi aluzii. Produsele lor, cum sînt materialele necesare scrisului, trebuiau totuşi să deţină un loc important în viaţa socială a epocii, dacă nu şi în economia ei. Era, de exemplu, prepararea pergamentului*,

de la felurile lui cele mai aspre pînă la pieile fine de gazelă, care înainte de secolul al XI-lea era foarte cerut pentru actele şi manuscrisele de tot soiul. Cît despre papirus, apreciat în birourile statului fiindcă se preta mai puţin decît pergamentul la falsuri, el era obţinut în Egipt din fibrele plantei cu acelaşi nume şi făcea acolo obiectul unei industrii însemnate. Hîrtia mai ales, a cărei fabricare a început, pe cît se spune, în secolul al VIII-lea la Samarkand, unde se aflau prizonieri luaţi în Transoxiana şi cunoscînd tehnica chineză, a fost produsă în cantităţi din ce în ce mai mari pe măsură ce fabricarea ei s-a extins la Bagdad şi la alte oraşe din Orient şi Occident. E suficient să ne gîndim la abundenţa de vechi lucrări arabe aflate azi în biblioteci, pentru a ne da seama cît de mult era folosită hîrtia în civilizaţia musulmană. Şi producerea ei nu însemna decît prima etapă a acelor munci diverse pe care le cerea arta cărţii şi cu care se osteneau atîţi copişti, caligrafi, miniaturişti lucrînd şi ei în felul lor, cu condeiul de trestie* sau cu penelul lor la îmbogăţirea lumii islamice vechi.

În adevăr, operele lor erau căutate nu numai de cei care le comandau şi care de cele mai multe ori întreţineau în prejma lor personajele însărcinate astfel cu sporirea colecţiei lor de manuscrise, ci constituiau piese ce erau tezaurizate la fel ca giuvaerele sau brocarturile, contribuind şi ele la gloria puternicilor, nominal indicaţi pe paginile de titlu. Avem şi astăzi dovada acestui lucru cînd admirăm cutare copie luxoasă executată din ordinul cutărui personaj celebru sau purtînd titlurile lui în indicaţiile privind proprietatea adăugate şi mîzgălite fără scrupule pe marginile celor mai frumoase exemplare. Acestea din urmă se distingeau atît prin calitatea scriiturii lor cît şi prin anluminurile* delicate, reliefate cu aur şi cu culori strălucitoare, care puteau fi împrăştiate pentru a separa suratele şi versetele, atunci cînd era vorba de cópii ale Coranului, sau care, în alte cazuri, decorau mai ales primele file. Începînd din seco-

lul al XII-lea, unele dintre aceste exemplare prezentau ilustrații și mai prețioase sub formă de adevărate miniaturi*, executate mai întîi de reprezentanții așa-numitei școli „din Bagdad" și destinate să devină după aceea apanajul artiștilor persani și turci din epocile ulterioare. Aparțin epocii clasice numai miniaturile din prima categorie, regrupate uneori sub expresia discutabilă de „pictură arabă", dar care sînt de fapt expresia unui mediu mult mai amestecat, deși geografic circumscris — acela al societății burgheze islamice dezvoltată în Irak și în Mesoponamia superioară post-selgiucidă. Se regăsește în ele, sub influențe artistice de origini diferite, dar mai ales bizantine, atît gustul pentru motivele ilustrînd viața princiară cît și acela pentru reprezentările luate din viața cotidiană, toate fiind destinate să îmbogățească cu scene uneori picarești opere științifice — îndeosebi lucrări medicale sau cărți despre automate — ori culegeri de povestiri și de „ședințe"*.

Paralel se afirmaseră trăsăturile distinctive ale unei caligrafii cursive, totodată suple și armonioase, care își primise de la sfîrșitul secolului al IX-lea consacrarea după ce se diferențiase de cufica* ornamentală. Aceasta din urmă, folosită în mod cu totul special pentru copiile îngrijite ale Coranului de pergament, se născuse în adevăr din transformarea, sub imperative diferite, a scrierii arabe arhaice și unghiulare utilizată numai în primele secole islamice. Dar forma cursivă a aceleiași scrieri a fost aceea care avea să evolueze apoi spre o interpretare din ce în ce mai elegantă și ritmată, menită să se desăvîrșească în caracterele persane și turcești, în timp ce folosirea scrierii cufice avea să se restrîngă treptat la variațiile decorative ale inscripțiilor de pe monumente sau obiecte mobile și ale ornamentelor caligrafice care derivaseră din ea.

Alături de aceste activități artizanale care aveau drept scop să transforme produsele naturale ale lumii islamice în bunuri de consum curent sau în obiecte prețioase, existau și activități nu mai puțin

remarcabile de construcție, legate de avîntul arhitecturii.

În acest domeniu, munca era pretutindeni intensă și necesară, cu atît mai necesară cu cît o civilizație totodată urbană și de palat nu se putea lipsi de a ridica clădiri multiple și adesea prestigioase. Dacă zidarii nu se puteau bizui decît pe cunoștințele lor tradiționale, sub îndrumarea unor meșteri și nu a unor adevărați arhitecți, a căror funcție nu exista la acea epocă, procedeele lor variau mult de la o regiune la alta potrivit cu clădirile proiectate și mai cu seamă cu materialele existente. Predominau cînd piatra, cînd cărămida crudă sau arsă, mortarul sau chiar chirpiciul. Pentru edificiile importante și locuințele princiare se aduceau eventual lemn de esențe rare, marmuri de preț, granit sau chiar onix. Dar pentru casele obișnuite se foloseau numai resursele locale, fie că aceste case erau făcute, ca la Damasc sau la Cairo, din schelete de lemn cu golurile umplute cu cărămizi sau cu vălătuci, fie că erau clădite, ca la Alep și Amida, din blocuri de piatră cioplită bine ajustate, fără a vorbi de locuințele rurale, pentru care oamenii se mulțumeau uneori cu simple colibe de stuf sau cu conuri de pămînt bătut. Chiar monumentele cele mai bogate datorau naturii materialului de construcție diversitatea structurilor, a apareiajului* și a decorului* lor. Într-un loc se înălțau construcțiile de piatră cu apareiaj îngrijit, cu colonade solide și cu zidurile împodobite cu ornamente sculptate în masa lor, construcții ce-și au negreșit exemplele cele mai frumoase în Siria și în Spania epocii umayyade, în Egiptul fatimid și în Anatolia selgiucidă. În alt loc dominau edificii de cărămidă totodată masive și fragile, cele mai frumoase exemplare de acest fel aparținînd fără îndoială Irakului și Iranului din epocile abbaside și selgiucidă. Stîlpi grei flancați uneori de colonete și contraforturi sprijinind ziduri groase, bolți* și cupole* maiestuoase, muluri la scară mare și decoruri pe marile suprafețe ale paramenților, mergînd de la tencuielile de ghips* și de stuc sculptate sau pictate pînă la combinațiile geometrice

obținute prin simplul aranjament al asizelor de cărămidă, se îmbinau fără măreție în realizări expuse totuși, în mai mare măsură decît altele, îmbătrînirii și ruinei.

Toate aceste forme arhitecturale și ornamentale erau obținute prin căutările unor lucrători posedînd de cele mai multe ori remarcabile cunoștințe tehnice, căci rolul lor, departe de a se mărgini la ridicarea clădirilor mai mult sau mai puțin complexe, cuprindea și sarcini pe care le-am califica astăzi drept inginerești. Amenajări hidraulice și sanitare, stabilirea unor sisteme de canalizare pentru apă, abur și fum — care atingeau în băi, de pildă, un grad savant de elaborare — realizarea de poduri*, de stăvilare, de apeducte se adăugau problemelor de construcție propriu-zise. Și înseși aceste probleme cereau o ingeniozitate cu totul deosebită în regiuni sărace în lemn: în adevăr, nu numai că aici trebuiau folosite ca sisteme de acoperire bolți și cupole greu de echilibrat și mai ales de racordat la zidurile ce le susțineau, dar imposibilitatea frecventă de a folosi schelării și mai ales cintre pentru arcele* cu boltare fasonate impuneau să se recurgă la tot felul de artificii ale meseriei. Aplicarea unor asemenea cunoștințe nu era însoțită neapărat de studii teoretice. Soluțiile adoptate erau de preferință empirice și s-a insistat adesea asupra faptului că edificiile musulmane au prezentat în evul mediu defecte de construcție, care ies în evidență de îndată ce se întocmesc în zilele noastre relevee exacte ale lor; aceste defecte sînt datorate în bună parte improvizațiilor la care s-a recurs în cursul clădirii. Totuși folosirea de epure prealabile a fost dovedită în privința unor planuri atît de elaborate ca acela al Cupolei Stîncii* din Ierusalim; ea era de asemenea justificată pentru stabilirea tuturor acelor complicate sisteme de alveole*, adesea numite impropriu stalactite, care se înrudeau cu jocul de poligoane și de stele servind drept bază împletiturilor geometrice* ale ornamentului acoperitor. Dealtfel, lipsa unor tratate vechi pe care să ne putem sprijini pentru a stabili gradul
59 de formație științifică necesar altădată meșterilor

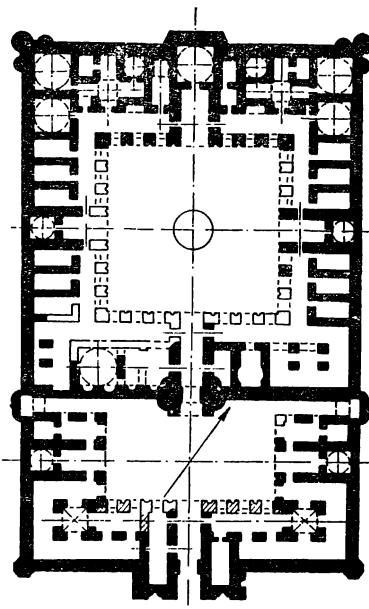

27. PLANUL CARAVANSERAIULUI RIBĀT-I ŞARAF DIN HORĀSĀN
(*După A. Godard,* l'Art de l'Iran.)

Această somptuoasă clădire de cărămidă, purtînd inscripţii cu numele sultanului selgiucid Sandjar care a domnit asupra Iranului din 1118 pînă în 1157, foloseşte planul tipic horasanian al marii curţi centrale dreptunghiulare prevăzută cu patru iwānuri *dispuse în cruce şi ocupînd mijlocul fiecărei laturi. Ordonanţa ansamblului este asemănătoare aceleia a palatelor islamice contemporane din provinciile orientale, cum sînt cele de la Bust şi de la Gazna. Importanţa dată portalurilor monumentale, al curţii exterioare şi al clădirii principale, este de asemenea remarcabilă.*

nu trebuie să ne ascundă gustul adînc al acestor constructori pentru forme savante de arhitectură şi de decor, care depindeau de scheme geometrice prealabile şi trebuiau să ţină seamă de rezultatele unor adevărate calcule matematice. Simţul abstracţiei, veşnic prezent în cercetările gînditorilor musulmani înclinaţi spre algebră şi geometria algebrică, avea şi aici să iasă la iveală în orientarea muncii cotidiene.

Însușirile științifice proprii constructorilor și inginerilor ce lucrau în lumea islamică medievală s-a exercitat și în domeniul deosebit al fortificațiilor*, în care acești oameni au pus la punct amenajări cu caracter defensiv sau ofensiv demne de a trezi astăzi interesul pentru concepția abilă de care dădeau dovadă. Exemple pot fi găsite în impunătoarele cazemate sau în ingenioasele dispozitive ale citadelelor și cetăților siriene din secolele al XI-lea și al XII-lea, deosebit de bine adaptate în fiecare caz poziției pe care se ridicau. Calitățile unei atare arhitecturi militare corespundeau progreselor făcute concomitent de balistică, mai ales datorită îmbunătățirii armelor de aruncare cum erau arbaletele grele cu troliu și catapultele. O literatură specializată, mai bogată în acest domeniu decît în acela al construcțiilor civile cu caracter utilitar, este totuși suficientă pentru a ne permite să apreciem în toată amploarea lor progresele tehnicilor de război din acea vreme, care rămîn încă enigmatice pentru noi sub unele aspecte, cum e cazul tehnicii acelor proiectile incendiare cunoscute sub numele de „foc grecesc"** cu privire la care nu se cunoaște cu precizie nici formula chimică, nici modul de lansare.

Eforturi similare de perfecționare erau depuse în domeniul construcțiilor navale, în care uneori activitatea a fost intensă, în epoca umayyadă, marcată, de pildă, prin trimiterea unei flote sub zidurile Constantinopolului, ca și mai tîrziu în vremea califatului umayyad din Spania sau a avîntului ayyubid sub Saladin. Arsenalele în care se proceda la construirea unor astfel de unități ale marinei de război erau favorizate pe atunci pe litoralul siro-egiptean și în unele puncte ale coastei andaluse sau ifrikiyene de inițiativele unor suverani preocupați în primul rînd de lupta lor împotriva necredincîosului. Aceleași șantiere fabricau și nave de comerț, folosite în Mediterană ca și în Oceanul Indian și în Golful Persic, unde portul Basra și Omanul produceau tipuri de vase diferite de acelea ce se cunoșteau mai la vest: corăbii construite exclusiv din piese de lemn înnădite și îmbucate,

care sînt rereprezentate adesea în miniaturile ce împodobesc manuscrise irakiene din secolul al XII-lea și din cel de-al XIII-lea.

Această lume, renumită așadar mai mult încă pentru obiectele sale manufacturate, apreciate în țările străine învecinate, decît pentru diversitatea produselor ei naturale, desfășura pe atunci o activitate comercială intensă, atît interioară cît și internațională. Cea dintîi avea ca obiect bunuri de consum direct sau materii prime inegal repartizate, cea de-a doua obiecte de lux sau de semilux apreciate mai ales de aristocrație și exportate bucuros dincolo de granițele imperiului.

Comerțul în ansamblul lui era tributar unui anumit număr de factori legați fie de situația politico-economică, fie de prescripțiile Legii islamice. Existența, în primul rînd, dacă nu a unui mare stat unificat, care n-a fost niciodată efectiv constituit, cel puțin a unui teritoriu întins, unde domina aceeași religie, unde domneau aceleași instituții și aceleași moduri de viață, unde în sfîrșit se puteau deplasa liber toți cei ce se prevalau de Islam, favorizase în mod necesar schimburi și un negoț care stătuse altădată la originea puterii orașului Mecca. Se cerea totuși ca acest teritoriu să fie amenajat și ca securitatea să domnească pe întinsul lui.

De multă vreme diverse categorii de căi de comunicație, drumuri caravaniere, pe de o parte, și văi fluviale, pe de alta, permiteau transportul cu animale de povară — cămile sau măgari și catîri — cît și cu corăbii. Absența de vehicule cu roți, semnalată adesea, nu constituia un factor de subechipare în regiuni în care precumpănea stepa, căreia aceste vehicule nu i-ar fi fost adaptate. În schimb, condițiile de securitate rămîneau mai aleatorii, atît din cauza frecvenței războaielor sau răscoalelor locale, cît și din cauza predominării în unele regiuni a elementului beduin. Nu trebuie desigur exagerate consecințele primului fapt, care nu i-a împiedicat niciodată, în timpul cruciadelor, pe

negutători să circule între teritoriile france şi cele musulmane. Totuşi multe itinerare au suferit în cursul vremurilor modificări datorate tulburărilor politice, începînd cu părăsirea în secolul al IX-lea a drumului mătăsii, în urma conflictelor ce bîntuiau în interiorul Imperiului chinez. În unele cazuri trebuie invocate şi schimbări dinastice, ca aparıţia Selgiucizilor şi caderea regatului samanid, care au dat o lovitură nimicitoare relaţiilor cu ţările slave ce ajunseseră înfloritoare între secolul al VIII-lea şi cel de-al XI-lea. Dominaţia asupra mărilor şi posesiunea unor flote importante constituiau de asemenea factori de evoluţie nicidecum neglijabili, cu toate că influenţa lor se făcea simţită cu oarecare întîrziere şi că, de exemplu, activităţile negustorilor musulmani în Mediterana au continuat multă vreme după dispariţia de pe această mare a corăbiilor lor, cărora le luaseră locul vasele europene.

Dar organizarea comerţului pe teritoriul islamic atîrna poate şi mai strîns de dispoziţiile dreptului, de organizarea monetară şi de politica suveranilor. Am văzut mai înainte că interzicerea cametei, care putea să limiteze operaţiile financiare, nu era totdeauna respectată şi că, pe de altă parte, dreptul prevedea diferite forme de asociere între negustori sau comanditari. Sistemul monetar bimetalist, care cuprindea dealtminteri o mare diversitate de piese, nu simplifica plăţile şi dacă, dintr-o epocă veche, negustorii se serveau de „scrisori de credit" şi de „bonuri de plată" prin care se evita transportul numerarului, aceste procedee relativ moderne nu puteau fi utilizate decît în zone limitate în care circulau monezi de aur sau de argint de un anumit tip. Cît despre intervenţia suveranului, ea se exercita în principiu în sensuri diferite, accentuînd sau, dimpotrivă, uşurînd, fiscalitatea.

De cînd Dania legală fusese în mare parte înlocuită prin taxe pe producţia artizanală, fie prin accize uniforme percepute la intrarea şi la ieşirea din anumite oraşe însemnate, statul putea cu adevărat să acţioneze asupra vieţii economice. Ceea ce-l interesa, era mai ales să obţină cele mai mari
 resurse cu putinţă din impozitele vărsate de ele-

mentele active ale populației, și se întîmpla ca, în acest scop, el să acorde înlesniri comercianților străini care doreau să dispună de antrepozite în anumite orașe islamice, astfel cum a făcut în secolul al XIII-lea. În plus, el monopoliza cumpărarea produselor necesare fabricării de nave, de arme, de țesături de *tirāz*, printre care fierul, lemnul, smoala, fără a socoti aurul. El putea de asemenea, cel puțin în Egiptul secolului al XI-lea, să-și rezerve vînzarea către aceiași străini a unor produse ca alaunul și să-i oblige pe negustorii musulmani să achite o parte din cumpărările lor externe cu ajutorul acestei substanțe, astfel încît să reducă ieșirea din țară a monezilor de aur. În sfîrșit, o influență nu mai puțin simțitoare exercitată de suveran asupra comerțului, ca dealtfel și asupra artizanatului, era legată de efectele luxului cu care se înconjurau și cu care se mîndreau, după exemplul lui, membrii aristocrației.

De întreținerea căilor de comunicație și mai ales de înlesnirile de poposire și găzduire oferite pe parcurs negustorilor depindea de asemenea intensitatea marelui comerț. Încă de la originea Imperiului islamic, serviciile guvernamentale ale poștei însărcinate cu transmiterea scrisorilor oficiale, a documentelor și a știrilor de la o extremitate a teritoriilor musulmane la cealaltă, posedau un sistem de relee dispuse pe marile drumuri la distanță de cîte două sau patru parasange[1], în funcție de regiune, adică la cîte douăsprezece sau douzeci și patru kilometri. Organizarea materială a acestor relee pentru curieri rapizi nu e cunoscută, după cum nu se știe nici în ce măsură ele erau legate de edificiile mai mult sau mai puțin fortificate pe care le foloseau caravanele și care purtau numele de hanuri sau caravanseraiuri*. Se știe însă că mai tîrziu, cînd poșta oficială, care fusese dezorganizată începînd de la jumătatea secolului al X-lea, a fost folosită din nou în secolul al XIII-lea, în Egipt și în Siria, de mameluci, aceste relee au fost amenajate în așa fel încît să poată facilita de ase-

[1] Măsură a vechilor perși și a altor popoare echivalentă cu 5—6 kilometri (N. tr.).

menea traficul comercial. Se poate deci presupune, chiar dacă nimic n-o dovedeşte, că lucrurile au stat la fel încă la o epocă mai veche. Construirea caravanseraiurilor era, în orice caz, adesea rezultatul intervenţiilor suveranului, după cum reiese, de pildă, din inscripţiile unor monumente atît de fastuoase cum sînt caravanseraiul selgiucid Ribāt-i Şaraf din Horasan sau imensele clădiri care jalonează în Anatolia drumurile sultaniene de lîngă Konya*. Construirea lor corespundea concepţiei, adesea atestată de cronici, potrivit căreia apărarea drumurilor şi reprimarea atacurilor de tîlhari cădea în sarcina autorităţii centrale sau a guvernatorilor de provincie. Aceloraşi autorităţi le revenea întreţinerea podurilor, ale căror vestigii mai jalonează multe itinerarii şi poartă adesea inscripţii privind construcţia şi pomenind numele iluştrilor lor fondatori.

Dar suveranul nu era singurul care se străduia să sporească securitatea comerţului. Negustorii înşişi depuneau şi ei eforturi în această direcţie; iniţiativei lor, ca şi aceleia a unor personaje diverse ce încercau să încurajeze un trafic de pe urma căruia se îmbogăţeau, li se datorează ridicarea unor numeroase caravanseraiuri ne-„guvernamentale", adesea de aspect modest, deşi organizate în ţinuturile puţin sigure pentru a da acelora ce poposeau în ele putinţa de a se apăra — în Iran, de exemplu, ele erau desemnate prin acel termen de *ribāt* care se folosea de asemenea pentru micile forturi de la graniţă. Tipul acestor clădiri a variat, firește, după regiuni şi epoci. Ele aveau totuşi să cuprindă totdeauna aceleaşi elemente pricipale: locuinţe pentru oameni, adăposturi pentru animale, magazii pentru mărfuri şi puţ sau cisternă, permiţînd să se găsească apă după străbaterea unor întinderi aride. Curtea interioară, în jurul căreia se organizau în general aceste diferite corpuri de clădiri, ceda locul în munţii cu climă aspră marii hale centrale sprijinite de stîlpi, după un tip reprezentat în numeroase exemplare în Anatolia selgiucidă. La aceste indispensabile locuri de popas se mai
65 adăugau caravanseraiurile din oraşele mari, care

purtau şi numele de *funduk**-uri şi care erau uneori rezervate pentru anumite categorii de negustori. Întreaga reţea era articulată în funcţie de punctele fixe spre care se scurgeau mărfurile astfel transportate de caravane, de-a lungul unor itinerarii care corespundeau acelora ale marilor curente comerciale.

Axele comerţului islamic medieval convergeau aproape toate spre axa primordială a Eufratului, legînd Mediterana de ţinuturile asiatice prin Alep, Bālis*, Bagdad şi Basra, înainte de a se fi dezvoltat axa mai tîrzie mergînd din Anatolia şi din Siria în Iran, prin Mosul sau prin Tabrīz* şi Kazwīn*. Ele prezentau o importanţă cu atît mai mare, cu cît nu fuseseră trasate numai pentru nevoile interioare, ci se prelungeau de fapt de multă vreme dincolo de graniţele imperiului califian, obligatoriu depăşite, în pofida unor obstacole reale,

28. PLANUL SULTAN HANULUI.
(*După K. Erdmann,* Das Anatolische Karavansaray.)

La acest caravanserai regal, clădit în 1236 de unul dintre cei mai puternici suverani ai ramurii selgiucide din Rūm şi situat în Anatolia pe drumul de la Kayseri la Sivas, se va remarca îndeosebi caracterul totodată funcţional şi echilibrat al planului. Unei curţi dreptunghiulare, precedată de un portal monumental şi prevăzută în centrul ei cu o mică moschee, îi era alipită o hală acoperită de o amploare deosebită. Ansamblul se diferenţia în acest mod de tipurile de caravanserai cu curte centrală înconjurată de clădiri fără adîncime, astfel cum se întîlneau în ţinuturi cu climă mai puţin aspră.

29. PLANUL A DOUĂ CARAVANSERAIURI DE EPOCĂ MAMELUCĂ, DIN ALEP.
(*După J. Sauvaget,* Alep.)

Diferite întrucîtva ca structură de adăposturile de etapă izolate şi întărite, caravanseraiurile urbane, dintre care se cunosc îndeosebi exemple tîrzii, aveau la Alep caracterul unor imobile de raport de o ordonanţă riguros uniformă: în jurul a două curţi de dimensiuni inegale, se înşirau sub un portic acoperit prăvăliile pe care le închiriau negustorii străini ce locuiau în camerele de la etaj. Un antrepozit acoperit servea la adăpostirea mărfurilor. Rigiditatea formulei tip era atenuată de multe deosebiri de amănunt.

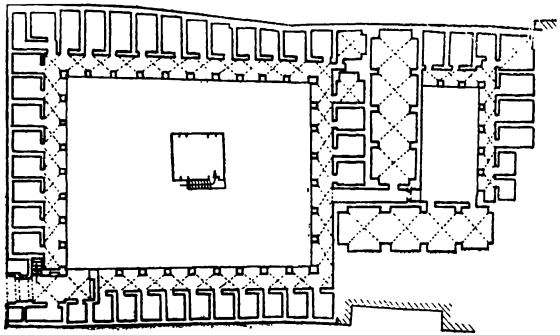

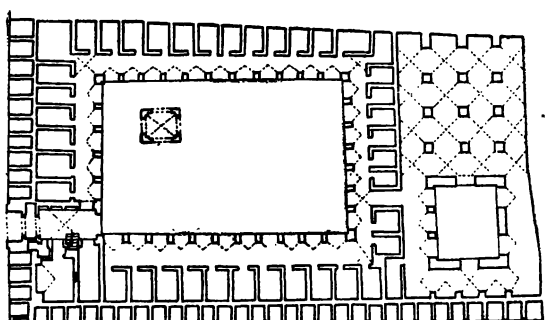

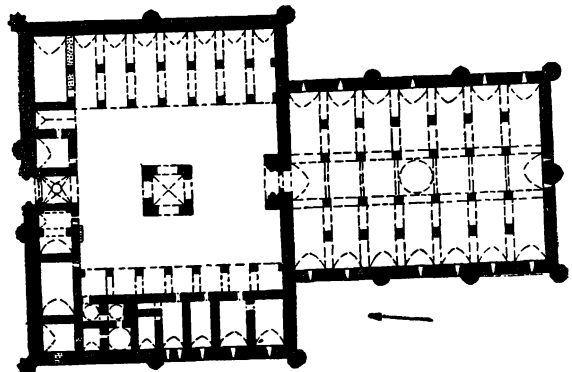

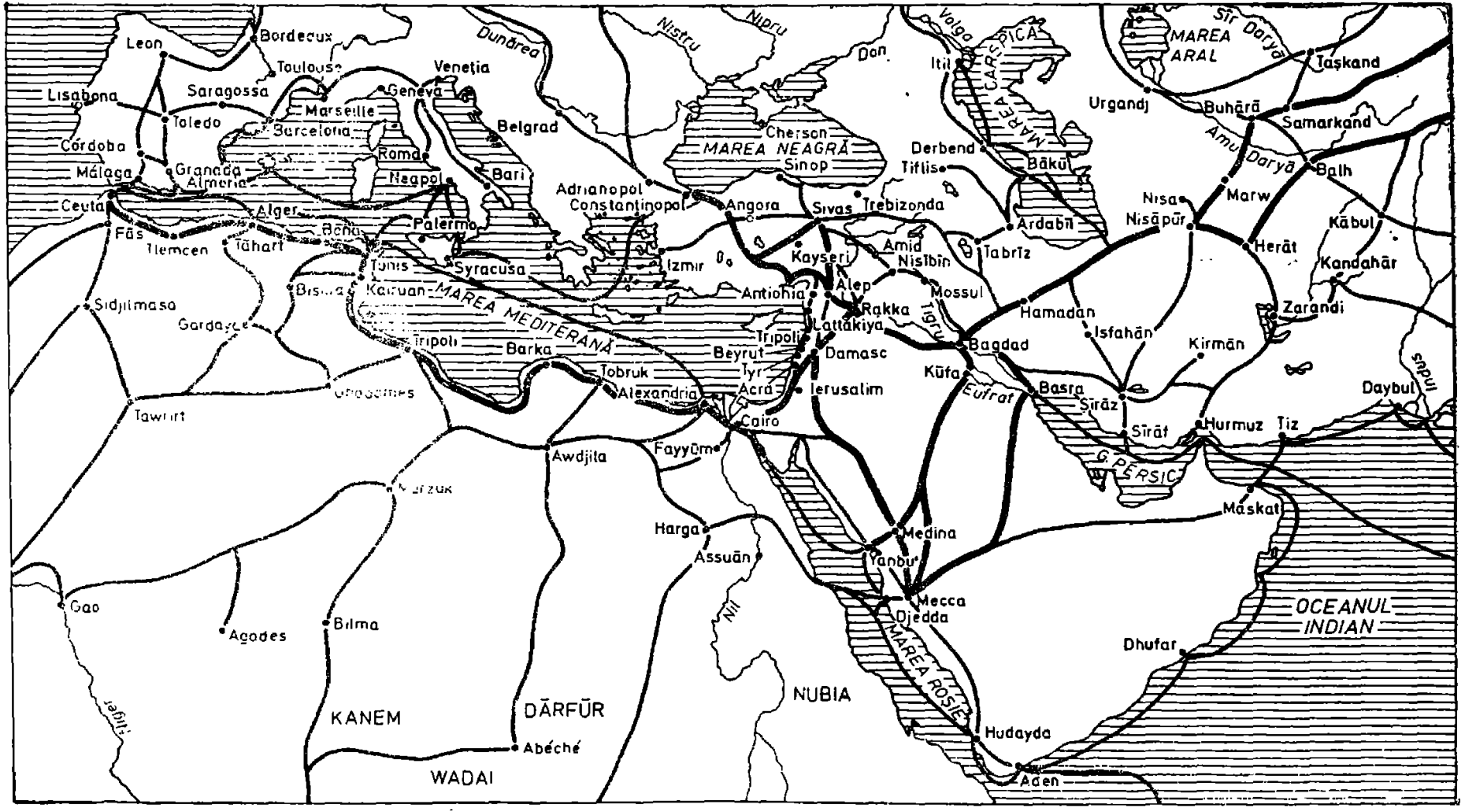
Leon
Bordeaux
Toulouse
Venetia
Dunărea
Nistru
Nipru
Volga
Don
Itil
MAREA CASPICĂ
MAREA ARAL
Sîr Darya
Taşkand
Urgandj
Buhārā
Samarkand
Lisabona
Saragossa
Geneva
Marseille
Toledo
Barcelona
Belgrad
Cherson
MAREA NEAGRĂ
Sinop
Derbend
Bākū
Amu Daryā
Balh
Córdoba
Roma
Tiflis
Málaga
Granada
Almeria
Napoli
Bari
Adrianopol
Constantinopol
Angora
Sivas
Trebizonda
Nisa
Marw
Nisāpūr
Herāt
Kābul
Ceuta
Alger
Fās
Tlemcen
Tāhart
Palermo
Ardabīl
Tabrīz
Kandahār
Bona
Tunis
Syracusa
Izmir
Kayseri
Amid
Nisībin
Sidjilmasa
Biskra
Kairuan
MAREA MEDITERANĂ
Antiohia
Alep
Rakka
Mossul
Hamadan
Zarandi
Gardaya
Tripoli
Barka
Lattakiya
Tigru
Isfahān
Kirmān
Beyrut
Damasc
Bagdad
Tobruk
Tyr
Kūfa
Eufrat
Basra
Daybul
Indus
Tawrirt
Alexandria
Acra
Ierusalim
Sīrāz
Sīrāt
Hurmuz
Tiz
Cairo
Awdjila
Fayyūm
G. PERSIC
Harga
Assuān
Medina
Yanbu'
Māskat
Gao
Agades
Bilma
Mecca
Djedda
OCEANUL INDIAN
Nil
MAREA ROSIE
Dhufar
KANEM
DĀRFŪR
NUBIA
Hudayda
Abéché
WADAI
Aden

de negustorii preocupați de cîștig. Se cunoaște, de pildă, încă din secolul al IX-lea activitatea negustorilor pe care un geograf arab din epocă îi numește, pe de o parte „ruși", pe de altă parte „evrei rahdaniți" și care, veniți în Orientul Apropiat pe căi diferite, maritime sau terestre, pentru a-și oferi mărfurile sau a cumpăra altele, își continuau apoi drumul pînă în China. S-a discutat, firește, asupra adevăratei lor origini și asupra afirmației potrivit căreia ei ar fi venit din Europa apuseană, mai precis chiar de la Narbonne sau din valea Ronului. Dar oricare ar fi rezervele cu care trebuie primite anumite detalii neverosimile privitoare la ei, este imposibil cel puțin să se pună cu totul la îndoială existența lor și să nu se vadă în ea o dovadă a intensității traficului „internațional" care trecea prin țările islamice. Se știe de asemenea într-un mod mai general că în epoca abbasidă caravanele puneau în comunicație Transoxiana cu China în lungul vechiului „drum al mătăsii", ori Horāsānul cu India, Azerbaidjanul cu ținuturile Volgăi și ale Balticei, în sfîrșit Mesopotamia superioară cu portul Trebizonda și cu Bizanțul. De asemenea, corăbiile brăzdau Mediterana între țările musulmane și cele creștine. Dar faptul cel mai însemnat de semnalat este fără îndoială dezvoltarea pe care au cunoscut-o atunci legăturile maritime între Irak, India și Extremul Orient, dezvoltare ale cărei incidențe literare le vom vedea mai departe. Aceste legături, care ne sînt confirmate prin existența unor colonii de negustori musulmani în China încă de la începutul epocii abbaside, au devenit în secolul al X-lea atît de ușoare, încît pentru a ajunge în India de nord se folosea calea maritimă mai

30. MARILE DRUMURI COMERCIALE DIN LUMEA MUSULMANĂ MEDIEVALĂ
(*După* Historical atlas of the Muslim peoples.)

Densitatea rețelei de căi comerciale, atît maritime cît și terestre, constituie fără îndoială unul din aspectele cele mai izbitoare ale organizării lumii islamice în evul mediu. Aceste căi, inegal frecventate în diferitele epoci, în funcție de vicisitudini de care această hartă simplificată nu poate să țină seamă, au urmat totuși în traseul lor anumite itinerarii mari, 69 *impuse de necesități geografice primordiale.*

degrabă decît drumul pe uscat prin Iran. Basra şi Sīrāf erau principalele porturi de acces, situate în acel Golf Persic pe care geografii arabi îl numeau „Marea Chinei", deoarece era calea normal utilizată pentru a merge în aceasta ţară. În lungul acestei axe cu escale înmulţite de hazardurile călătoriei pe mare se importau numeroase produse din India şi din Extremul Orient în general, inclusiv arhipelagul Sondei, unde negustorii musulmani au început de asemenea să se instaleze pe atunci. Nu era vorba atît de mult de mătase, de care lumea islamică avea mai puţină nevoie de la dezvoltarea sericiculturii în Iran, cît de abanos şi de alte esenţe rare, de pietre preţioase, de fildeş, de ambră, de camfor şi de mirodenii.

Corăbiile musulmane, pornite în larg profitînd de vînturile musonului ce urmau să le înlesnească întoarcerea cînd aveau să sufle în sens contrar, atingeau şi coastele Africii orientale. Dar din aceste ţări mai sălbatice ele aduceau mai ales, în afară de aur şi de fildeş, numeroşi sclavi negri, cei cărora li se dădea numele de *zandj** şi care erau vînduţi în Yemen sau în sudul Irakului, unde făceau obiectul unui comerţ intens. Alţi negustori mergeau în ţările slave, pînă la Marea Baltică, unde au fost descoperite tezaure de monezi arabe. Acolo ei cumpărau mai cu seamă blănuri şi chihlimbar. Ei nu-şi prelungeau însă totdeauna pînă atît de departe călătoria şi se mulţumeau să ajungă în centre comerciale, ca Itil la gura fluviului Volga sau ca Bāb al-Abwāb (Derbend) pe malul Mării Caspice, care se numărau pe atunci printre tîrgurile renumite de sclavi. Se mai puteau cumpăra sclavi, mai ales turci, pe teritoriul islamic la Djurdjāniya (Urgendj) la sud de Marea de Aral.

Traficul cu lumea bizantină era de asemenea activ în secolul al X-lea, dacă e să dăm crezare tratatului încheiat în acea epocă de Hamdanizi şi care menţionează importuri de aur şi de argint, de mătăsuri, de pietre preţioase şi de ţesături felurite. Se ştie dealtfel că în acea vreme negustorii musulmani ajungeau personal la Trebizonda, pe coasta Mării Negre, precum şi la Constantinopol, unde dispuneau în secolul al XI-lea de o moschee.

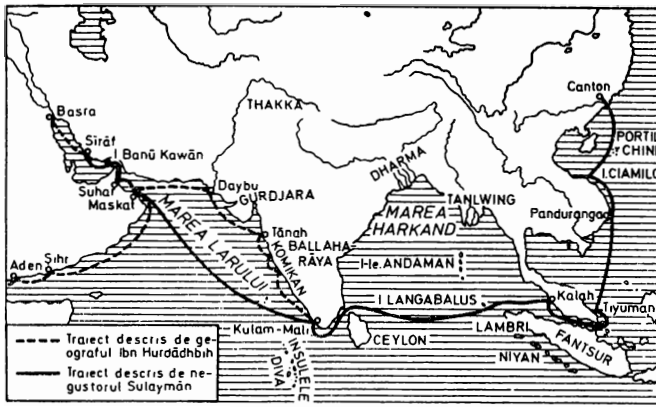

31. LEGĂTURILE MARITIME CU EXTREMUL ORIENT ÎN SECOLUL AL IX-LEA, DUPĂ IZVOARELE LITERARE
(*După J. Sauvaget,*
Relation de la Chine et de l'Inde.)

Întemeierea capitalelor irakiene abbaside, metropole active și orașe regale, în care locuiau nu numai califul și membrii familiei sale, ci și numeroși demnitari și militari de origine iraniană sau turcă, familiarizați cu produsele Asiei, a dat un avînt extraordinar relațiilor comerciale maritime cu Extremul Orient. Acestea ne sînt atestate mai ales de vechi relatări de călătorii, care au fost integrate în scrierile savante ale geografilor ca și în operele populare ale povestitorilor.

Cît despre comerțul cu lumea occidentală, cu porturile Siciliei și ale Italiei de sud mai ales, unde veneau negustori islamici, el este cunoscut îndeosebi dintr-un tratat fiscal egiptean recent publicat și studiat, care datează din secolul al XII-lea, dar pare că se referă deseori la o situație anterioară. Istoricul modern căruia îi datorăm această descoperire a subliniat că produsele importate nu constau numai în articole de lux, mătăsuri siciliene sau postavuri fine, ci și în produse de primă necesitate, de care țările musulmane duceau lipsă pentru construcțiile navale și care erau cumpărate direct de un organism de stat. În schimb, Egiptul exporta alaun, foarte apreciat în Europa, țesături fine de in sau de bumbac, dulciuri, zahăr și, fără

îndoială, deşi acest lucru nu e precizat, mirodenii venite din Arabia sau din Extremul Orient. El servea astfel drept loc de tranzit între ţările Oceanului Indian şi Mediterană, şi aceasta în pofida absenţei unor comunicaţii maritime prin istmul de Suez, unde un vechi canal existent fusese lăsat în mod voit să se înnisipeze, din motive de securitate, pe cît se spune.

Economia mercantilă care predomina astfel în marile oraşe islamice din evul mediu constituia o importantă sursă de bogăţie, fără a împiedica totuşi bunurile funciare să rămînă plasamentul cel mai solid şi cel mai apreciat. Se înţelege însă de la sine că negoţul nu era deopotrivă de înfloritor în toate regiunile şi că situaţia lui a evoluat simţitor între secolul al X-lea şi cel de-al XII-lea, chiar dacă, în pofida existenţei unor studii noi consacrate acestui subiect, detaliile acestei transformări ne mai scapă în parte. Este sigur totuşi că în secolul al XII-lea o deplasare fundamentală a avut loc atunci cînd Bagdadul, la început centrul tuturor schimburilor de mărfuri, a văzut, pe de o parte, oraşul Cairo, pe de altă parte drumul spre Azerbaidjan luîndu-i locul. În aceeaşi epocă, negustorii italieni au început să desfăşoare o activitate crescîndă, care a fost pusă uneori, în mod cam arbitrar, în legătură cu cruciadele. Ofensiva comercială occidentală, începută acum, avea să atingă întreaga ei amploare cu cîteva secole mai tîrziu şi să se încheie în secolul al XIX-lea printr-o serie de crize, care au pus la grea încercare lumea musulmană rămasă în stare de stagnare economică, în timp ce Occidentul recolta roadele unor revoluţii industriale succesive.

De altminteri, la această dată avea să înceteze definitiv, în acelaşi timp cu hegemonia comercială a fostului imperiu al Islamului, solidul sistem protector ce-i apărase pînă atunci originalitatea. Era sfîrşitul echilibrului care asigurase timp de secole prosperitatea imensului său teritoriu, mai mult sau mai puţin fărămiţat în interior, dar care păs-

trase neîncetat pînă atunci conştiinţa caracterului său islamic.

Firește, pînă în secolul al XII-lea, starea de beligeranţă între musulmani şi nemusulmani nu fusese însoţită decît rareori de operaţii de mare anvergură începînd din momentul cînd valul marilor cuceriri se stabilizase. Ea deţinea totuşi un loc important în mentalitatea poporului şi a cîrmuitorilor, pe deplin solidari cînd era vorba de a întreprinde expediţii profitabile şi raiduri în regiunile vrăjmaşe. Obiceiul predominant era acela al micilor incursiuni sezoniere, ametecate uneori cu războaie susţinute pe un front adevărat, ca frontul bizantin. Acolo, califul Hārūn al-Raşīd, de exemplu, care îşi lua în serios rolul său de şef al armatei, stabilise aşezări fortificate, apărate la rîndul lor de alte puncte de sprijin situate mai în spate, care purtau numele de „ocrotitoarele" (*al-'awāsim*) şi formau în Siria un district deosebit al *djund*-ului Kinnasrīn. Tot astfel, frontul maritim era înzestrat cu poziţii fortificate, organizate în aşa fel încît să se poată împotrivi oricărei debarcări; ele erau deci legate de adevărate reţele de turnuri de veghe şi de semnalizare. Din epoca lui Hārūn al-Raşīd datează astfel o serie de mici forturi, sau *ribāt*-uri, instalate pe coastele Siriei şi ale Ifrīkiyei. Unul din ele a constituit punctul de plecare al dezvoltării actualului oraş Beirut din Liban, port de unde porneau în epoca umayyadă expediţii maritime îndreptate împotriva Bizanţului, dar care a fost redus la un rol mai mult defensiv. Altele îşi au ruinele în Tunisia, în oraşele Susa şi Monastir. Şi tot amintirea unei aşezări de acest gen, deşi mult mai tîrzie, se regăseşte în Maroc sub numele actualului oraş Rabat. Dar *ribāt*-urile din interiorul ţării nu aveau mai puţină importanţă strategică şi nu erau mai puţin vestite. Asemenea locuri întărite existau mai ales în Mesopotamia superioară cît şi în Transoxiana, şi ştim că cei ce le ocupau, *gāziii*, se bucurau de un mare prestigiu la populaţiile locale. Unele oraşe de graniţă erau de asemenea fortificate, ca de pildă Bāb al-Abwāb, la marginea

Mării Caspice; aci, însuşi portul era apărat împotriva unor eventuale atacuri dinspre mare.

Această stabilire a unor linii fixe de apărare era combinată cu tactici ale războiului de mişcare, care constituiau pe atunci forţa armatelor islamice împotriva Occidentului medieval. Pentru a le ilustra este de ajuns să ne referim la campaniile duse în acest mod în nordul Peninsulei iberice de un suveran umayyad din Occident, cum a fost califul 'Abd al-Rahmān III, sau pe platoul Anatoliei de un conducător arab, ca Hamdanidul Sayf al-Dawla. În fiecare caz, cutezanţa şi rapiditatea primau, mulţumită unei mobilităţi a trupelor de atac, care avea să fie depăşită doar de acţiunea bandelor nomade venite din Asia centrală — împotriva cărora armatele abbaside au fost incapabile de apărare — şi să mai constituie marea forţă a atacanţilor regatului creştin al Ierusalimului cu ocazia cuceririi zankide şi ayyubide. Este caracteristic că regăsim această tactică în descrierea observatorului ager care a fost Bertrandon de La Brocquière[1]; el spune: „Cînd sosesc în locuri şi aşezări unde doresc să dea lupta [...] ei se rînduiesc în mai multe linii de bătaie după cîţi oameni sînt şi după cum se află în ţinut de păduri sau de munţi. Fiind totdeauna în număr mare, ei întind un fel de capcană trimiţînd oameni pricepuţi în aceasta şi buni călăreţi, căci au cai uşori şi iuţi; şi cînd îi găsesc pe creştini nepregătiţi, ei ştiu ce au de făcut şi nu şovăiesc. Iar de-i găsesc bine rînduiţi în linie de bătaie, ei aleargă departe de această linie, pînă acolo de unde săgeţile lor pot ajunge în rîndurile creştinilor, lovind fie oamenii, fie caii. Şi acest lucru îl fac atîta vreme cîtă trebuie pentru ca prin putere şi stăruinţă să semene neorînduiala; iar de îndată ce vrăjmaşii lor se prefac a voi să-i gonească, chiar dacă n-ar fi decît pe sfert atît de mulţi, ei apucă fără zăbavă să fugă şi se depărtează. Şi cînd [creştinii] au voit să-i izgonească, [arabii] fugind ca totdeauna i-au zdrobit, căci au

[1] Bertrandon de La Brocquière (m. 1459), consilier al ducelui de Burgundia, Filip cel Bun, autor al descrierii unei călătorii la locurile sfinte făcută în 1432—1433. (N. tr.).

un fel de a lupta pe cînd fug, care-i face să tragă bine cu arcul, atingînd fără greș oamenii sau caii."

Dealtfel nu trebuie uitat că aceste escadroane de călăreți îndemînatici dispuneau, atunci cînd nevoia se făcea simțită, de sprijinul unor corpuri de artificieri și de aruncători de naft sau al unor mașini de război diverse ce luau parte mai ales la asediul orașelor și la lupte între forțe însemnate dispuse în linii de bătaie. Astfel, pentru cuceriri ca aceea a orașului Heracleea de către califul Hārūn al-Raşīd, în anul 803, se foloseau tehnici de război legate de perfecționarea arhitecturii militare și care profitau de progresele realizate de savanți și de ingineri, al căror rol însemnat în societatea islamică se va vedea mai departe. Dezvoltarea majoră a acestui armament* a avut loc în epoca cruciadelor. Ecoul ei se găsește în relatări ca acelea ale lui Joinville, care evocă bombe incendiare semănînd fiecare cu „trăsnetul cerului" sau cu „un balaur zburînd prin aer". Dar superioritatea militară reală de care lumea musulmană avea să dea dovadă atît de multă vreme în luptele împotriva Occidentului n-a împiedicat ruinele lăsate în urmă de aceste războaie să se adauge celorlalte cauze de sărăcie pe care le-a cunoscut imperiul, devastat de luptele dintre principatele musulmane rivale și de repetarea acelor invazii de nomazi ale căror consecințe, atît de nefaste pînă la urmă asupra agriculturii, le-am văzut mai înainte.

CAPITOLUL VIII

PALATUL SUVERANULUI ŞI MEDIUL SĂU

În cuprinsul unui imperiu cu ţinuturi atît de diverse, civilizaţia Islamului clasic îşi datora fără îndoială unitatea cea mai izbitoare impregnării cu o mentalitate religioasă, totodată constructivă şi originală, asupra căreia ne-am oprit îndelung. Ea a fost însă şi reflexul unei societăţi medievale modelate de influenţa dominantă a două grupuri sociale deosebit de active: pe de o parte mediile urbane negustoreşti şi intelectuale, pe de alta cele princiare, care întruneau posesia resurselor materiale şi exercitarea efectivă a unei puteri adesea absolute. S-a văzut mai sus cum guvernarea „despotică", în care autoritatea aparţinea unui calif, unui guvernator sau unui general norocos devenit la ocazie mic domnitor independent, se împăca cu gîndirea teologică şi principiile juridice ale Islamului, ale cărui diviziuni doctrinale şi tensiuni interne contribuiseră totdeauna la justificarea unei atare forme de suveranitate. Această caracteristică a organizării atît politice cît şi religioase îşi avusese repercusiunile asupra activităţii economice, polarizată mai întîi potrivit cerinţelor şi dorinţelor unei clase conducătoare pentru care munceau supuşii. În adevăr, după cum spune o zicală iraniană adoptată de „manualele prinţului" islamice, supuşii aserviţi de justiţie, considerată ea însăşi ca fiind legătura prin care se menţine echilibrul lumii — ceea ce ar fi trebuit în principiu să garanteze securitatea numiţilor supuşi — par să fi avut în

primul rînd utilitatea de a umple visteria prinţului, căci „lumea este mai întîi o grădină bine cultivată a cărei îngrădire este statul: statul, o cîrmuire al cărei cap este prinţul; prinţul, un păstor sprijinit de oştire; oştire, gloata ajutoarelor întreţinute cu bani, iar banii, mijlocul indispensabil procurat de supuşi."

Consecinţele acestei situaţii s-au manifestat în avîntul unei literaturi în care a luat naştere „mitul" prinţului ca şi în înflorirea unei producţii artistice esenţial somptuare şi dinastice. Întregul comerţ şi artizanat al lumii musulmane era înviorat de comenzile princiare. Întreaga evoluţie a gustului atîrna în primul rînd de obiceiurile unor stăpîni adesea simpli, proveniţi uneori direct din cariera militară, dacă nu din condiţia de sclavi, dar totdeauna iubitori de lux, de ostentaţie şi nerăbdători de a se conforma, de la o curte şi de la o capitală la alta, aceloraşi mode, rapid transportate şi imitate. În aşa măsură încît cel mai desăvîrşit simbol al acestei influenţe a prinţului şi a prestigiului său asupra lumii islamice imperiale în întregimea ei trebuie, fără îndoială, căutat în mărturiile vieţii de palat ce s-a dezvoltat în cuprinsul ei din secolul al VIII-lea pînă în cel de-al XI-lea, viaţă ale cărei aspecte cele mai tipice, reproduse apoi în toate provinciile, s-au concretizat mai întîi în jurul califilor abbasizi.

Palatul suveranului era pe atunci prin definiţie locul privilegiat spre care convergeau toate veniturile statului şi de la care emanau toate manifestările puterii acestuia. El era destinat pe de o parte să adăpostească viaţa oficială a prinţului, cu recepţiile, cu ceremonialul ei, cu anturajul de demnitari pe care-l presupunea şi cu organele guvernamentale pe care se sprijinea, iar pe de altă parte să ofere acestui personaj apartamentele private şi grădinile de agrement pe care le pretindea pentru sine şi ai săi, fără a uita necesităţile unei protecţii serioase bazate cînd pe abundenţa de păzitori şi de mercenari, cînd pe caracterul defensiv al amenajărilor. Palatul nu putea fi deci decît

expresia cea mai deplină a tuturor căutărilor de ordin utilitar şi estetic, centrul prin excelenţă a ceea ce existenţa islamică putea să ofere mai desăvîrşit în materie de confort material sau de desfătare a simţurilor şi a spiritului. Cercurile poetice şi întrecerile oratorice se situau înăuntrul zidurilor sale, la fel ca ospeţele însoţite de cîntece* şi de dansuri, beţiile şi orgiile, reuniunile de comeseni voioşi sau chiar discuţiile între doctorii religiei şi filosofi provocate de deţinătorul autorităţii. Distracţiile în pavilioane şi în grădini, de preferinţă lîngă ape curgătoare sau bazine, care constituiau în aceste regiuni uscate bunul cel mai de preţ, îşi aveau locul acolo tot astfel cu audienţe solemne, parăzile militare sau chiar exerciţiile fizice, reprezentate prin sportul cel mai nobil printre toate, acela al echitaţiei, şi prin practicarea jocului ecvestru de polo. În acelaşi timp se acumulau acolo obiectele cele mai preţioase menite să constituie baza tezaurului regal, ţesăturile sau giuvaerele, a căror valoare comercială făcea din ele în acea vreme elementele privilegiate ale schimburilor sau darurilor; manuscrisele bine întreţinute şi clasate sub conducerea unor eruditi plătiţi în acest scop; arhivele unor state birocratice în cea mai modernă accepţie a termenului; raritătile, în sfîrşit, a căror calitate excepţională, aplicată atît animalelor extraordinare păstrate în menajerie cît şi obiectelor lucrate mergînd de la instrumentul de măsură astronomic pînă la automatul cel mai ciudat, justificase oferirea lor reprezentantului pe pămînt al măririi islamice.

Toate acestea explică locul însemnat deţinut în epoca abbasidă de această noţiune a palatului imens şi fără pereche, proprie pe atunci civilizaţiilor islamică şi bizantină şi care nu trezea în lumea europeană occidentală decît imagini de legendă. Sediu al puterii şi identificată tocmai prin aceasta cu capitala imperiului, reşedinţa califiană, al cărei prestigiu se întindea pînă la graniţele lumii locuite de musulmani, era ea însăşi un adevărat oraş, sporit încă prin prezenţa sub zidurile sale a aşezării urbane active, intelectuale şi ne-

gustoreşti, care se dezvolta sub forma unor cartiere întinse şi cu care ea trăia în simbioză. Acolo îşi aveau reşedinţa unii membri eminenţi ai anturajului regal, atît civili cît şi militari, care locuiau în afara palatului, cu propriul lor personal şi garda lor proprie. Acolo se fabricau sau se vindeau toate produsele necesare curţii, dar tot acolo se agita, sub influenţa faţiunilor politice sau religioase, o plebe ce-l neliniştea pe suveran şi-l făcuse să dea un caracter defensiv şi totodată grandios instalării personale în care dorea să se simtă la adăpost. Pentru a scăpa de înrîurirea acestor medii urbane fusese creat vestitul palat bagdadian al califului al-Mansūr, care a purtat numele de Oraşul rotund şi a cărui protecţie era asigurată printr-un dublu sistem de incinte circulare şi de şanţuri legate de canalurile ce uneau în acest loc Tigrul cu Eufratul. Construirea acestui palat a fost urmată curînd de aceea a reşedinţelor celorlalţi califi abbasizi în acelaşi ţinut al Bagdadului, ca şi la Rakka sau la Samarra. Toate aceste edificii regale, învecinate cu vastele metropole cărora le dăduseră mai mult sau mai puţin naştere în jurul lor, se întemeiau pe principiul creării unei reşedinţe a suveranului, izolate, apărate, interzise mulţimii şi organizate pe baze destul de largi pentru a-şi trăi viaţa proprie, reşedinţă din care emanau la fiecare domnie nouă sau chiar în cursul aceleiaşi domnii, potrivit cu capriciile regale şi cu hazardurile politice, alte „oraşe închise" de acelaşi tip, rezervate fiecare strălucirii propriului său fondator.

Fiecărui suveran îi repugna, datorită unei superstiţii ce exista şi cu privire la simpla locuinţă particulară, să ocupe reşedinţa predecesorului său. De partea lor, prinţii moştenitori aveau grijă încă în timpul vieţii părintelui lor să se instaleze în palatul lor personal, cum a făcut de pildă viitorul al-Mahdī părăsind Oraşul rotund al lui al-Mansūr şi mutîndu-se, împreună cu garda lui şi cu serviciile necesare exerciţiului răspunderilor ce-i incumbau, în cealaltă parte a Tigrului, pe acel

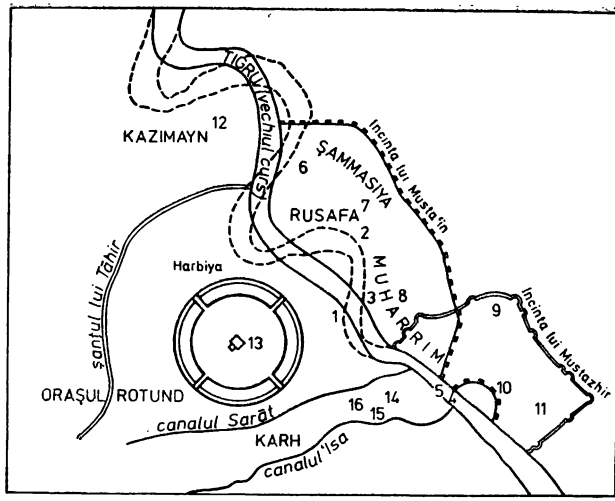

32. CENTRELE SUCCESIVE ALE BAGDADULUI
(*După* Encyclopédie de l'Islam.)

1. Palatul Huld. — 2. Palatul lui al-Mahdī. — 3. Palatul sultanilor. — 4. Madrasaua Nizāmiya. — 5. Madrasaua Mustansiriya. — 6. Mormîntul lui Abū Hanīfa. — 7. Marea moschee de la Rusāfa. — 8. Marea moschee a sultanilor. — 9. Mausoleul lui al-Suhrawardī. — 10. Marea moschee a califilor. — 11. Mausoleul lui al-Djīlanī. — 12. Mausoleul lui al-Kāzimayn. — 13. Palatul lui al-Mansūr. — 14. Mormîntul şeihului Maʿrūf. 15. Mormînt zis al lui Zubayda. — 16. Mormîntul şeihului Djunayd.

Rarele vestigii arheologice încă identificabile pe terenul vechiului Bagdad şi informaţiile găsite în texte ne permit să ne reprezentăm în mod oarecum ipotetic, dar clar, deplasările diferitelor oraşe regale. Capitala imperială a ocupat succesiv, pe un sol mişcător străbătut de canaluri şi transformat prin inundaţii frecvente, cînd malul drept, cînd malul stîng al Tigrului, unde întinsele ei cartiere înconjurau palatele califiene ale momentului.

mal răsăritean unde palatul său de la Rusāfa avea să devină centrul unei noi aglomeraţii. În sfîrşit, califii cei mai avizi de autoritatea lor şi cei mai grijulii de a se făli cu ea nici nu se mulţumeau cu o singură reşedinţă, ci se complăceau în a pune să li se construiască succesiv altele, mai bine adaptate cerinţelor lor. Era pentru ei ocazia de a schimba complet capitala, cum au făcut al-Mansūr,

Hārūn al-Raşīd sau al-Mu'tasim deplasîndu-se de la o extremitate la alta a Irakului. Ori era vorba numai — după cum a făcut al-Mutawakkil la Samarra întemeind palatul al-Dja'fariya, în prezent denumit Abū Dulaf, situat cu vreo douăzeci de kilometri la nord de imensul palat regal Balkuwārā — de a ridica noi grupuri de construcţii nu departe de acelea ce fuseseră clădite şi locuite anterior.

Astfel întinsul şes aluvial al Tigrului şi al Eufratului, pe care califii abbasizi şi-l aleseseră oarecum drept domeniu personal, avea să vadă ridicîndu-se un număr tot mai mare de locuinţe regale ce se situau mai ales în cele trei centre principale: Bagdad, Rakka şi Samarra. Înălţate de fiecare dată cu aceleaşi mijloace colosale, într-o regiune lipsită de piatră şi în termenele cele mai scurte, de constructori ce recurgeau la aceleaşi tehnici eficiente şi rapide — arhitectură de cărămidă crudă, s-ar putea chiar spune de pămînt, consolidată în părţile delicate prin folosirea cărămizii arse şi ascunsă la interior privirilor printr-o îmbrăcăminte strălucită de ghips pictat şi sculptat —, aceste palate erau făcute să inspire în primul rînd teamă şi admiraţie: la exterior, prin aspectul masiv şi greu al siluetei lor, în spatele barierei de netrecut a înaltelor lor ziduri oarbe; la interior, prin acumularea de elemente decorative împrumutate de cele mai multe ori de la capodoperele unui artizanat de lux, a cărui uimitoare vitalitate a fost văzută mai sus. Ele au dispărut apoi tot atît de repede ca şi dinaştii pe care fuseseră menite să-i adăpostească sau să-i glorifice, după înflorirea unei activităţi arhitecturale unice în genul ei, dar mai expusă decît oricare alta devastărilor ulterioare. În adevăr, fragilitatea construcţiilor lor executate în grabă era mare, cu toate că clima uscată a regiunii a contribuit să le păstreze. Ele erau însă sortite îndeosebi să sufere de pe urma neglijării şi a atingerilor distrugătoare voite, rezervate edificiilor de acest fel de îndată ce încetaseră de a fi locuite. După cum scrie un
81 autor arab, „este un obicei al regilor să nimi-

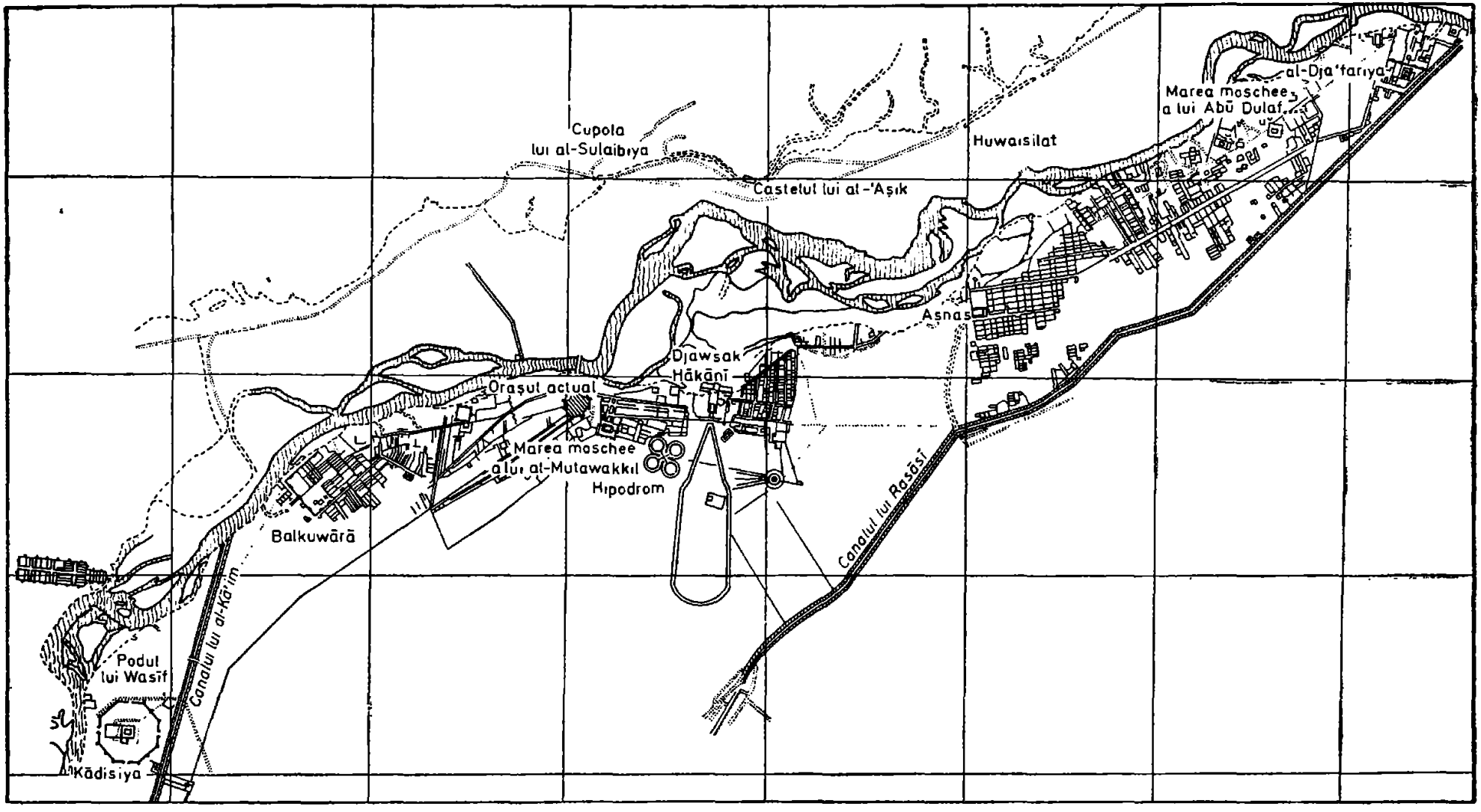
Cupola
lui al-Sulaibiya
Castelul lui al-'Aşık
Huwaisilat
Marea moschee
a lui Abū Dulaf
al-Dja'fariya
Aşnas
Djawsak
Hākānī
Oraşul actual
Marea moschee
a lui al-Mutawakkil
Hipodrom
Balkuwārā
Canalul lui Rassāsī
Canalul lui al-Kā'im
Podul
lui Wasīf
Kādisiya

cească înfăptuirile înaintaşilor, să facă totul pentru a întina amintirea vrăjmaşilor lor. De aceea ei devastează oraşe şi cetăţi. Aşa a fost în timpul perşilor şi al arabilor dinainte de Islam, apoi în timpul Islamului; şi Abbasizii au distrus oraşele şi fundaţiile pe care Umayyazii şi Marwanizii le clădiseră în Siria", ceea ce aveau să facă, după ei, şi propriii lor urmaşi.

Cele mai multe dintre aceste reşedinţe fastuoase nu mai sînt astăzi decît nume, cum e cazul, la Bagdad, al acelor faimoase palate „al Eternităţii", „al Diademei" şi „al Pleiadelor", ale căror denumiri ţinteau totuşi să rivalizeze cu strălucirea celor mai preţioase materii sau cu însăşi aceea a splendorilor paradiziace. Altele nu ne sînt cunoscute decît prin vestigii informe de pe întinderi pustii, unde movilele ce se ridică pe amplasamentul zidurilor lor se confundă cu solul arid şi fac din spaţii imense acoperite altădată de clădiri, cum a fost desigur reşedinţa lui al-Mu'tasim din Samarra, un deşert din care abia dacă răsar arcadele monumentale a trei *īwān*-uri*. În cîteva cazuri a fost totuşi posibil să se restabilească planul ansamblului datorită unor săpături sau analizei minuţioase a fotografiilor aeriene. Luate pe lumină piezişă, acestea din urmă permit, în adevăr, să se recunoască urmele unor structuri precise, acolo unde nu apar la nivelul solului decît haosul şi pustiul. În îngustul şi spectacularul cîmp de ruine de la Samarra, care îşi întinde pe o distanţă de peste douăzeci de kilometri în lungul malului Tigrului urmele parcelărilor sale, s-a descoperit astfel organizarea complexă a unor palate califiene

33. POZIŢIA CAPITALEI CALIFIENE SAMARRA.
(După E. Herzfeld,
Geschichte der Stadt Samarra.)

Din configuraţia, în lungul Tigrului, a acestui imens ansamblu de ruine, reduse de cele mai multe ori la simple movile, reiese cu claritate juxtapunerea în acest loc a unei serii de oraşe regale, întemeiate fiecare de suverani succesivi; toate cuprindeau noi cartiere rezidenţiale cu străzi largi, dispuse în jurul unui palat califian, al grădinilor şi dependinţelor sale imediate, nu departe de o mare moschee.

deosebit de celebre şi relativ bine identificate, cum sînt Djawsak Hākānī, Balkuwārā şi al-Dja'fariya. În alte părţi, de exemplu la Rakka, s-a putut stabili, dincolo de zidul de apărare al oraşului semicircular, existenţa unei imense zone „rezidenţiale" care rezervă desigur descoperiri viitoare.

Severitatea acestor rare date arheologice care arată mai ales urme de ziduri şi, prin intermediul lor, juxtapunerea unor clădiri şi curţi monotone în jurul părţii centrale şi oficiale a palatului ce constituia prima lor raţiune de a fi, se luminează totuşi dacă facem apel la izvoarele literare şi evocăm modul în care se desfăşurau în acest cadru recepţiile cărora le era destinat. Pentru a ne face o imagine despre el, este suficient să recitim descrierea lăsată de un cronicar arab despre străbaterea palatului califian de către ambasadorii bizantini veniţi la Bagdad în 917 pentru a-l întîlni pe al-Muktadir şi care fuseseră admişi în faţa lui după ce se desfăşurase în cinstea lor cel mai mare fast cu putinţă.

După acest text însuşi, vizirul „ordonase să se strîngă în toate spaţiile, coridoarele şi pasajele palatului oameni cu armament complet, să se acopere toate clădirile cu covoare şi să fie împodobite în întregime. El se ocupase personal cu supravegherea aducerii la îndeplinire a acestor porunci pînă în cele mai mici amănunte. Numărul perdelelor atîrnate fusese, după însemnarea pregătită de şeful depozitului de covoare, de treizeci şi opt de mii, toate de mătase cu desene aurite înfăţişînd cupe, precum şi cămile, elefanţi şi animale de pradă. Numărul veşmintelor brodate cu motive de caligrafie artistică se ridica la douăsprezece mii cinci sute. Mai erau douăzeci şi cinci de mii cinci sute de perdele mari de mătase din China, din Armenia şi din Wāsit, draperii cu desene, perdele de Dābik brodate şi de alte feluri. Draperiile marcate cu numele califilor al-Ma'mūn, al-Mu'tasim, al-Wāthik, al-Mutawakkil, al-Mu'tazz* şi al-Muktafī erau în număr de opt mii; restul purtau numele celorlalţi suverani. Cît despre covoarele mari şi mici, se întinseseră douăzeci şi

două de mii de bucăți [...] dispuse în toate locurile de trecere și în toate curțile, fiind călcate în picioare de comandanții militari și de ambasadorii împăratului bizantin, începînd de la noua poartă publică pînă la sala de audiențe a califului, fără a le socoti pe acelea ce se găseau în apartamente și pe jețuri. Pe lîngă aceasta, se pregătiseră vre-o sută de divanuri cu accesoriile lor de mătase grea și covoarele necesare. Peste tot erau canaluri în care curgea apa. Se scosese la vedere tot ce era mai frumos în tezaure ca aurărie, argintărie, ca nestemate, perle și obiecte de preț lucrate în lemn de teck".

Apoi, trimișii bizantini, care fuseseră găzduiți la Bagdad pe cheltuiala califului, într-o casă de oaspeți, regală numită „palatul Sa'îd", și care, în ziua primirii lor solemne, urmaseră pînă la palatul califian un drum străjuit în tot lungul lui de ostași din garda călare, începură în interiorul palatului o înaintare înceată menită să-i uimească tot mai mult la fiecare pas. Intrați prin marea poartă publică, de unde pătrunseseră în Marele Grajd cu porticuri sprijinite de coloane* de marmură, ei circulaseră între două șiruri formate „de o parte, din cinci sute de cai cu tot atîtea șei de argint și de aur, de diferite feluri și fără cioltare; de cealaltă parte, din cinci sute de cai cu tot atîtea valtrapuri de mătase brodate și cu văluri". Fuseseră conduși pe urmă „prin pasaje și coridoare pînă la ocolul animalelor sălbatice, unde se aflau tot felul de animale îmblînzite, în cîrduri, care se apropiau de oameni, îi miroseau și mîncau din palma lor. După aceea fură duși spre un palat unde erau patru elefanți [...] și două girafe care îi speriară pe ambasadori. Apoi se îndreptară către o clădire unde se aflau cam o sută de fiare răpitoare și sălbatice, cincizeci înșirate în dreapta și cincizeci în stînga, fiecare fiară fiind ținută de un îmblînzitor și purtînd lanțuri de fier. Pe urmă îi conduseră spre noul palat, un pavilion între grădini, în mijlocul căruia strălucea un bazin de argint viu, mai frumos decît argintul lustruit, a
85 cărui lungime era de treizeci de coți; în fața

acestei grădini se întindea o alta cuprinzînd patru sute de curmali [...] înconjurați de chitri înalți încărcați cu toții de fructe. Apoi fură introduși în palatul zis al Paradisului, unde se găseau curiozități și stofe cu desene multicolore în cantitate atît de mare, încît n-ar fi putut să fie numărate, în timp ce pe coridoare erau atîrnate cinci mii de platoșe aurite. Pe urmă fură conduși printr-un pasaj lung de peste trei sute de coți, pe laturile căruia fuseseră așezate zece mii de scuturi, căști de metal, zale, cuirase, tolbe decorate și arcuri; vreo două mii de eunuci negri erau rînduiți de-a dreapta și de-a stînga. După ce fură plimbați în treisprezece palate, ajunseră în curtea zisă a Nouăzecimii, unde se găsea un mare număr de valeți îmbrăcați cu armurile cele mai complete și cu costumele cele mai frumoase, care țineau în mîini buzdugane și securi [...]. Apoi, fură introduși în clădirea zisă pavilionul Mîntuirii unde erau, la fel ca în celelalte pavilioane, o mulțime de sclavi ce împărțeau șerbeturi, băuturi și sucuri de fructe. Ambasadorii fuseseră însoțiți, din locul unde descălecaseră, de eunuci purtînd băuturi reci. Ei fură nevoiți să se așeze în șapte locuri spre a se odihni și a se răcori, fiind mirați și uluiți cînd văzură tot ce se găsea în curți, pe coridoare, în încăperile de locuit și în tezaure, după ce remarcaseră pe drumul lor marele număr de ostași în costume frumoase și armament complet."

Punctul culminant al vizitei lor fusese marcat apoi de ceremonialul audienței califiene într-o clădire și mai somptuoasă decît celelalte, unde se văzuseră în fața lui al-Muktadir însuși, după ce străbătuseră o ultimă serie de curți și de pasaje ținînd de palatul zis al Diademei, în care suveranul locuia pe atunci și care dădea spre Tigru. Acolo, stăpînul tuturor acestor bogății „îmbrăcat în stofe brodate cu aur, de mătase numită *dābikī*, ședea pe un *sarīr*• acoperit cu aceeași stofă și purta mantia neagră precum și căciula «lungă». La dreapta *sarīrului* fuseseră atîrnate nouă coliere cu boabe regulate, iar la stînga alte nouă, cuprin-

zînd cele mai mari şi mai rotunde pietre preţioase, a căror strălucire o întrecea pe aceea a soarelui şi a luminii zilei. Membrii gărzii erau prezenţi cu toţii la locurile cuvenite, potrivit gradului lor. Vizirul [...] stătea alături de calif, în timp ce şeful eunuc şi eunucii inferiori stăteau în picioare la dreapta şi la stînga lui". Cei doi ambasadori sărutaseră apoi pardoseala şi-l salutaseră pe calif. Stăteau în locul ce le fusese indicat de marele şambelan, cînd un mecanism ingenios puse în mişcare unul din acele automate ce se numărau printre cele mai apreciate minunăţii ale epocii. La porunca lui al-Muktadir se văzu efectiv „ieşind din pămînt prin diferite mecanisme un copac ce umplu cupola şi făcu să ţîşnească havuzuri cu apă de trandafir şi apă de mosc, în timp ce chipuri de păsări cîntau pe crengile lui".

Acest ultim episod al vizitei se situase desigur într-o sală aparţinînd părţii celei mai depărtate a oraşului regal ocupat în acea vreme de curtea califiană, şi anume sub o grandioasă cupolă adăpostind persoana suveranului şi în faţa perspectivei axiale a unui īwān larg deschis. Se cunoaşte destinaţia cupolei în palatele islamice din Irak. Acelaşi rol solemn era rezervat structurilor de tipul īwān cu marile lor bolţi semicilindrice construite din cărămidă şi acoperind încăperi alungite, larg deschise asupra exteriorului prin a patra lor latură şi comunicînd totodată uneori cu una sau mai multe săli situate în spate. Modelul lor fusese fără îndoială furnizat de palatul sasanid de la Ctesifon, ale cărui rămăşiţe au stîrnit multă vreme invidia califilor abbasizi, pînă într-atît încît, dacă e să dăm crezare istoricilor arabi, erau ameninţate de o distrugere totală. Obiceiul folosirii lor s-a păstrat apoi, după cum dovedesc ruinele, cu unele variante în dispoziţie. Uneori unul sau trei īwānuri alipite se deschideau către o grădină sau, ca la palatul Djawsak Hākānī, către grădini şi scări ce coborau spre Tigru. Alteori patru īwānuri apăreau grupate spate-n spate în jurul unei săli centrale cu cupolă, după o schemă cruciformă care ar fi
87 luat naştere întîi în Horāsān, dar a cărei apariţie

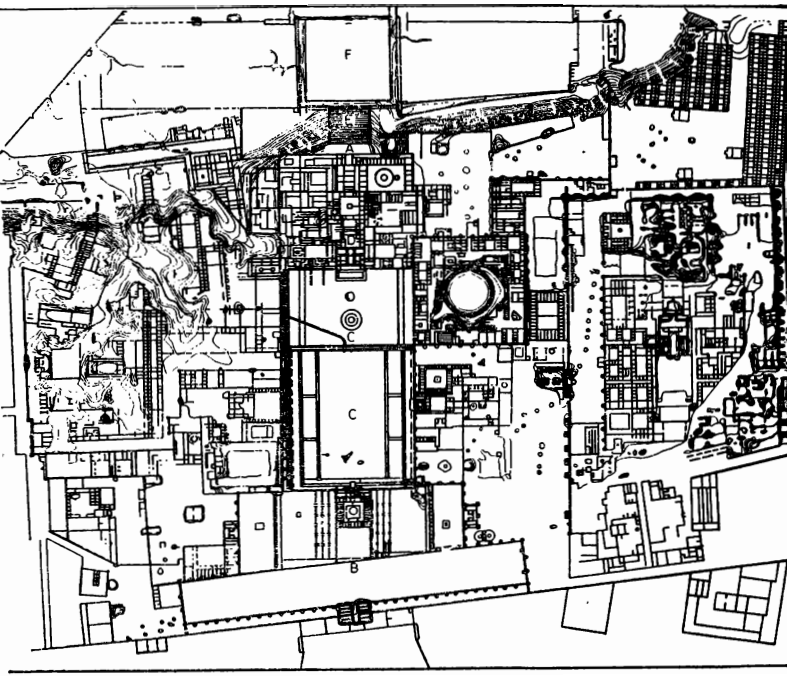

34. PLANUL PALATULUI CALIFIAN AL LUI AL-MU'TASIM DE LA SAMARRA, SAU DJAWSAK HĀKĀNI.
(După K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture.)

Cu privire la planul acestui gigantic ansamblu, construit din 836 pînă în 838 pe o lungime de 1,5 km şi din care nu rămîne în picioare astăzi decît un grup de trei īwānuri *(A) dominînd Tigrul, este necesar să precizăm anumite aspecte care au fost multă vreme greşit interpretate. Poarta principală a palatului (B) prin care se ajungea la o succesiune de curţi (C) şi de clădiri secundare, se găsea în adevăr la est şi nu trebuie confundată cu motivul celor trei* īwānuri *deja semnalat. Acesta din urmă completa, în partea propriu-zis califiană a palatului şi în spatele sălii de audienţe cu acces cvadruplu (D), o serie de apartamente de recepţie, care dădeau astfel direct spre o scară monumentală (E) şi spre grădinile cu un mare bazin (F) de pe malul Tigrului.*

în Irak nu este datată cu certitudine. Desigur, primul exemplu se găseşte doar în palatele de la Samarra, în pofida teoriilor care ar fi voit să

reconstituie după acest plan palatul lui al-Manṣūr din Oraşul rotund şi care au fost recent criticate. Nicicînd īwānul nu pare să fi fost destinat altei funcţii decît aceleia de sală de ceremonie în care se grupau colaboratorii privilegiaţi şi unde suveranul însuşi putea să stea pentru a-şi primi intimii ca şi pentru a se arăta în toată măreţia lui. El era centrul acestor apartamente* regale ce cuprindeau, pe lîngă el, săli de recepţie şi de odihnă mai puţin oficiale precum şi oratoriul particular al suveranului, care putea da dovadă de o extremă bogăţie decorativă, dar rămînea de dimensiuni modeste, fiind deci cu neputinţă de confundat cu marea moschee palatină situată uneori în incinta palatului. În orice caz, nu se poate vedea în acest īwān, cum s-a încercat uneori în mod greşit să se vadă în īwānurile palatului Djawsak Hākānī, o poartă monumentală oarecare, fie ea chiar de uz ceremonial.

Despre această folosire „califiană" a īwānului ar putea sta mărturie, dacă ar mai fi nevoie, descrierea, redată de al-Ṣābuştī, a serbării date la Samarra în palatul Balkuwārā de către suveran cu ocazia circumciziunii fiului său al-Mu'tazz: „Cînd al-Mutawakkil hotărî să pună ca Abū 'Abd Allāh al-Mu'tazz să fie tăiat împrejur [...], povesteşte cronicarul, s-a întins un covor în īwān şi s-a aşezat, pentru calif, în mijlocul īwān-ului, un sarīr; s-au rînduit alături de el patru mii de taburete aurite incrustate cu pietre preţioase şi purtînd figuri de chihlimbar, de ambră şi de camfor, unele doar încrustate cu nestemate, altele aurite şi incrustate. Al-Mutawakkil a luat loc pe sarīr şi i-a chemat pe emiri, pe capii militari, pe intimii săi şi pe diferiţii dregători, care se instalară pe locurile corespunzătoare cinului lor şi în faţa cărora s-au pus tăvi aurite incrustate cu diferite pietre preţioase şi pe care se aflau băuturi. Între aceste tăvi, înşirate în cele două părţi ale sălii, se lăsă un spaţiu liber în care slujitorii vărsară monezi de aur şi de argint aflate în coşuri căptuşite cu piele, pînă cînd grămada de monezi ajunse la fel de înaltă ca tăvile. Slujitorii se urcară

35. PLANUL PALATULUI CALIFIAN BALKUWĀRĀ DE LA SAMARRA.
(*După K. A. C. Creswell*, ibid.)

Planul acestui palat, construit pentru al-Mu'tazz în timpul domniei lui al-Mutawakkil, era şi mai rigid conceput decît acela al palatului Djawsak Hākānī. Din cauza unei serii de diviziuni tripartite, partea rezervată folosinţei califiene se situa, în centru şi în fund, între două aripi de locuinţe şi în spatele a două curţi exterioare (A) cu portaluri monumentale. Dispuse în jurul motivului clasic al sălii de audienţe cu acces cvadruplu (B), aceste încăperi de recepţie dominau malul Tigrului ocupat de grădini (C). O mare moschee (D) se învecina cu a doua curte exterioară.

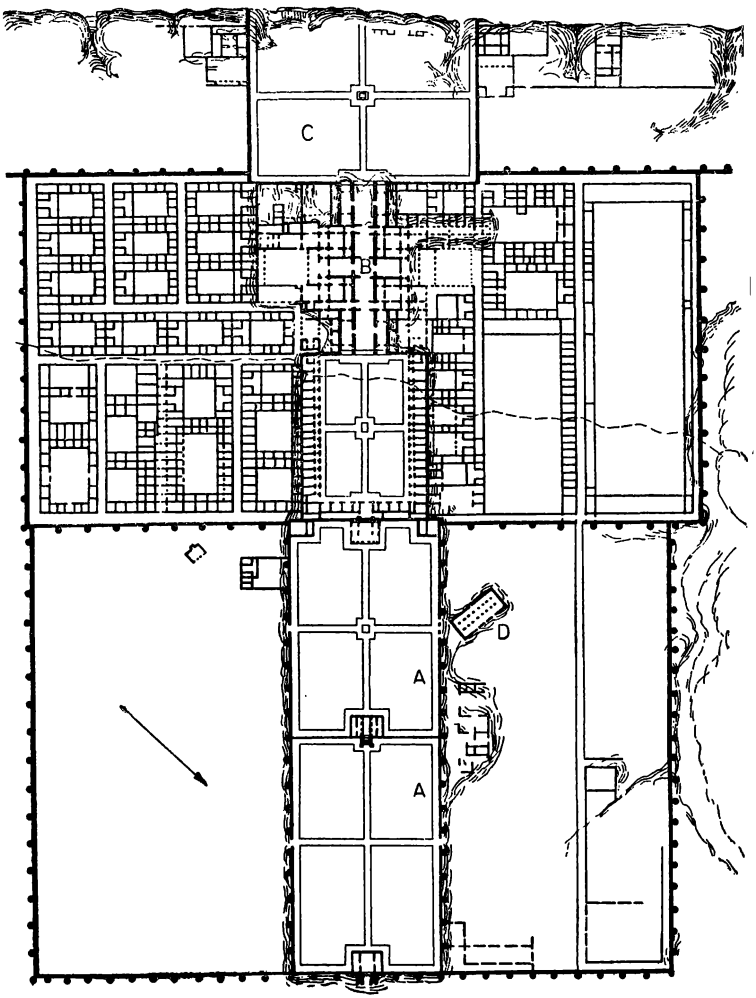

pe această grămadă şi poruncirăcelor de faţă, în numele califului, să bea şi să ia, după fiecare cupă, cîte trei pumni din acele monezi. De îndată ce un loc se golea, el era umplut din nou cu ajutorul coşurilor. La capătul sălii, slujitorii strigau: «Emirul Credincioşilor vă spune să luaţi ce vedeţi.» Cei de faţă întinseră mîna, luară monezi, iar cînd unul dintre ei le simţea atîrnînd prea greu în mînecă, el ieşea din sală, le încredinţa servitorului său, apoi revenea la loc. Se înmînă, pe deasupra, fiecăruia dintre cei poftiţi, după Rugăciunea de prînz, două frumoase caftane* corespunzătoare cinului lor. După Rugăciunile de după-amiază şi de asfinţit, noi daruri fură împărţite, iar cînd se retraseră, oaspeţii primiră cai cu şeile lor. Apoi al-Mutawakkil a eliberat, în numele lui al-Mu'tazz o mie de sclavi şi a dăruit fiecăruia din ei cîte o sută de dirhami şi trei veşminte. Se aflau în curtea palatului, în faţa īwānului, patru sute de cîntăreţe purtînd diferite costume şi ţinînd în mîini o mie de tăvi de răchită pline de fructe, chitre, portocale — în ciuda raritătii lor în acel anotimp —, mere de Siria, lămîi, cît şi cinci mii de buchete de narcise şi zece mii de buchete de viorele. Califul porunci să se împartă cîntăreţilor, slujitorilor palatului şi membrilor Casei sale ceea ce se pregătise pentru ei, adică un milion de dirhami. Kabīha, mama lui al-Mu'tazz, pusese să se bată un milion de dirhami* purtînd următoarea legendă: «Binecuvîntarea lui Dumnezeu pentru circumciziunea lui Abū 'Abd Allāh al-Mu'tazz», care fură împărţite bărbierului, membrilor gărzii şi ostaşilor, intendenţilor palatului şi servitorilor negri şi albi.“

Secţiunea palatului astfel descrisă şi care era rezervată recepţiilor oficiale nu ocupa evident decît o suprafaţă infimă dintr-un ansamblu de clădiri, de curţi, de grădini, care se putea întinde, ca la Djawsak Hākānī, pe o distanţă de mai mult de un kilometru şi jumătate. De jur împrejur se diversificau şi se împleteau atîtea apartamente distincte cîte „case“ erau rezervate califului şi membrilor familiei sale sau cîte localuri adă-

posteau activităţile unor anumiţi funcţionari şi demnitari; în acelaşi timp era respectată fără excepţie separaţia existînd în ţările islamice între partea locuinţelor deschisă străinilor şi partea păzită, ocupată de harem*.

În partea larg deschisă a palatului figurau, mai la o parte, bibliotecile regale, pe care le frecventau învăţaţii şi pentru care lucrau cei mai abili copişti. Organizarea lor metodică ne este cunoscută, dacă nu din relatările unor cronicari abbasizi, cel puţin din ecourile pe care un istoric egiptean de mai tîrziu, ca al-Makrīzī, ni le-a păstrat, amintind admiraţia de care se bucura altădată biblioteca califilor fatimizi din Cairo, mai considerabilă poate decît acelea din Bagdad şi din Samarra, dar concepută inevitabil după modelul celor precedente: „Această bibliotecă, scrie el, se găsea în palatul cel mare şi se compunea din patruzeci de încăperi cuprinzînd un număr uluitor de cărţi despre tot felul de materii. Într-o zi, cînd se vorbea în faţa califului despre *Cartea 'Aynului* a lui al-Halīl*, acest prinţ puse să i se aducă din biblioteca sa peste treizeci de exemplare ale lucrării şi, printre altele, manuscrisul autograf [...]. Biblioteca însăşi se afla într-o sală a fostului spital. Califul se ducea acolo călare, descăleca în faţa estradei aflate în acel loc şi se aşeza pe ea. Bibliotecarul [...] se prezenta în faţa prinţului şi-i aducea coranele remarcabile prin frumuseţea caracterelor cît şi celelalte cărţi pe care le cerea. Cînd califul dorea să cerceteze vreo lucrare, el o lua cu sine trimiţînd-o apoi îndărăt. Biblioteca cuprindea un mare număr de dulapuri în perete rînduite în jurul sălii şi separate prin despărţituri, fiecare avînd o uşă solidă închisă cu broaşte şi zăvoare. Se numărau în ele peste o sută de mii de volume legate şi un mic număr de volume broşate. Se vedeau printre ele lucrări de jurisprudenţă religioasă, după principiile diferitelor secte, culegeri de datini, tratate de gramatică, de astronomie, de alchimie, cronici, istoriile particulare ale unui mare număr de prinţi. Se aflau mai multe exemplare din fiecare carte. Se vedeau şi lucrări pe care

autorii lor le lăsaseră neîncheiate. O foaie de hîrtie lipită pe uşa fiecărui dulap indica manuscrisele pe care le conţinea. Coranele erau păstrate separat, într-o încăpere situată deasupra bibliotecii. Se aflau acolo caligrafi vestiţi. Pe lîngă bibliotecă erau ataşaţi doi copişti şi doi slujitori. Înainte de a ieşi, califul se plimba cîtva timp prin ea pentru a o privi, iar apoi se retrăgea, după ce făcuse inspectorului un dar de douăzeci de dinari."

Cît despre acareturi şi localurile secundare ale palatului, cărora le corespundeau probabil numeroase construcţii al căror plan nu este totdeauna suficient pentru a le defini destinaţia, ele ocupau, potrivit vechilor mărturii, suprafeţe enorme. Am văzut mai sus proporţiile fastuoase ale Marelui Grajd al califului al-Muktadīr de la Bagdad. În scrierile lui al-Makrīzī sau ale lui al-Kalkaşandī* se găsesc alte detalii privitoare la dependinţele utilitare de acest gen cuprinse în incinta celor două palate fatimide din Cairo, începînd cu diferitele grajduri de cai şi de cămile şi sfîrşind cu morile şi cu rezervele de merinde perisabile, fără a omite nenumăratele magazii ale căror nume n-au nevoie de comentarii: garderoba, care se împărţea în garderobă publică şi garderobă particulară, pivniţele, bucătăriile, patiseria, cămara sau magazia de provizii, cea de mirodenii şi de arome, depozitul de mobile, cel de giuvaere, de parfumuri şi de materii preţioase, şelăria, magazia de corturi, armureria, magazia de steaguri, magazia pentru pompe solemne în care se păstrau însemnele şi armele de lux, în sfîrşit casa „dispunerii", însărcinată cu decoraţia florală a diferitelor părţi ale edificiului.

Bucătăriile îndeosebi puteau fi foarte vaste, şi unele texte precizează că la Cairo ele se găseau din această cauză în afara palatului, cu care erau legate printr-un pasaj subteran. De acolo proveneau extraordinarele feluri de bucate şi zaharicalele monumentale cu care pavilioanele califiene erau decorate în mod special cu ocazia ospeţelor asemănătoare aceluia ce l-a umplut de uimire pe
 călătorul Nāsir-i Husraw*. El ne-a lăsat o

descriere după care splendorile sarırului regal se acordau cu capodoperele cofetarilor şi patisierilor expuse împrejur, printre care se distingea „un pom semănînd cu un portocal, ale cărui ramuri, frunze şi fructe erau de zahăr, şi în care erau dispuse o mie de statuete şi figurine tot de zahăr".

Multă obscuritate subzistă pe de altă parte asupra naturii acelor „pavilioane" uşoare menţionate de textul lui Nāsir-i Husraw, care împărţeau cu īwānurile cinstea de a găzdui reuniunile prezidate de calif şi a căror existenţă textele par s-o situeze în mijlocul unor spaţii de verdeaţă, unde era deosebit de plăcut să te recreezi. Nici un indiciu arheologic nu ne precizează aspectul lor. Ele pot fi imaginate ca semănînd cu acele chioşcuri de lemn şi de faianţă care vor popula grădinile palatelor persane şi turceşti din epocile ulterioare, dar acestea nu sînt decît simple conjecturi.

Din fericire este totuşi posibil de a face să intervină în orice efort de interpretare a ruinelor abbaside o comparaţie cu reşedinţele umayyade, care, deşi mult mai vechi, au fost mai puţin încercate de vicisitudinile veacurilor, poate pentru că fuseseră mai solid construite. Aceste castele pe jumătate utilitare, deşi amenajate deja în mod luxos, al căror caracter de locuinţe rurale legate de prosperitatea unor vechi domenii funciare l-am văzut mai sus, reprezentau în adevăr primele exemplare ale unui gen care avea să triumfe la Bagdad şi la Samarra. Cele mai remarcabile dintre ele, care, ca Kusayr'Amrā şi Mşattā*, au reţinut de la sfîrşitul secolului al XIX-lea atenţia călătorilor, sau acelea pe care săpături recente le-au făcut să iasă brusc din uitare, ca de pildă Kasr al-Hayr cel Apusean şi Hirbat al-Mafdjar, ilustrează tocmai geneza tipului monumental care avea să fie dus, cu unul sau două secole mai tîrziu, la măreţul său apogeu.

Clădite în piatră cioplită, în cărămidă arsă sau crudă, ori în blocaj de bolovani, decorate uneori cu motive sculptate în piatră sau în stuc, dar totdeauna flancate de turnuri masive, zidurile lor

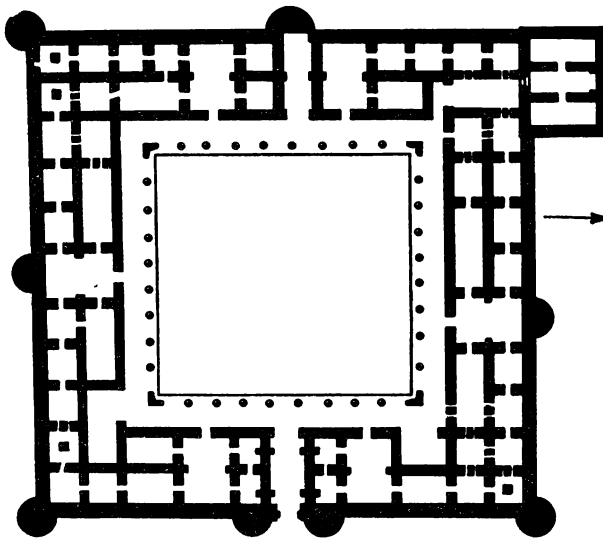

36. PLANUL CASTELULUI UMAYYAD KASR AL-HAYR CEL APUSEAN.
(După D. Schlumberger,
les Fouilles de Qasr al-Hair al-Garbī.)

Plan tipic de simplu castel rezidențial din această epocă, în care se recunosc diferitele apartamente independente alăturate zidului de incintă și deschise spre interior către o curte cu peristil. Se pătrundea în castel printr-o intrare monumentală încadrată de două turnuri semirotunde. Sălile de recepție, situate la etaj, erau deservite de două scări cu casele decorate cu fresce. Turnul situat în colțul de nord-vest aparținea unei construcții preexistente, fostă mănăstire din epoca bizantină.

înalte, fără ferestre, se înalță încă adesea în plin deșert, ca mărturii ale acelei voințe de izolare defensivă care-și va găsi împlinirea în incinta imensului palat abbasid. Organizarea lor internă în jurul unei curți centrale cu porticuri, spre care se deschideau fie ansambluri de cinci, șase sau șapte încăperi, ce sînt calificate în general drept apartamente, fie săli mai vaste cu o dispoziție uneori bazilicală, permite de asemenea să se înțeleagă formarea imenselor ansambluri de mai tîrziu care-și aliniază, la rîndul lor, în lungul unui plan
95 axial, șirurile de apartamente private, retrase fie-

care în sine în jurul unei încăperi centrale, și anfiladele de săli, curți și coridoare ducînd la localul grandios rezervat audiențelor și recepțiilor califiene.

Variațiile de amănunt ale construcțiilor umayyade erau desigur nenumărate. Uneori dominau în ele tradițiile elenistice și romane ale taberei dreptunghiulare fortificate sau ale simplei case siriene cu curte interioară, cum dovedesc de exemplu planurile tipice ale castelelor Hirbat al-Minya* și Kasr al-Hayr cel Apusean. Alteori se afirma dimpotrivă tendința de a imita, în structura unor grupuri de încăperi distincte și simetric repetate cît și în tehnicile de construcție a bolților și a cupolelor, acele obiceiuri sasanide de care amintiseră demult edificii ca Mșattă sau Kasr al-Harāna*. Alte diferențe erau legate fie de dispunerea pe două etaje a încăperilor de locuit, fie de necesitatea de a rezerva în ansamblul de construcții un loc pentru hambare și magazii, fie de cerințele impuse de dimensiuni, după cum era vorba de un mic edificiu întărit, cu laturi le treizeci și cinci pînă la șaptezeci de metri, sau de un adevărat palat atingînd o sută patruzeci de metri. În sfîrșit, diversitatea decorurilor interioare, care făceau apel la toate resursele antice și orientale ale artei frescei, ale mozaicului mural și de paviment sau ale sculpturii în semirelief, sporea eterogenitatea unor construcții care au ilustrat în mod excelent caracterul eclectic al primei arte islamice.

Dar totdeauna rigoarea compoziției ținea seamă de exigențele unui ceremonial aulic care începea să se constituie sub o influență iraniană crescîndă și să înlocuiască treptat primitiva simplificare a societății arabe tribale. El era acela care impunea exedra rotunjită a sălilor de audiență unde stăteă așezat începînd de atunci suveranul, uneori după o perdea. Numai acest ceremonial explica și dispoziția în același timp alungită și tripartită a acelorași săli, unde erau ținuți să se alinieze, de o parte și de alta a aleii centrale, rîndurile de curteni, de membri ai gărzii și de demnitari. În-

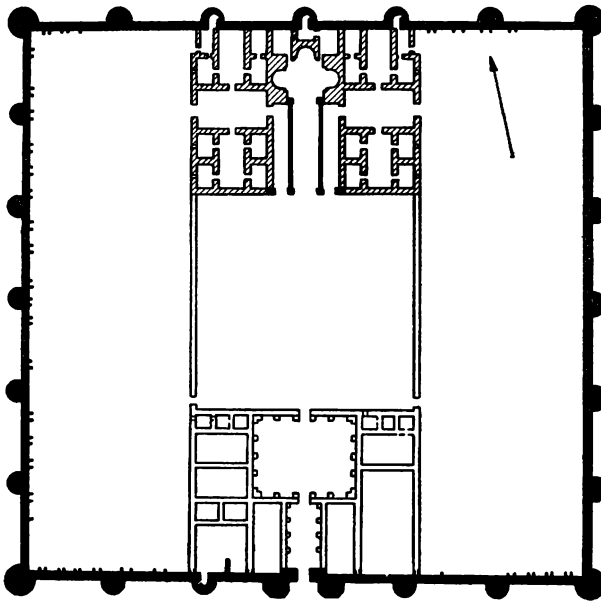

37. PLANUL CASTELULUI UMAYYAD MŞATTĀ
(După K. A. C. Creswell, op. cit.)

Impunătoarea construcţie de la Mşattā (pătrat cu laturile de 144 m) se distinge printre celelalte castele umayyade cunoscute prin dimensiunile şi planul său. A fost primul exemplu de palat cu diviziune tripartită (clădiri anexe în aripi şi parte centrală rezervată folosirii de către suveran — aceasta fiind singura terminată înainte de părăsirea lucrărilor). Se recunoaşte în ea vechea sală de audienţe bazilicală, tratată cu o somptuozitate deosebită şi prevăzută cu o triplă absidă; dar se poate vedea şi prefigurarea palatelor vaste şi mai complexe din epoca abbasidă.

tr-un scop similar era tratată cu măreţie tema porţii exterioare de intrare a castelului, prin care trebuiau să treacă curtenii şi vizitatorii. Înfrumuseţată nu numai prin prezenţa a două turnuri înalte străjuind deschiderea ei centrală cu un simplu lintou, ci şi prin acumularea pe acest spaţiu restrîns a unei selecţii extrem de rafinate de motive sculptate, atît florale cît şi geometrice, încadrînd uneori şiruri de arcade oarbe sau de panouri decorative compartimentate, ea putea chiar să

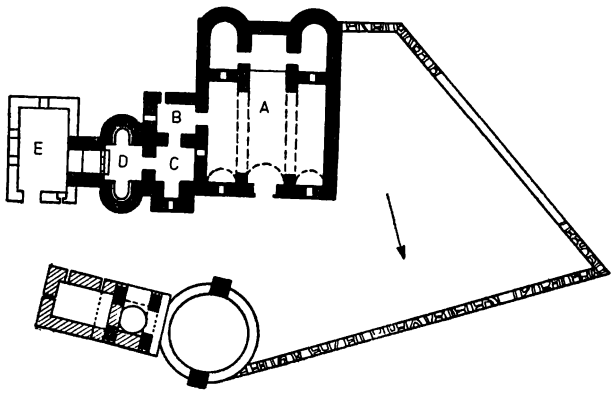

38. PLANUL BĂII UMAYYADE DE LA KUSAYR ʿAMRĀ
(După A. J. Jaussen şi R. Savignac, Mission archéologique en Arabie.)

A. Sală de odihnă şi de dezbrăcare. — B. Tepidarium. — C. Sală caldă. — D. Baie de aburi. — E. Instalaţie de încălzire.

Acest plan, tipic pentru primele imitări ale termelor antice realizate la începutul epocii islamice pentru prinţi arabi sirieni, scoate în evidenţă simplitatea eficace a unei dispoziţii care se va menţine apoi timp de secole. Folosirii ca loc de audienţe şi de recepţie a primei săli îi corespundea alegerea decorului ei de fresce cuprinzînd îndeosebi figura unui suveran aşezat pe tron. Se va remarca la nord prezenţa masivului de zidărie ce susţinea roata hidraulică (noria) *cu manej prin care se alimenta cu apă baia.*

poarte chipul în poză solemnă al vreunui personaj regal, ca de pildă la Hirbat al-Mafdjar sau la Kasr al-Hayr cel Apusean.

În acelaşi timp au fost integrate pentru prima dată locuinţei princiare băi imitate după terme greco-romane, dar transformate deja prin adaptări raţionale, care aveau să se menţină fără mare schimbare în palatele abbaside. Ele ne sînt dezvăluite sub o formă mai mult sau mai puţin dezvoltată de băile de la Kasr al-Hayr cel Apusean sau de la Kusayr ʿAmrā, de pildă, cît şi de luxosul ansamblu de la Hirbat al-Mafdjar. De fiecare dată fuseseră aplicate în ele tehnici încercate din vechime, care contribuiau la gradarea savantă a

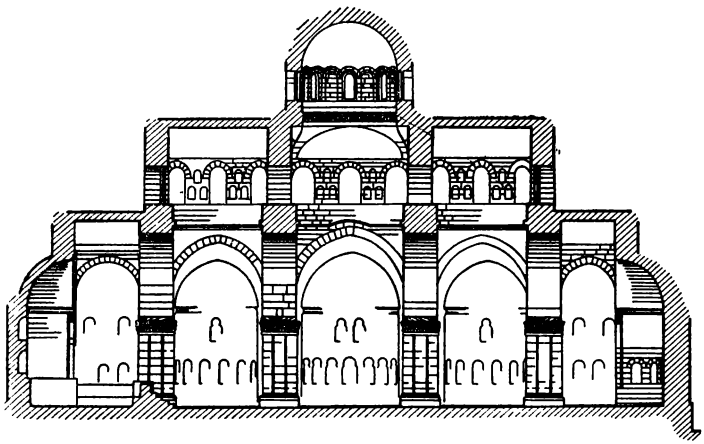

39. MAREA SALĂ DE ODIHNĂ A BĂII UMAYYADE DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR. (*După R. W. Hamilton,* Hirbat al Mafjar.)

Construcţie de o amploare de concepţie şi de bogăţie decorativă excepţionale la acea epocă în arhitectura băilor, această imensă sală pătrată cu pilaştri, înzestrată cu exedre semicirculare, trebuie să fi fost acoperită cu un sistem de cupole, prezentat aci într-o încercare de reconstituire. La rolul ei vădit de sală de recepţie şi de dezbrăcare, după modelul apodyterium-*ului termelor antice, ea adăuga câteva trăsături (prezenta unei piscine) înrudite cu acelea ale anticului* frigidarium, *ce lipseau de obicei în hammāmurile islamice.*

unor săli călduţe şi calde ca şi la amenajarea eficientă a unor băi de aburi pe hipocauste, încălzite şi mai mult printr-o legătură directă cu vapori fierbinţi provenind de la cazan. De asemenea, în toate cazurile, cu excepţia băilor castelului Hirbat al-Mafdjar, *frigidarium*-ul antic, ale cărui piscine de apă rece şi degajamentele prevăzute pentru jocurile de palestră nu mai prezentau nici o utilitate într-o civilizaţie mai puţin înclinată spre acest gen de exerciţii fizice, fusese transformat în simplă sală de odihnă şi de dezbrăcare, confundată eventual cu o sală de audienţe mai mult sau mai puţin solemne ale suveranului. În toate cazurile, în sfîrşit, puterea noului stăpîn, care gusta în acest loc rafinamentele unei moşteniri străine şi care se

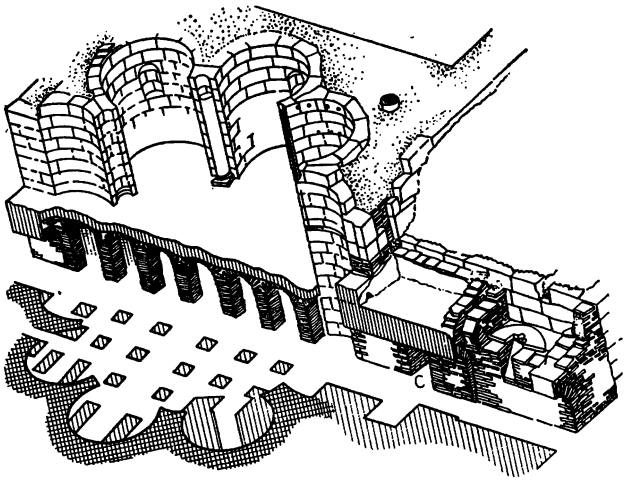

40. BAIA DE ABURI A BĂII UMAYYADE DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR
(După R. W. Hamilton, ibid.)

Această mică sală circulară cu zidurile agrementate prin opt exedre adînic era clădită, ca toate băile cu aburi din acea epocă, pe hipocauste, potrivit unei tehnici imitate după termele antice, care va fi părăsită mai tîrziu. Încălzită astfel prin pardoseală, ea era în plus umplută de vapori fierbinți provenind de la cazan (C), care era menținut în fierbere constantă într-o încăpere vecină.

lăsa identificat aici, mai lesne decît în altă parte, cu predecesorii săi elenistici sau sasanizi, fusese glorificată prin alegerea reprezentărilor figurate precum și prin calitatea ornamentației de ansamblu.

Cît despre grădini, livezi și alte spații umbrite menite să sporească încă splendoarea palatelor islamice, prezența lor este de asemenea remarcată pentru prima oară în jurul reședințelor umayyade. Ele jucau negreșit un rol utilitar, acela de locuri împrejmuite apărate, unde irigația permitea să se întrețină culturi productive; poate însă că ele începeau să asume și rolul de parcuri regale pe care-l

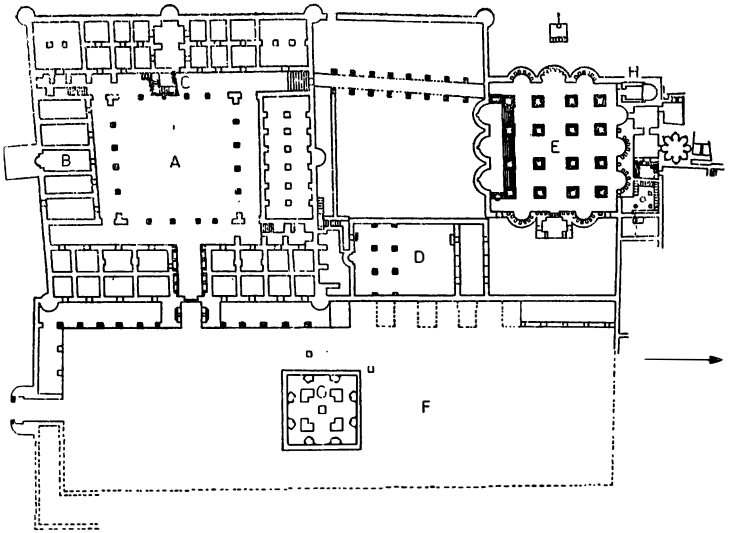

41. PLANUL REŞEDINŢEI UMAYYADE DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR
(După R. W. Hamilton, ibid.)

Alături de o exploatare agricolă al cărei impunător sistem de irigare a fost văzut mai sus, se ridica, în interiorul unei incinte comune, un adevărat complex arhitectural cuprinzînd un castel (A) de un tip clasic în epocă — avînd o curte centrală, un oratoriu privat (B) şi un sirdāb (C) —, o mare moschee (D) şi o baie monumentală (E), totul fiind situat în spatele unei curţi exterioare (F) ornată cu un bazin pătrat (G) cu pavilion central octogonal. Bogăţia decorului sculptat în piatră şi în stuc sporea măreţia acestui ansamblu de o concepţie echilibrată. Se vor nota dimensiunile excepţionale ale marii săli de odihnă a băii, însoţită şi de o mică sală de audienţe (H). Etajul superior al castelului cuprindea încăperi de locuit şi de recepţie, astăzi dispărute.

jucaseră altădată fostele „paradisuri" ale regilor elenistici şi care avea să devină primordial în imensele reşedinţe abbaside, unde vor fi plantate cu esenţe rare şi populate cu vînat sau cu animale sălbatice. Chiar şi esplanadele şi curţile exterioare, destinate trecerilor în revistă sau parăzilor trupelor şi care avea să cunoască dezvoltarea lor majoră în oraşele regale ale Irakului, erau caracterizate deja prin compoziţii monumentale ca

aceea de la Hirbat al-Mafdjar, unde veniseră să se adauge clasicei curți cu peristil situate în interiorul castelului.

După modelul acestor castele umayyade și al palatelor abbaside care le succedaseră, au fost ridicate apoi în provincii reședințe nu mai puțin fastuoase care au avut însă de suferit și ele de pe urma stricăciunilor datorate vremii și ale oamenilor. Fie că este vorba de Horāsān de faimosul palat de la Marw locuit de al-Ma'mūn sau de construcțiile Samanizilor din Buhārā, fie că se evocă, mai la vest, reședința lui Ibn Tūlūn lîngă Fustāt, aceea a Aglabizilor de la porțile Kairuanului sau orașul fortificat de pe coastă, Mahdiya, care a servit drept primă bază puterii fatimide în Ifrīkiya, urmele lor sînt aproape complet șterse astăzi. Nimic nu subzistă nici din imensele palate fatimide de la Cairo, care se înălțau în centrul orașului de dată recentă, de o parte și de alta a unei pieți grandioase, și acestea nu sînt decît cîteva cazuri printre multe altele. Odată ce părăsim uimitoarea serie a „castelelor deșertului" siriene și a ruinelor abbaside din Irak, impunătoare cel puțin prin întinderea lor, trebuie să ne mulțumim cu indicațiile textelor, afară de cazul că vom merge să căutăm cîteva date arheologice mai precise în valea cordobană a Guadalquivirului din Spania, pe malurile Hilmendului în Afganistan, sau chiar pe acele pante pustii ale muntelui Takarbust din mijlocul masivului algerian Hodna, unde ceea ce poartă și azi numele de Kal'a* sau „fortăreață" a Hammadizilor (Banū Hammad) păstrează amintirea acestei ramuri a dinastiei ziride care a fundat-o și s-a mutat în ea în secolul al XI-lea. Căci, potrivit unei reguli doar aparent paradoxale, reședințele izolate în regiunile cele mai greu accesibile au putut în mai mare măsură decît altele, la fel ca și cele ale epocilor anterioare dacă nu să ne fie păstrate în vechea lor splendoare, cel puțin să ne rămînă parțial accesibile sub colinele formate din vechile ruine suprapuse pe care noi construcții n-au venit să le acopere.

Este însă inutil să stăruim asupra unui ansamblu ca acela al Fortăreţei (Kal'a) Hammadizilor. Săpăturile insuficiente nu permit încă să se ierarhizeze cu precizie diferitele ei elemente, înăuntrul unei incinte ce mărginea un adevărat oraş şi între palate ale căror rămăşiţe mai renumite, acelea ale donjonului Manār şi ale palatului al-Bahr, adică „al Bazinului", sînt cu neputinţă de datat, chiar cu o certitudine relativă, din cauza modificărilor pe care le-au suferit timp de o sută cincizeci de ani. Se remarcă aci îndeosebi severitatea unui loc întărit care prefigura palatele-citadele ale perioadei următoare şi se prezenta mai degrabă sub aspectul unui aspru adăpost de munte decît sub acela al unei somptuoase locuinţe regale. La Córdoba, dimpotrivă, sau mai curînd la marginea ei, unde marele 'Abd al-Rahmān III îşi alesese drept reşedinţă pantele dominînd ca un balcon toată valea fertilă a fluviului, oraşul regal Madīnat al-Zahrā'* dădea dovadă de o preocupare de lux cu totul diferită, iar sălile de recepţie ce au fost regăsite în mijlocul unor numeroase clădiri secundare permit să se aprecieze importanţa care trebuie să fi revenit acolo audienţelor regale. Dacă este îngăduit de a vedea în acest ansamblu, aşa cum s-a mai spus, transpunerea arhitecturală a organizaţiei date de cel mai puternic suveran umayyad din Spania guvernului său central şi curţii sale, dimensiunile sale totale (cadrilater de o mie cinci sute de metri pe şapte sute, cuprinzînd în acelaşi timp locuinţele regale, marea moschee şi părţile locuite de membrii gărzii sau de demnitari) nu le întreceau pe acelea ale unuia singur dintre palatele califiene din Samarra, reducere de scară ce corespundea situaţiei micii dinastii locale din Spania faţă de fastuoşii stăpînitori abbasizi ai imperiului. În provinciile gaznawide ale Iranului oriental, în sfîrşit, la Gazna, rămasă pînă azi un cîmp de ruine abia atins, şi mai ales la Bust, unde ansamblul monumental Laşkari Bazar* a reţinut mai înainte atenţia noastră, se găseşte în schimb ecoul direct al întemeierilor de palate din

42. POZIȚIA ȘI PLANUL UNUI ORAȘ REGAL ZIRID DIN MASIVUL MUNTOS HODNA

(*După L. Golvin,*
Recherches archéologiques
à la Qal'a des Banū Hammād.)

1. Altitudini de aproximativ 1 700 m. — 2. Fîntînă. — 3. Palatul emirilor sau palatul Bazinului. — 4. Palat al Mîntuirii. — 5. Marea moschee. — 6. Zid roman. — 7. Fîntînă. — 8. Palatul Fanalului. — 9. Vechi cimitire.

Locul astăzi pustiu al ansamblului purtînd numele de Kal'a (fortăreață) Hammadizilor, ridicat în 1007 și care avea să rămînă timp de un secol o capitală zirîdă, se înrudește mai mult cu acela al unei cetăți decît cu al unui oraș regal conceput ca reședințele fastuoase din Orient. Totuși, numeroase palate, printre care palatul Bazinului reproducea o dispoziție abbasidă și aglabidă tradițională, atestau dorința de lux a unor mici suverani berberi refugiați într-o regiune greu accesibilă, pentru a scăpa de invazia beduinilor Banū Hilal. Urme de cisterne și de instalații hidraulice dovedesc de asemenea că regiunea nu era pe atunci lipsită cu totul de prosperitate agricolă.

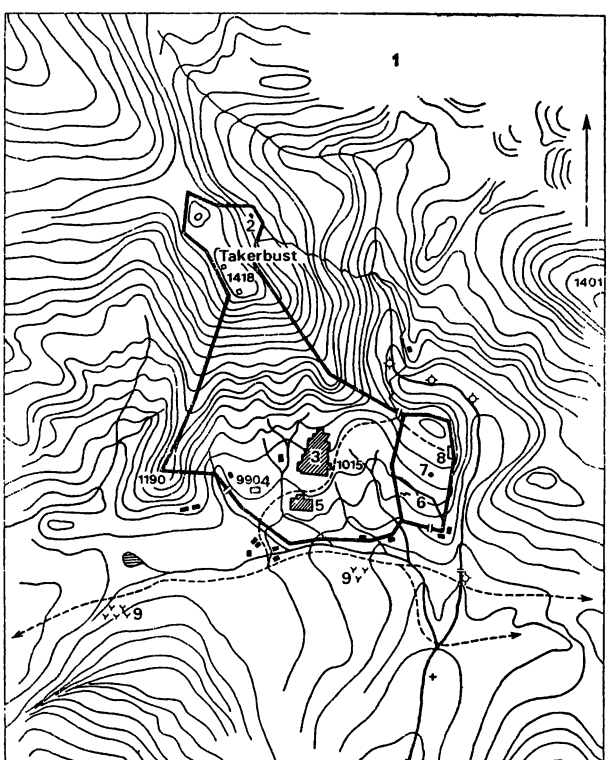

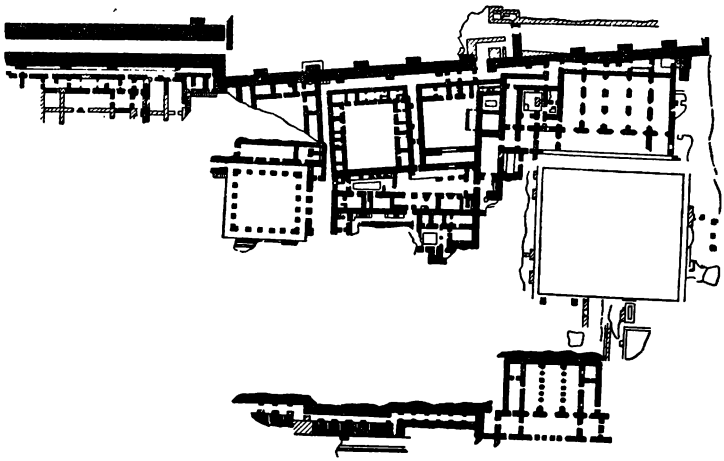

43. ORAŞUL REGAL UMAYYAD MADĪNAT AL-ZAHRĀ'
(După L. Torres Balbás,
La Mezquita de Córdoba.)

Dispoziţiei axiale şi centrale a principalelor palate ridicate în Orient, în epocile umayyadă şi abbasidă i se opune organizarea mai puţin rigidă a reşedinţei califiene din Spania — ale cărei părţi degajate prin săpături sînt arătate în acest plan —, construită pentru 'Abd al-Rahmān III în 936 şi etajînd direct pe terase în surplombă diversele sale locuinţe şi săli de recepţie. În acest ansamblu de construcţii adosate zidului de apărare exterior, se remarcă îndeosebi prezenţa unor curţi cu porticuri şi a unor monumentale săli de audienţă bazilicale a căror ornamentaţie a dezvoltat folosirea lor de către califi.

perioada marii înfloriri abbaside. Edificiile ridicate de Mahmūd şi de succesorii săi pe un teritoriu deşert, pe care vechii geografi îl lăudau pentru bogăţia culturilor irigate şi pentru prosperitatea instalaţiilor sale comerciale, perpetuau întocmai dispoziţiile tipice cunoscute nouă de la Samarra, începînd cu perspectiva axială adoptată pentru palatul regal şi mergînd pînă la principiul juxtapunerii, în mijlocul unor grădini şi esplanade, a unor locuinţe de vîrste diferite, corespunzînd fiecare dorinţei unui nou prinţ. Cerinţele apărării păreau să cîntărească foarte puţin alături de o preocupare conştientă de a imita splendori mai

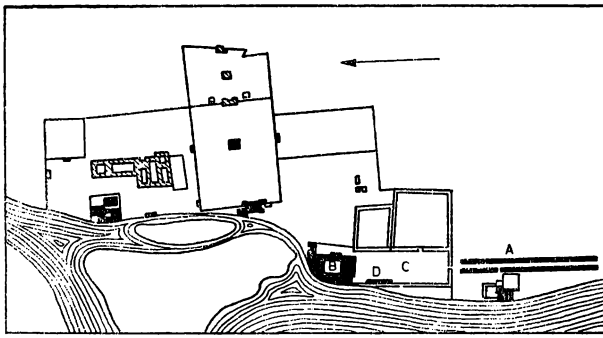

44. REŞEDINŢA GAZNAVIDĂ
LAŞKARI BAZAR DIN AFGANISTAN
(După J. C. Gardin,
Céramiques... de Laskari Bazar.)

Pe malul răsăritean al rîului Hilmend şi la nord de oraşul Bust, de care le lega o stradă mărginită de prăvălii (A), diferitele castele ale ansamblului Laşkari Bazar, înconjurate de întinse terenuri împrejmuite şi de curţi exterioare monumentale, se eşalonau de la sud la nord într-un ţinut altădată înverzit şi redat astăzi deşertului. Celui mai însemnat dintre ele, acela din sud (B), prevăzut cu monumentala lui curte exterioară (C) şi cu marea moschee (D) îi aparţin elementele reprezentative cele mai cunoscute ale artei gaznavide şi guride din regiunea Sīstān.

vechi, şi se remarcă acolo, de pildă, detalii de construcţie tipic iraniene, cum ar fi dispunerea a patru īwānuri ce se deschid în cruce în jurul unei curţi centrale.

Înflorirea simultană, în secolul al X-lea, în cele mai depărtate provincii ale imperiului, a unor noi manifestări ale acelei arte aulice care strălucise atît de viu în creaţiile marilor califi abbasizi avea să cunoască totuşi o eclipsă în mijlocul tulburărilor şi dificultăţilor interne crescînde ale imperiului, începînd din secolul al XI-lea. Desigur, obiceiurile legate de preamărirea suveranului se vor perpetua ulterior în mediul islamic, şi dinastiile ajunse mult mai tîrziu în culmea unei puteri imperiale aveau să reia la rîndul lor, ca otomanii în seraiurile lor de la Istambul, Safavizii în construcţiile lor regale de la Isfahān*, sau Mogulii în imensele lor „for-

45. PLANUL PALATULUI GAZNAVID AL LUI MAS'ŪD III, DE LA GAZNA
(După A. Bombaci,
The Kūfic Inscription ... at Hazni.)

Acest palat recent degajat prin săpături este interesant de comparat ipe de o parte cu palatul gaznavid de la Laşkarı Bazar, pe de altă parte cu vastele ansambluri regale ale palatelor abbaside din Samarra. Se regăsesc aci, interpretate la un nivel mai modest, trăsăturile esenţiale ale reşedinţelor califiene din Irak, cu apartamentele lor private (A), marile moschei (B) şi impunătoarele săli de audienţe (C) situate pe axa intrărilor monumentale (D). Mai izbitor este faptul că se recunoaşte aci tema acelei curţi centrale dreptunghiulare (E) prevăzută cu patru īwānuri (F) dispuse în cruce, care exista şi la Laşkari Bazar şi care poate fi comparată cu anumite obiceiuri de construcţie ıa casei horasanicne. Importanţa acestei curţi era subliniată aci prin ritmul regulat al contraforturilor de cărămidă îmbogăţite cu lambriuri sculptate şi cu decoruri epigrafice.

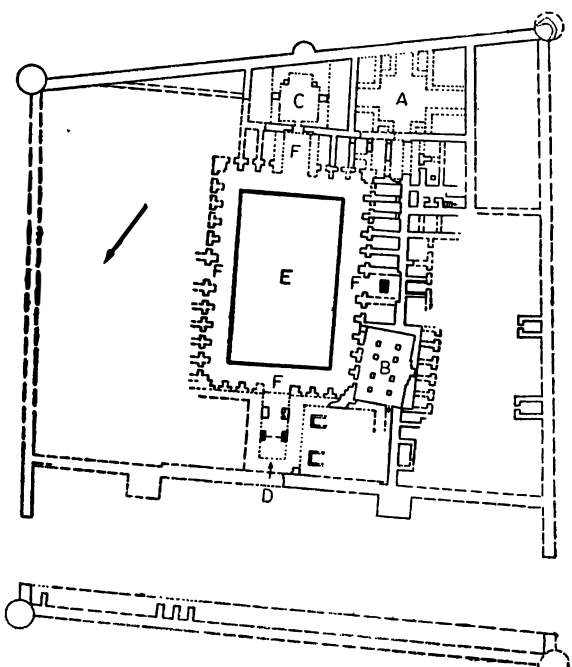

turi" de la Delhi* sau de la Agra, tema fastuosului palat abbasid. Dar înainte de aceste reînnoiri tîrzii, micii suverani locali ai epocii post-selgiucide se mulţumiseră să ocupe reşedinţe cu o suprafaţă mai restrînsă, amenajate firește potrivit cerinţelor prestigiului lor princiar, dar în limitele prescrise acestei desfăşurări de imperative de securitate devenite din ce în ce mai constrîngătoare. Aceasta a fost vremea palatului-fortăreaţă, mult mai apropiat în organizarea lui de cetăţile ridicate în aceeaşi epocă în Europa occidentală decît de impunătoarele oraşe regale ce fuseseră familiare mai înainte civilizaţiei islamice. Pretutindeni, exemplele lor au fost văzute rivalizînd în ce priveşte forţa defensivă şi soliditatea — de la castelele iraniene construite din cărămidă în defileuri muntoase sălbatice, ca acela de la Djām* (Fīrūzkūh) sau ca faimosul „cuib de vultur" Alamut, pînă la citadelele clădite în piatră frumos cioplită, locuite în Siria sau în Anatolia de stăpînii unor mici principate născute de pe urma invaziei turceşti. Ele sînt acelea care ne-au fost păstrate de exemplu la Damasc, Alep, Baalbek, Bosra, Amida sau Harpūt ca tot atîtea capodopere de arhitectură militară, prevăzute pînă azi cu impunătoarele lor sisteme de metereze şi de turnuri, dar nemaipăstrînd decît urme fragile ale clădirilor interioare, unde prinţul locuia cu suita lui într-un cadru deja foarte diferit de acela al epocii abbaside.

In miezul veacului de aur al califatului, obiceiul suveranului era, în adevăr, de a trăi înconjurat de un personal foarte însemnat, atît de însemnat chiar, încît, în momentul greutăţilor dinastiei abbaside, el a devenit una din cauzele deficitului financiar şi prin aceasta a declinului autorităţii. Acest personal era în primul rînd alcătuit din servitorimea propriu-zisă a califului şi a familiei sale. El îngloba însă şi tot felul de personaje cu calificări diferite, chemate prin funcţiile lor să joace un rol în viaţa palatului, în timp ce, pe de altă parte, se îmbulzeau în jurul califului curteni şi demnitari învestiţi cu slujbe onorifice şi asistînd

cu acest titlu la audiențele solemne, unde ocupau un rang determinat.

Despre diversele activități care justificau prezența în acest anturaj a unor artizani aparținînd celor mai variate bresle, este suficient să amintim că ele erau dictate direct de viața de ostentație sau de distracție a suveranului precum și de cerințele comodității și confortului său. Pentru garderoba și mobilierul său personal, pentru tezaurul său și magaziile unde se îngrămădeau darurile destinate să fie distribuite la porunca lui, munceau fără preget aurari, țesători, ceaprazari, croitori, cizmari, tîmplari, lucrători în bronz și alți fabricanți de obiecte de lux, în timp ce copiști și miniaturiști sporeau numărul de manuscrise prețioase păstrate în biblioteca lui. La agrementarea parcurilor și livezilor sale răcorite de ape curgătoare lucrau nenumărați grădinari. Pentru vînătorile sale erau întreținute răpitoarele sau felinele care trebuiau îngrijite de șoimarii și de îmblînzitorii capabili de a asigura dresajul lor. Pentru deplasările și jocurile sale ecvestre, grajdurile trebuiau să adăpostească un mare număr de cai, pe care-i îngrijeau rîndașii. Pentru trecerea Tigrului și plimbările pe fluviu exista un adevărat serviciu de luntrași. Pentru ospețele sale se adăugau indispensabililor bucătari, cofetari, măcelari, aducători de apă și altor furnizori ai bucătăriilor diversele categorii de muzicanți, dansatori, povestitori, saltimbanci și alți mijlocitori de voie bună necesari în asemenea împrejurări. Vechile liste care înșiră toate aceste nume de slujitori menționează, de pildă, și medicii și astrologii, care erau direct atașați persoanei califului pentru a-i da sfaturile lor; ei depindeau de asemenea de intendentul însărcinat cu asigurarea bunului mers al ansamblului.

Alături de acești „specialiști" care puteau să fi fost recrutați printre oamenii liberi, numeroasa servitorime propriu-zisă a califului și a familiei sale provenea îndeosebi din rîndurile sclavilor. Ea cuprindea mai ales un mare număr de eunuci,
109 a căror utilizare printre slujitori nu era, cum se

crede uneori, rezervată haremului. Potrivit unui principiu curent în epocă şi aplicat de asemenea în imperiul bizantin, eunucii erau doar consideraţi mai apţi decît alţii să devină pentru suveran servitori fideli, loiali şi pe deplin devotaţi persoanei sale. Li se rezervau serviciile de încredere şi erau eliberaţi de îndată ce atingeau anumite grade; ei adăugau atunci la fostele lor nume de sclavi, împrumutate de cele mai multe ori repertoriului numelor de pietre sau de materii preţioase (Yāqūt sau „Rubin", Lu'lu' sau „Perlă", Kāfūr sau „Camfor", dar şi Badr sau „Lună Plină"), titlul de „client al prinţului Credincioşilor".

Exista printre eunucii serviciului privat o ierarhie care trebuie să fi avut regulile ei imperioase, dar care nu este cunoscută în ce priveşte Bagdadul; nu ne putem face o idee despre ea decît recurgînd la izvoarele mameluce tîrzii tratînd despre curtea fatimidă. Acolo, după cum arată al-Kalkaşandī, figurau printre marii eunuci zişi *muhannak* nu numai Primul Eunuc, însărcinat cu înfăşurarea într-un fel de coroană a turbanului purtat de calif, ci şi Maestrul sălii de audienţe, Purtătorul de mesaje, Intendentul palatului, Directorul Tezaurului, Maestrul registrului Consiliului, Purtătorul uneltelor de scris, Intendentul rudelor apropiate ale califului şi Maestrul meselor. Carierele cele mai onorifice erau astfel deschise acestor „servitori" ai suveranului, inclusiv, în perioada dezmembrării califatului, aceea de dinast independent domnind asupra unei provincii atît de bogate cum era Egiptul, şi rolul lor nu făcuse decît să se dezvolte pe măsură ce califul lua, paralel, obiceiul de a folosi în armata sa miliţii formate din sclavi, cărora le acorda preferinţa sa şi a căror comandă era adesea asigurată, ca la Bizanţ, de eunuci.

Pe lîngă aceste personaje importante, majoritatea servitorilor sclavi care locuiau în palat aveau şi ei sarcini precise. În timp ce unii se ocupau de întreţinerea camerelor şi a mobilierului, alţii asigurau servirea mesei, alţii îl slujeau mai ales pe suveran, ajutîndu-l să se îmbrace — ca femeia

care purta în palatul fatimid titlul de „podoabă a vistiernicilor" şi care avea sub ordinele ei treizeci de alte femei —, uşurîndu-i practicarea atribuţiunilor, sau ţinîndu-i scara şeii cînd încăleca. Aceste multiple funcţii, adesea pe cît de inutile pe atît de onorifice, s-au menţinut dealtfel la diferitele curţi islamice de mai tîrziu, unde le remarcăm alături de adevărate funcţii de guvernămînt şi unde par să fi făcut obiectul unei ierarhizări din ce în ce mai precise. Nu numai că ele nu erau rezervate bărbaţilor, dar sclavele feminine, care îndeplineau în jurul califului activităţi variate, mergînd de la serviciul interior al haremului pînă la organizarea divertismentelor de muzică şi de dans, le mai numărau în rîndurile lor pe acelea ce-i serveau de concubine şi puteau fi foarte numeroase şi influente.

Asupra acestor sclavi şi asupra eunucilor haremului apăsa la sfîrşitul secolului al X-lea autoritatea severă a Marii Intendente, acea *kahramāna* al cărei amestec în intrigile palatului şi chiar în afacerile politice e semnalat de repetate ori de cronicile vremii. N-a fost, de exemplu, ea aceea care juca uneori rolul de intermediară între vizir şi tînărul al-Muktadīr, care-l informa pe calif despre activităţile vizirului sau căreia i se încredinţa paza vizirului căzut în dizgraţie şi acuzat de malversaţiuni? Ea putea fi de origine nobilă, de vreme ce una dintre ele, Umm Mūsā, aparţinea familiei haşimide. Nu se ştie însă care erau relaţiile ei exacte cu Marele Eunuc al haremului, a cărui existenţă este pe de altă parte cunoscută, cu intendentul, care avea desigur răspunderi financiare, şi cu şambelanul, care fusese pe vremuri singurul şef al acestei case a califului devenită curînd suprapopulată, dar care pierduse, fără îndoială, conducerea ei efectivă, în pofida faptului că poziţia sa onorifică pe lîngă suveran crescuse.

Şambelanul apare în adevăr ca cel mai vechi deţinător al uneia din acele demnităţi ierarhizate ce se născuseră din funcţiile îndeplinite la palat şi permiteau titularilor lor să ocupe la audienţele
111 califiene locuri determinate purtînd numele de

„ranguri". Acest termen, care putea să aibă un sens abstract şi să indice numai, ca în dialogurile din *Kalīla şi Dimna*, gradul influenţei exercitate asupra suveranului sau gradul intimităţii cu el, avea şi o semnificaţie materială: el indica unul din acele locuri acordate, potrivit protocolului, „ofiţerilor" serviciului privat ca şi şefilor militari, administratorilor, cadiilor, membrilor familiei domnitoare şi rudelor apropiate ale suveranului.

Prim slujitor al califului începînd din epoca umayyadă, *ḥādjib*-ul purta un nume semnificativ, întrucît acesta era legat de cuvîntul *ḥidjāb*, care desemna vălul sau perdeaua utilizată multă vreme pentru a-l despărţi, cu prilejul audienţelor, pe suveran de mulţimea asistenţilor. Rolul său fusese atunci asemănător cu al unui uşier care supraveghea intrările şi adăuga acestui serviciu pe acela al unui gîde, însărcinat eventual cu îndepărtarea prin violenţă a celor inoportuni. Totodată şef al servitorilor palatului, el era adesea de origine umilă, ales în general, la începutul epocii abbaside, din acea clasă de clienţi nearabi care contribuise atît de mult la instaurarea noului regim. Nici o pregătire deosebită nu era în principiu pretinsă de la el. Prin frecventarea administratorilor care-l asistau pe stăpînul său în alte treburi, i se întîmpla totuşi să se iniţieze uneori în problemele guvernului şi să rîvnească apoi la funcţii ce nu-i erau promise la început. Astfel, şambelanul califului al-Mansūr, un oarecare al-Rabī', simplu fiu de sclav, a fost ridicat la sfîrşitul domniei stăpînului său la demnitatea de prim ministru, iar fiul său, şambelan şi el, a obţinut aceeaşi avansare cu cîteva decenii mai tîrziu.

Funcţia şambelanului îşi schimbase dealtfel ea însăşi caracterul, pe măsură ce elementele militare dobîndeau o mai mare importanţă în anturajul suveranului. În epoca Samarrei, ea fusese încredinţată unor emiri turci, iar la sfîrşitul secolului al IX-lea, cînd contingentele de străjeri fură anume destinate apărării palatului şi persoanei califului, *ḥādjib*-ul a devenit şeful lor, tot astfel cum conducea întregul personal civil. El putea atunci să

intre în concurenţă, ca un adevărat şef al oştirii, cu emirii comandanţi de armată sau guvernatori, pentru cucerirea unei puteri pe care califul n-o mai exercita efectiv. Acest caracter militar dobîndit atunci de funcţia *hādjib*-ului avea să fie păstrat în Orient unei demnităţi care, în Spania, a devenit mai degrabă echivalent aceleia de prim ministru.

În aşteptarea ultimelor etape ale acestei evoluţii, şambelanul din secolul al X-lea acţiona la Bagdad concomitent ca maestru de ceremonii, şef al gărzii palatului şi al servitorimii. Personaj agitat, el era amestecat în toate intrigiile, se interpunea uneori între calif şi vizirul său, îşi dădea părerea asupra alegerii miniştrilor şi avea mai ales o atitudine hotărîtoare cu ocazia revoluţiilor de palat sau tentativelor de conjuraţie, care s-au produs în mare număr la acea epocă. Devotamentul şambelanului său a fost factorul determinant graţie căruia tînărul al-Muktadīr, ajuns calif la vîrsta de treisprezece ani, a rămas în fruntea imperiului atunci cînd un grup de conjuraţi căutase, în 908, să-l înlocuiască cu vărul său mai matur, Ibn al-Mu'tazz. Pe lîngă acest rol ocult, *hādjib*-ul păstra totuşi funcţia ce-i aparţinuse de la origine şi care consta în a pregăti audienţele oficiale, fixînd fiecărui asistent locul cuvenit rangului său şi îndeplinind astfel serviciul de şef al protocolului.

În schimb, nu-i revenea nici o răspundere financiară. Nu era el acela care se ocupa de bunurile califului sau bunuri ale „coroanei", cum s-ar putea spune folosind o expresie oarecum improprie. Această grea sarcină revenea unui trezorier, care avea la curte funcţia cu totul specială de a gira, nu vistieria statului, ci tezaurul califilor cuprinzînd mai cu deosebire acele giuvaere, pietre preţioase, covoare, ţesături şi veşminte rare a căror abundenţă în depozitele palatului a fost văzută înainte. Tezaurul propriu-zis, caseta califiană era încredinţat unui secretar abil, financiar prin pregătire, al cărui rol rămînea şters. Cît despre domeniile private, adică domeniile de care califul bene-
113 ficia în calitate de suveran, erau şi ele girate de

un secretar destinat acestui serviciu şi a cărui activitate reală este prea puţin cunoscută. Acelaşi sistem era întrebuinţat pentru bunurile şi tezaurele unor personaje importante, cum erau membrii familiei califiene (regina mamă, unchii sau fraţii suveranului, prinţii moştenitori fii ai săi) sau demnitarii ajunşi în culmea onorurilor. Toţi aceşti trezorieri aveau pînă în secolul al X-lea atribuţii destul de puţin precise. Dar aceia care erau în relaţii directe cu suveranul puteau la ocazie şi datorită favorurilor sale să ajungă la funcţii mai însemnate, ca acel tînăr 'Ubayd Allāh, ales mai întîi de califul al-Mutawakkil ca să administreze îndeosebi palatele şi diferitele clădiri ale curţii şi devenit apoi vizir al suveranului. Dealtfel vizirul, precum şi secretarii ce-l însoţeau şi din rîndul cărora el ieşise în general, erau şi ei „servitori" ai califului, făcînd sub anumite raporturi parte din casa lui şi pătrunzînd ca atare în anturajul său nemijlocit.

De totdeauna, în adevăr, calităţile cerute vizirului fuseseră nu numai competenţa tehnică şi cunoaşterea problemelor guvernului, ci şi aptitudinea de „a-l servi pe calif", cum spunea limpede un personaj atît de informat ca vizirul al-Kāsim ibn 'Ubayd Allāh şi cum dovedea, de pildă, termenul „serviciu [al suveranului]" aplicat uneori, în anumite regiuni ca Spania, corpului de administratori. Prim slujitor al califului, cu toate că n-avea nici o putere directă asupra casei lui, vizirul ocupa cu acest titlu primul loc la audienţe, avînd preseanţă faţă de şambelan şi de toţi ceilalţi demnitari prezenţi ca şi faţă de membrii familiei califiene, cu excepţia prinţului sau prinţilor moştenitori. Nu numai că vizirul stătea în picioare la dreapta califului, dar dacă, în cazuri excepţionale, califul era prea tînăr pentru a putea lua cuvîntul în public, el vorbea în numele acestuia.

Această situaţie onorifică nu-i revenise însă decît treptat, pe măsură ce rolul, la început personal şi temporar, deţinut de el pe lîngă suveran,

acela de „slujitor prin excelenţă", se transformase într-o sarcină recunoscută. În prima perioadă, vizirul, care venea în fiecare zi să lucreze la palat cu ceilalţi secretari, îl întîlnea acolo în mod normal pe calif în compania principalilor şefi de serviciu, îi prezenta „dosarele" în cursul unor şedinţe ce pot fi numite „consilii" şi în care se luau decizii importante, nota în sfîrşit, la dictarea califului, ordinele sale directe, ale căror ciorne erau apoi transmise pentru oficializare serviciilor interesate. Înarmat cu uneltele de scris, el rămînea în picioare spre a primi instrucţiunile ce i se dădeau şi n-a văzut adăugîndu-i-se decît la începutul secolului al X-lea un slujitor însărcinat de a-i uşura sarcina ţinîndu-i călimara.

Pentru ca asemenea întrevederi să capete în acea vreme un caracter mai solemn, fusese nevoie ca vizirul să devină intermediarul necesar dintre suveran şi secretari, care nu-l mai întîlneau pe deţinătorul puterii; el nici nu mai lucra la palat, nici în vecinătatea lui nemijlocită, ci în palatul viziral, adevărat palat „de funcţie" şi centru administrativ, care adăpostea principalele birouri. Vizirul, care asuma pe de-a întregul răspunderea conducerii lor, nu mai avea de acum înainte decît să vină spre a-l „consulta" în mod pur formal pe suveran, fie în cursul audienţelor sale regulate, ce aveau loc la dată fixă, fie în cursul unor întrevederi particulare, mai mult sau mai puţin frecvente, care îi permiteau să examineze cu el problemele cele mai grave; aceste întrevederi se desfăşurau după o aşteptare pentru care vizirul dispunea înăuntrul palatului de o încăpere rezervată lui. Uneori era chemat în mod special de calif, şi această chemare putea fi semnul disgraţiei, care în acea vreme cădea brusc asupra lui — vizir atotputernic atît timp cît era în funcţie, dar personaj supus încă mai mult decît alţii hotărîrilor de neprevăzut ale arbitrarului califian. Se întîmpla de aceea ca vizirul convocat astfel să-l întrebe pe trimisul suveranului: „Trebuie să mă prezint în ţinută oficială sau în simplu anteriu?" Răspunsul
115 îl lămurea asupra motivului convocării: destituit

din funcţie sau pe punctul de a fi destituit, el se abţinea de a îmbrăca tunica neagră pe care o purta în mod normal în prezenţa califului.

Al doilea demnitar era comandantul şef al armatelor, care la începutul secolului al X-lea stătea la stînga suveranului şi ocupa un loc eminent, deşi în mod normal inferior aceluia al vizirului, a cărui supremaţie o recunoştea nu fără iritare. El însuşi văzuse funcţia şi demnitatea lui precizîndu-se încetul cu încetul în cursul secolului al XI-lea, în timp ce califul acorda o importanţă crescîndă unui prefect de poliţie însărcinat, după cum am văzut, să menţină ordinea în capitală. Acest post-cheie de prefect al poliţiei a asigurat curînd supremaţia unui emir, care comanda, pe de altă parte, şefilor diferitelor unităţi ale miliţiei de sclavi. Primul învestit cu aceste sarcini a fost un slujitor credincios al lui al-Mu'tadid cu numele de Badr. Au urmat alţii, care aveau mai multă ambiţie, şi unitatea de comandament stabilită nu putea decît să incite un militar puternic, care era în acelaşi timp guvernator al Bagdadului şi general al armatelor, să se ridice de acum înainte împotriva vizirului. De fapt, avea să fie suficient ca să se iveaască grave primejdii externe reclamînd ajutorul armelor, pentru ca vizirul, ca şi califul dealtfel, să se găsească la discreţia unui asemenea personaj şi să se vadă obligat de a-i arăta o deferenţă neprevăzută de protocol; astfel Ibn al-Furāt a fost nevoit să se deranjeze el însuşi pentru a merge să-l salute pe emirul Mu'nis care venea să apere capitala împotriva ameninţărilor karmaţilor.

Alături de acest emir şi de vizir, un al treilea personaj învestit cu o funcţie îşi avea locul în anturajul suveranului. Era „marele cadiu", de care depindea în bună parte, după cum am văzut mai înainte, organizarea judiciară a statului, dar care intervenea mai puţin frecvent decît ceilalţi doi demnitari în viaţa politică. Funcţia lui cunoscuse însă o perioadă de mărire pe vremea cînd califul al-Ma'mūn îl consulta regulat pe marele cadiu Ibn Abī Du'ād asupra orientării politicii sale şi lua hotărîrea de a recomanda prin testament fra-

telui şi urmaşului său să recurgă numai la ajutorul acestui magistrat suprem. Mai tîrziu, în secolul al X-lea, vizirul 'Alī ibn 'Īsā însuşi, nemulţumit de incapacitatea califului de a rezolva problema bugetară şi totodată indignat de înclinarea acestuia de a face din vizirii săi ţapi ispăşitori jertfiţi reclamaţiilor casei sale sau ale gărzii, avea să sfîrşească prin a-l sfătui pe suveran să ia ca vizir pe marele cadiu. Dar această propunere a rămas fără ecou şi capul organizării judiciare, în pofida prestigiului legat de funcţia sa sau poate din cauza acestui prestigiu, care-l neliniştea pe calif, n-a avut niciodată în stat o demnitate susceptibilă de a rivaliza cu aceea a vizirului şi cu aceea a şefului armatelor.

Alături de vizir, de emir şi de marele cadiu, mai apăreau în anturajul califului la audienţe, în calitate de corpuri constituite, cele trei grupuri: al secretarilor, al comandanţilor trupelor sau *kā'id** şi al cadiilor regionali.

Primul din aceste grupuri, acela al secretarilor, se caracteriza prin spiritul de castă al membrilor săi, dezbinaţi desigur prin rivalităţi interne legate de opţiunile lor politice sau doctrinale, dar adînc pătrunşi de o originalitate legată de competenţa lor şi de formaţia specializată pe care aceasta o presupunea. În adevăr, numai ei ştiau să redacteze scrisorile oficiale şi actele de numire. Numai ei cunoşteau procedeele care permiteau fixarea impozitelor şi pe urmă perceperea lor. Numai ei se pricepeau să aprecieze valoarea pămînturilor, pe care se întemeia în mare parte economia statului abbasid. Numai ei, în sfîrşit, erau capabili să conducă lucrările de interes public şi să rezolve litigiile de ordin administrativ ce se iscau, de pildă, între cultivatori şi negustori, ca şi între contribuabili şi agenţii fiscului.

Totdeauna de alt neam decît cel arab, ei formau o clasă bine distinctă, ai cărei membri erau în parte de origine iraniană şi rămîneau mîndri de această obîrşie, în timp ce alţii, mai puţin numeroşi, proveneau din mediile siro-palestiniene,
117 dar manifestau aceeaşi neîncredere faţă de cultura

islamică tradițională. Desigur, și unii și ceilalți nu erau propriu-zis necunoscători ai regulilor de drept de care erau obligați să țină seama în meseria lor, mai ales cînd se ocupau de organizarea fiscală; ei erau însă în ansamblu mult mai sensibili la efectele unei formații totodată științifice și literare cu caracter mai puțin islamic. Ceea ce explică diatribele al căror obiect au fost în anumite epoci, îndeosebi la începutul secolului al IX-lea, cînd autori ca al-Djāhiz sau Ibn Kutayba* au denunțat lipsa lor de interes pentru doctrinele religioase, criticînd în același timp modele vestimentare prin care căutau să se diferențieze de ceilalți muritori. „Din clipa cînd cel mai mărunt dintre acești secretari, scrie al-Djāhiz, poartă o robă largă cu pulpanc alungite, își împletește pe obraji șuvițele de păr de la tîmple și-și taie părul de pe frunte în unghi ascuțit, el își închipuie că este stăpînul și nu supusul, suzeranul deasupra vasalului. Este de ajuns ca un scrib începător să pună piciorul în sediul puterii, să fi căpătat acces la consiliul califului, să fi pus un coș ca să-l despartă de oamenii de rînd și să fi așezat în fața sa călimara, este de ajuns ca el să fi reținut din retorică clișeele ei cele mai strălucite, iar din știință trăsăturile ei cele mai gingașe, să fi învățat sentințele lui Buzurgmihr, testamentul lui Ardașīr, epistolele lui 'Abd al-Hamīd* și cartea de învățături morale a lui Ibn al-Mukaffa', să fi făcut din culegerea *Kalīla și Dimna* comoara ascunsă a înțelepciunii sale", pentru ca el să se socotească egal cu cei mai mari gînditori ai Islamului. „Prima lui grijă este atunci, continuă al-Djāhiz, să deprecieze compunerea Coranului și să denunțe contrazicerile lui. Apoi, el crede că dă dovadă de un spirit subtil dezmințind faptele istorice transmise de Tradiție și respingîndu-i pe tradiționiști [...] Dovadă e faptul că nu s-a văzut niciodată vreun scrib care să facă din Coran cartea sa de căpătîi, nici din Comentariile acestuia baza științei sale, nici din dreptul canonic specialitatea sa, nici din cunoașterea Tradiției temelia învățăturii sale." Dealtminteri se relatează că al-Fadl ibn Sahl, mi-

nistru al califului abbasid al-Ma'mūn, s-ar fi încumetat să declare, atunci cînd s-a decis să se convertească și luase cunoștință de Coran, că acest text, prin definiție incomparabil în ochii musulmanilor, era doar „la fel de frumos ca acela al culegerii *Kalīla și Dimna*".

Această formație fundamental profană explica de asemenea faptul că secretarii au fost uneori, în mai mare măsură decît alții, literații eminenți, atrași uneori de gîndirea raționalizantă a mu'tazeliților, fiind în orice caz mai preocupați de eleganță stilistică decît de discuții teologice sau juridice. În documentele de cancelarie bîntuia deci acea proză înflorită și rimată, în care faptele importante erau indicate de cele mai multe ori prin aluzii atît de voalate, încît un neinițiat nu putea să le înțeleagă. Arta retoricii* atingea la ei un așa grad de rafinament, încît s-a ajuns la a pune sub semnul întrebării utilitatea ei reală și a opune deșertăciunii ei eficacitatea operațiilor contabile cărora li se dedicau secretarii specializați în afacerile fiscale. Tema meritelor respective ale „redactorului" și ale „contabilului", pe care o tratează un autor ca al-Tawhīdī, trădează dezaprobarea ce începea să cîștige teren în cercurile cărturărești față de acest manierism excesiv.

Nearabi în ce privește cultura, secretarii erau deseori și nemusulmani, păstrînd credința creștină, zoroastriană sau maniheană a strămoșilor lor și aparținînd deci unor tendințe „culturale" și politico-religioase ce variau cu diferitele perioade. În timp ce în epoca umayyadă și la începutul epocii abbaside figurau printre ei mai ales scribi moștenitori ai tradițiilor bizantine, în cursul epocii abbaside au dominat la început iranienii. În secolul al IX-lea s-au văzut apoi apărînd secretari creștini care, fapt ciudat, fuseseră în general introduși în administrația centrală de către emiri turci însărcinați cu guvernarea unor provincii, unde alcătuiseră propriul lor personal de administratori. Unii dintre ei au aderat totuși destul de repede la Islam și au devenit slujitori fideli ai califatului. Astfel încît, în cele din urmă, clasa secretarială a

fost văzută la Bagdad despărţindu-se în două clanuri, unul sunnit şi ataşat în mod leal de regimul existent, celălalt, dimpotrivă, şi'it, servind acelaşi regim, însă cu intenţia de a-l neutraliza şi de a uzurpa puterea. Toate aceste disensiuni, amestecate cu conflictele interne care agitau pe atunci încontinuu palatul, au avut, firește, repercusiuni imediate asupra vieţii politice, pînă cînd încetul cu încetul, odată cu fărămiţarea imperiului şi cu dispariţia administraţiei centrale bagdadiene, rolul jucat în cercurile palatului de scribii de formaţie profană a scăzut. Personajele care constituiseră, în plină epocă abbasidă, o ramură însemnată a societăţii aristocratice, au pierdut astfel treptat originalitatea lor, în timp ce primeau în sînul noilor madrasale din epoca selgiucidă o învăţătură comparabilă aceleia a oamenilor de religie, iar aceştia din urmă, adesea însărcinaţi de prinţi cu îndeplinirea unor misiuni de încredere, deveneau la rîndul lor literaţi experţi în manierism, ca vestitul cadiu al-Fāḍil, care a preamărit cuceririle stăpînului său Saladin.

Pe de altă parte, figurau printre demnitari unii membri ai clasei militare, care, în funcţie de epoci, n-au avut pe lîngă calif mereu acelaşi statut, dar au ajuns totdeauna la onoruri în virtutea puterii efective de care dispuneau. Şefilor de trib din epoca umayyadă le succedaseră astfel rapid ofiţerii contingentelor de gardă mercenare din epoca abbasidă. Trupele pe care le comandau purtau în secolul al X-lea, nume evocîndu-l fie pe acela al primului lor stăpîn, fie natura funcţiei lor. Buga'iţilor, adunaţi în vremea califului al-Mutawakkil de un anume Bugā, li se adăugaseră Nasiriţii, care fuseseră recrutaţi de regentul al-Muwaffak, cunoscut sub numele de al-Nāsir, Masaffiţii, însărcinaţi să stea înşiraţi de-a lungul parcursului cu ocazia recepţiilor oficiale, sau Hudjariţii, destinaţi pazei „sălilor" palatului. Ofiţerii acestor diverse grupuri erau de origine străină şi de cele mai multe ori foşti sclavi, care cunoşteau prost limba arabă şi aveau noţiuni superficiale în materie religioasă, dar care profitau de nevoia foarte frec-

ventă a califului de a se bizui pe fidelitatea gărzii sale, pentru a exercita asupra lui presiuni neîncetate. Încrezători în puterea lor, ei se simţeau lesne îmboldiţi, în pofida calităţii lor de sclavi eliberaţi, să intervină în cele mai delicate probleme de guvernare şi constituiau în genul lor o clasă tot atît de agitată ca aceea a secretarilor. Ei s-au arătat, în orice caz, deosebit de turbulenţi la începutul secolului al X-lea, reclamînd fără încetare soldele adesea plătite cu întîrziere, susţinînd eventual revoluţiile de palat, luînd atitudine pentru cutare sau cutare pretendent la califat. Rezultatul a fost exterminarea succesivă a principalelor gărzi califiene, mai întîi Masaffiţii, apoi Hudjariţii, exterminare operată de noii emiri, care înţelegeau să guverneze liberi în locul califului şi dispuneau de trupele lor proprii. În acelaşi mod, garda neagră a califului fatimid a fost exterminată la sfîrşitul secolului al XII-lea de Saladin, substituind propria sa putere aceleia a stăpînului pe care-l servise la început.

În această vreme mediul emirilor se transformase încă o dată adînc, pe măsură ce şefii militari deveniseră adevăraţi feudatari dispunînd de concesiunile lor funciare şi urmaţi mai ales de membrii propriilor lor clanuri, care fuseseră introduşi în grup în Imperiul islamic, cu ocazia luării puterii de către Marii Selgiucizi. Turcomanii şi kurzii regăsiseră atunci climatul luptelor familiale, generator de divizări teritoriale, care bîntuise altădată în mediul tribal arab din epoca umayyadă. Dar acelaşi recurs clasic al suveranului la trupe de sclavi destinate să-i garanteze securitatea limitase treptat consecinţele acestor rivalităţi. În regatele siro-egiptene din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, pare a fi fost instaurat un echilibru potrivit căruia emirii, fie ei oameni liberi sau sclavi eliberaţi, îl asistau pe suveran în sarcinile sale guvernamentale, luînd parte regulat la consiliile sale şi deţinînd astfel în anturajul său un loc mai important decît în epoca abbasidă. Aceasta, înainte de instaurarea regimului militar original ce avea să caracterizeze perioada mamelucă.

Cadiii, în sfîrşit, reprezentau la audienţe mediul oamenilor de religie, fără ca să se ştie însă în virtutea căror funcţii precise ei erau astfel admişi să figureze la recepţiile califiene. Dealtfel, ei nu jucau în acest cadru un rol tot atît de important ca secretarii şi emirii.

La recepţii, mai deţineau un loc deosebit anumiţi membrii ai familiei domnitoare, printre care prinţul moştenitor, precum şi descendenţii Profetului sau ai rudelor sale apropiate, acei Haşimizi care aparţineau, unii neamului lui al-'Abbās, ceilalţi aceluia al lui 'Alī ibn Abī Tālib. Foarte numeroşi la curte — un cronicar ne asigură că ei totalizau aproape patru mii la sfîrşitul secolului al IX-lea —, bucurîndu-se de diferite privilegii, ca scutirea de Dania legală şi dreptul la o pensie mai curînd simbolică, ei erau reprezentaţi printr-un sindic numit de calif şi îndreptăţit să le apere interesele. Acest sindic se număra printre personajele importante şi era îndeobşte însoţit, cu ocazia audienţelor, de cîţiva membrii ai grupului. La începutul secolului al X-lea, din cauza apartenenţei şi'ite a stăpînitorilor din acea vreme, funcţia lui a fost dedublată: alături de sindicul Abbasizilor, a apărut un altul care-i reprezenta pe Alizi.

Tot atît de numeroşi, membrii familiei domnitoare jucau în jurul califului un rol variabil în funcţie de epocă. Printre ei, prinţii moştenitori, care aveau preseanţa faţă de ceilalţi demnitari, făcuseră multă vreme, la începutul epocii abbaside, ucenicia meseriei de suveran guvernînd provincii cu ajutorul unui om de încredere care devenea eventual vizirul lor; acest lucru e cunoscut de pildă cu privire la al-Mahdī, apoi la al-Raşīd şi la al-Ma'mūn. Dar acest obicei s-a pierdut atunci cînd miliţia turcă a dobîndit preponderenţa, şi tinerii prinţi rămîneau, la sfîrşitul secolului al IX-lea, cantonaţi pe malul opus al Tigrului, într-un palat izolat de celelalte. Fraţii califului erau de asemenea ţinuţi deoparte, afară de cazuri excepţionale, şi se întîmpla rareori ca ei să se manifeste: atunci o făceau pentru a acapara pu-

terea efectivă, cum a procedat al-Muwaffak în timpul răscoalei zandjilor. Unchii califului apăreau şi mai rar, şi dacă unul din ei a jucat un oarecare rol la începutul secolului al X-lea sub al-Muktadir, intervenţia lui în treburile politice a fost de fapt legată de aceea a reginei mame a momentului, numită „Doamna".

În adevăr femeile, deşi trăiau închise în apartamentele secrete ale haremului fără să se arate vreodată în plină zi, deţineau un loc nicidecum neglijabil în palat. O atenţie deosebită era acordată alegerii acelora care aveau drept la titlul de soţie legitimă a califului; acestea din urmă aparţineau în general nobilimii arabe, ai cărei reprezentanţi erau de asemenea singurii care primeau ca soţii pe fiicele suveranului. Excepţii la această regulă se făceau totuşi în favoarea unor slujitori de seamă sau în scopul de a asigura uniuni matrimoniale fructuoase. Un exemplu semnificativ este acela a lui al-Ma'mūn, care a luat de soţie pe fiica fostului său ministru al-Hasan ibn Sahl, o iraniană cu numele de Būrān, care a primit de la tatăl ei un minunat palat pe Tigru, transformat curînd în reşedinţă califiană. De asemenea, al-Muktafī a luat de soţie pe fiica guvernatorului turc al Egiptului, Humarawayh, care a fost trimisă la Bagdad cu un trusou al cărui lux a rămas celebru în anale. Şi tot astfel el însuşi a dat de soţie pe propria sa fiică vizirului său al-Kāsim, în timp ce mai tîrziu un calif s-a căsătorit dealtfel împotriva voinţei sale, cu fiica emirului buyid 'Adud al-Dawla. Nu trebuie să uităm însă că alături de soţiile legitime existau concubine, pe care pasiunea suveranului sau statutul lor de mamă, atunci cînd îi dăruiseră un fiu, putea să le facă a fi considerate egale cu cele dintîi.

Odată ce se instalaseră în palat, soţiile, concubinele şi mamele de calif reuşeau uneori să înnoade firele unor numeroase intrigi relatate de istorici. Ne lipsesc desigur amănuntele asupra modului în care ele asistau, de exemplu, la diferite ceremonii oficiale şi la unele consilii, fiind ascunse după o perdea sau în încăperi secrete. Este sigur însă că

ele se amestecau adesea cu succes în viaţa politică. Astfel, mama lui al-Raşīd, o fostă sclavă yemenită cu numele de al-Hayzurān, a ştiut să-l facă pe fiul său să se suie pe tron, fără a se da înapoi nici de la un asasinat; ea s-a ocupat apoi în mod activ, pînă la moarte, de treburile imperiului, pe care le examina împreună cu vizirul Yahyā barmakidul. Soţia aceluiaşi al-Raşīd, numită Zubayda şi care era arabă prin naştere, a ştiut să intervină în favoarea stabilirii anticipate a succesiunii califiene, apărînd interesele propriului ei fiu, al-Amīn, împotriva acelora ale „fiului" persanei", al Ma'mūn.

Asemenea intrigi de harem îşi aveau dealtfel prelungirea în raporturile suveranului cu „tovarăşii săi de plăceri", *nadīmii,* care luau parte la reuniunile sale particulare şi erau foarte legaţi de persoana lui în intimitate. Printre ei se distingeau, începînd, pe cît se pare, din vremea domniei lui Hārūn al-Raşīd, aceia care primiseră calificarea oficială de „comeseni" recunoscuţi şi beneficiau în consecinţă şi ei de un loc oficial printre „deţinătorii de funcţii" şi alţi curteni autorizaţi să prezinte regulat omagiile lor califului.

In cuprinsul imensului palat regal pe care-l populau astfel servitori şi curteni, maiestatea califului începea să se manifeste în ziua primei audienţe solemne. Jurămîntul membrilor Comunităţii, pe care foarte des îl primise deja odată cu prilejul desemnării sale ca moştenitor, îi era reînnoit acum. Acest jurămînt, după cum am văzut, putea fi depus în doi timpi, întîi de membrii aristocraţiei, pe urmă de popor: primul era „jurămîntul privat", al doilea era „public". Dacă cel de-al doilea nu era în general decît o formalitate, primul nu putea fi prestat decît cu consimţămîntul principalilor demnitari ai curţii şi membri ai familiei califiene. În funcţie de epocă, vizirul, marele cadiu sau emirul aveau în această alegere o opinie precumpănitoare. Discuţiile aveau loc mai ales cînd califul murea fără a fi desemnat un moştenitor,

ceea ce s-a întîmplat, de exemplu, la moartea lui al-Wāthik, în 847, sau cînd califul pe moarte era îndemnat stăruitor de intimii săi să desemneze pe urmaşul său, după cum s-a petrecut cînd autoritarul al-Muktafī a fost lovit, în 908, de o boală de care n-avea să se vindece. Era însă totdeauna necesar ca desemnarea din partea califului să primească aprobarea anturajului său de rude sau de demnitari, precum şi aceea a unor anumiţi guvernatori de provincie. Uneori trebuia chiar obţinută renunţarea la drepturile sale din partea unui moştenitor desemnat mai înainte, ceea ce a fost nevoit să facă, de pildă, al-Mahdī atunci cînd l-a indicat pe fiul său Mūsā ca moştenitor în locul vărului său, pe care-l alesese anterior.

Jurămîntul, care obliga ambele părţi contractante, pe de o parte pe noul sau viitorul calif, pe de altă parte pe supuşii săi, fusese altădată prestat înăuntrul moscheii. După aceea, în epoca abbasidă, s-a răspîndit obiceiul de a cere să fie depus la palat. Încă în 777, cînd al-Mahdī a poruncit să i se reînnoiască omagiul supuşilor săi, pentru a obţine în acelaşi timp desemnarea fiului său Mūsā ca moştenitor, el a început prin a convoca în palatul său pe demnitarii cei mai importanţi. Abia după aceea, după cum povesteşte istoricul al-Tabarī, el s-a dus la marea moschee de la reşedinţa sa Rusāfa şi acolo s-a aşezat pe minbar, urmat de fiul său, care s-a aşezat cu o treaptă mai jos, în timp ce 'Isa, vărul său deposedat, rămînea în picioare în pragul treptelor.

Amănuntele date atunci asupra desfăşurării ceremoniei pot fi considerate drept destul de tipice pentru a merita să fie raportate. Se vede în ele califul mulţumindu-i lui Dumnezeu, lăudîndu-l şi invocînd rugăciune şi binecuvîntare asupra Profetului, înainte de a informa asistenţa că membrii familiei sale, clienţii, generalii, auxiliarii săi şi alţi horasanieni au hotărît să-l destituie pe 'Isā şi să transfere titlul acestuia lui Mūsā, fiul emirului Credincioşilor, ales şi agreat de ei înşişi. Adăpostindu-se în spatele părerii acestor diferite perso-
125 naje, ale căror bune dispoziţii — spunea el —

voia să le păstreze şi să nu provoace împotrivirea lor, el fusese urmat de 'Isā însuşi, care acceptă să-i dezlege pe supuşi de jurămîntul ce apăsa mai înainte de grumajii lor. Lui Mūsā, care avea să aplice Cartea şi *sunna* Profetului său în chipul cel mai bun şi mai drept, îi revenea de acum înainte sarcina atribuită pînă atunci lui 'Isā, şi aceasta în virtutea unui act emanînd de la emirul Credincioşilor precum şi de la membrii familiei acestuia şi de la clienţii săi. „Depuneţi deci jurămîntul, urma califul, voi toţi ce sînteţi de faţă; grăbiţi-vă să faceţi ceea ce alţii au şi făcut înaintea voastră, căci tot binele stă în strîngerea rîndurilor Comunităţii, iar tot răul în dezbinare. Cer de la Dumnezeu să ne dăruiască nouă precum şi vouă mila Sa, harul de a-L asculta şi de a-I plăcea; Îi cer iertarea pentru mine şi pentru voi". Mūsā s-a aşezat atunci mai jos decît tatăl său, cu faţa descoperită şi depărtîndu-se de minbar pentru a nu-i stingheri pe cei ce veneau să depună jurămînt şi să-i atingă mîna. În acest timp, 'Isā rămăsese în picioare pe locul său şi i se citea o scrisoare prin care declara că renunţă la drepturile sale de prinţ moştenitor şi că dezleagă de jurămîntul lor pe toţi cei ce i-l depuseseră înainte, dezlegîndu-i din propria sa voinţă, nesilit de nimeni, cu deplină mulţumire şi fără nici o repulsie. Apoi merse el însuşi să depună jurămînt lui al-Mahdī, îi atinse mîna şi se retrase. Membrii familiei lui al-Mahdī depuseră atunci jurămînt la rîndul lor, după vîrstă, lui al Mahdī şi lui Mūsā atingînd mîna amînduror a. Fură urmaţi de sfetnicii, de generalii cei mai de seamă şi de clienţi pînă ce al-Mahdī coborî în sfîrşit de pe minbar pentru a se întoarce la palatul său, lăsîndu-i lui Hālid ibn Mansūr grija de a primi jurămintele celorlalţi membrii ai aristocraţiei şi ai poporului.

Prima ceremonie a ajuns mai tîrziu, la începutul secolului al X-lea, să se desfăşoare în întregime la palat. Ea era rezervată celor „mari", dar durata ei putea să fie destul de lungă, întrucît în 908, cu prilejul conjuraţiei lui Ibn al-Mu'tazz, depunerea jurămîntului de către membrii aristocraţiei,

Haşimizi şi demnitari, s-a prelungit în cursul unei întregi după-amieze. Cît despre depunerea jurămîntului de mulţime, despre care nu se vorbea deoarece nu mai avea nici o importanţă, ea continua să aibă loc la marea moschee şi, fără îndoială, prin persoană interpusă.

Uneori, desemnarea prinţilor moştenitori era însoţită de declaraţii suplimentare prin care fiecare dintre ei se obliga să respecte hotărîrea luată şi să observe stipulaţiile ei. Aceasta s-a întîmplat, de exemplu, atunci cînd Hārūn al-Raşīd, hotărîndu-se să împartă puterea între cei doi fii ai săi, viitorii al-Amīn şi al-Ma'mūn, a procedat la o adevărată scindare a imperiului, atribuind din acel moment lui al-Ma'mūn partea orientală, pe care acesta era destinat s-o păstreze după ajungerea fratelui său la califat. Pentru a da, în acest caz, un caracter mai solemn declaraţiilor făcute de cei interesaţi, actele înregistrate de martori au fost chiar expuse în interiorul Ka'bei la Mecca. Un atare jurămînt lega părţile în mod irevocabil, şi nu s-au văzut decît excepţional moştenitori dezlegînd apoi pe credincioşi de angajamentul astfel luat.

Învestit prin această formă de jurămînt, califul continua pe urmă să primească regulat omagiile, dacă nu jurămintele membrilor anturajului său. În vremea lui al-Mansūr, ni se spune, „tovarăşii" de plăceri ai califului veneau să-l salute în fiecare dimineaţă. Mai tîrziu, califul a luat obiceiul de a acorda audienţă numai de două ori pe săptămînă, dar principiul ceremoniei rămînea acelaşi. Caracterul acestor audienţe, asupra cărora sîntem încă slab informaţi, pare dealtfel să se fi modificat treptat între secolul al VIII-lea şi cel de-al X-lea. Pe măsură ce califul se dezinteresa de guvernare şi se descărca de sarcinile sale asupra vizirului său, audienţele au devenit în acelaşi timp mai solemne şi mai puţin însemnate pentru viaţa imperiului.

La început, aceste şedinţe de omagii erau, pe cît se pare, prilejul cu care califul se informa asupra unor anumite probleme sau stătea de vorbă
 cu unul sau altul dintre curtenii care dorea să ia

asupra sa guvernarea unei provincii; poate că tot în acest moment el examina cererile prezentate. Curînd însă, audiențele au fost rezervate unor ceremonii de învestitură precum și primirii unor guvernatori, unor șefi militari sau unor ambasadori străini. Nici un guvernator de provincie nu putea să-și ia în primire postul dacă nu fusese mai înainte înarmat cu un act de numire înmînat în cadru solemn de către calif și dacă nu primise din mîna suveranului stindardul alb, simbol al comandamentului său. Șefii de armată victorioși trebuiau de asemenea să fie primiți de stăpînul lor pentru a obține de la el diferitele distincții la care putea aspira: coroane și cordoane încrustate cu pietre prețioase, la care se adăugau eventual colane, brățări și șei de ceremonie. Este probabil că vizirul era și el învestit în mod solemn de calif. Știm că odată ales și numit, el era condus la domiciliul său de către demnitari, care formau o escortă de onoare, că asemenea cu această ocazie califul îl copleșea cu daruri felurite, printre care veșminte de ceremonie și mîncăruri alese. Aceleași daruri precum și pungi pline de aur sau de argint puteau fi oferite oricărui personaj pe care suveranul înțelegea să-l răsplătească, dar mai cu seamă „caftanele de onoare" garnisite cu blană, purtînd numele și titlurile suveranului brodate cu aur și furnizate de atelierele oficiale de *tirāz* erau cele mai frecvente obiecte ale mărinimiei califiene. Să adăugăm că audiențe excepționale, la care erau admise noi categorii de personaje, puteau să fie acordate de calif, îndeosebi cînd dorea să facă a fi proclamată solemn o profesiune de credință. În schimb, califul nu prezida în general înalta curte, la ședințele căreia delega ca reprezentant al său pe vizir, mărginindu-se în cauzele importante, să asculte desfășurarea procesului, fiind ascuns după o perdea.

Cu prilejul audiențelor normale era impusă o ținută, care pare să fi fost fixată îndeosebi în perioada cînd califii își aveau reședința la Samarra. Această ținută consta pentru militari și secretari în tunica scurtă de origine persană, numită *kabā'*,

care se recunoaşte, de exemplu, în frescele palatului Laşkari Bazar. Numai cadiii erau autorizaţi să păstreze roba lungă zisă *durrā'a* şi vălul de cap sau *taylasān*, pe care secretarii îl purtau şi în viaţa particulară. La curtea abbasidă toate aceste veşminte trebuiau să fie de culoare neagră, căci negrul era de la început culoarea oficială a regimului, legată desigur de caracterul mesianic al fostei mişcări revoluţionare şi opunîndu-se albului ce fusese adoptat altădată de Umayyazi şi pe care-l păstrau emirii şi califii Córdobei. Cît despre ţinuta de maiestate a califului, ea ne este cunoscută mai ales pentru începutul secolului al X-lea. Suveranul era îmbrăcat şi el pe atunci cu tunica scurtă; purta pe cap căciula înaltă numită *kalansuwa*, însoţită uneori de turban; avea cizme scurte, imitînd pe cît se pare exemplul împăratului bizantin; era totodată echipat cu însemnele suveranităţii, reprezentate prin mantia Profetului precum şi prin sabia şi bagheta acestuia şi avea în faţa lui un exemplar al Coranului care fusese copiat din ordinul califului 'Uthmān; prin acest ultim amănunt el urmărea fără îndoială să dea de înţeles emirilor atraşi de doctrinele sectare că, în ceea ce îl privea, înţelegea să apere o strictă ortodoxie.

Ceremonialul însuşi al audienţei ne este descris, la Bagdad, de anumite relatări, care-l arată îndeosebi pe şambelan introducînd succesiv pe diferiţii demnitari în ordine de preseanţă: mai întîi, prinţul moştenitor, dacă exista unul, apoi fiii califului, vizirul cu escorta lui, capul armatelor, directorii de birouri, secretarii, emirii, Haşimizii şi cadiii. Vizirul şi comandantul şef erau obligaţi să sărute pămîntul în faţa califului — cel puţin în secolul al X-lea, fiindcă prosternarea n-a fost practicată, după spusele cronicarilor înşişi, decît la această epocă relativ tîrzie —, apoi îi sărutau mîna, înainte de a ocupa locurile ce le erau fixate la dreapta şi la stînga suveranului. Celelalte personaje se mulţumeau să-l salute pe calif „la marginea covorului" înainte de a merge la locurile lor, de fiecare parte a curţii spre care se deschidea
 īwānul unde era instalat califul. În sfîrşit, era

admisă armata, şi soldaţii se postau şi ei pe ambele laturi ale curţii, în spatele unor corzi întinse pentru a lăsa liber spaţiul median. Toate intrările trebuiau făcute într-o tăcere respectuoasă şi riguros impusă.

Cînd demnitarii şi militarii se aflau astfel la locurile lor, şambelanul introducea personajul căruia califul îi acorda audienţa şi care — după cum am văzut mai sus cu privire la ambasadorii bizantini primiţi de al-Muktadir — fusese condus mai întîi, din sală în sală, prin toate minunăţiile palatului califian. Acest personaj, de îndată ce intra, trebuia să se prosterneze de mai multe ori, înaintînd totodată între două şiruri de asistenţi. În cursul secolului a IX-lea, maiestatea califului fusese dealtfel sporită prin introducerea unei loji zăbrelite în care el era aşezat.

Această lojă e aceea pe care o regăsim într-o povestire a lui Nāsir-i Husraw evocînd cu admiraţie sarīrul fatimid expus într-un pavilion al palatului din Cairo, a cărui lărgime o ocupa în întregime — tron sau mai exact divan prevăzut cu perne, pe care califul şedea după felul oriental sau uneori pe jumătate culcat. „Trei din feţele lui, scrie autorul nostru, erau de aur şi se reprezentaseră pe ele scene de vînătoare, călăreţi gonind cu caii, şi alte subiecte. Se vedeau de asemenea inscripţii trasate în caractere foarte frumoase. Covoarele şi draperiile acestei săli erau de satin din Imperiul Bizantin ţesute anume pe măsura sălii unde urmau să fie aşezate. O balustradă zăbrelită de aur înconjura sarīrul a cărui frumuseţe sfida orice descriere. În spatele lui, înspre zid, erau dispuse trepte de argint. Acest tron era atît de minunat, încît un volum întreg n-ar ajunge pentru a-l descrie în toate amănuntele.“ Ansamblul trebuia să confere magnificenţă, asemenea unui baldachin, siluetei preţioase a suveranului, înaintea căruia erau aprinse în plus arzătoare de tămîie şi se aplecau reverenţios somptuoase apărători de muşte ţinute de sclavi.

Cînd califul primea în audienţă privată, ceremonialul era, evident, mai simplu, dar suveranul

avea totuşi drept la semne deosebite de cinstire şi de respect. Vizitatorii săi erau datori să-l salute cu titlul său de emir al Credincioşilor, să-i sărute mîinile şi picioarele, să nu-i adreseze ei înşişi cuvîntul, afară de excepţii rarisime, ci să păstreze tăcerea şi să rămînă în picioare aşteptîndu-i ordinele.

Totdeauna era deci pusă în valoare măreţia unui om care, la punctul culminant al epocii abbaside, ocupa un loc cu adevărat unic în fruntea imperiului şi-i întrecea prin prestigiul său pe toţi aceia care se străduiau să rivalizeze cu el sau căutau să dobîndească o parte, mai mult sau mai puţin mare, a imensei sale puteri. La ceremonialul care-l preamărea astfel în public şi în particular se adăugau elogiile hiperbolice ale poeţilor şi ale altor adulatori plătiţi, în ochii cărora nici o măgulire nu părea exagerată. Aceşti cîntăreţi oficiali, care exploatau foarte des vîna tipic arabă a orgoliului personal sau tribal, nu făceau decît să continue tradiţia unui gen literar binecunoscut în Arabia veche, reflectînd însă noile obiceiuri ale curţii suveranului. Vestiţilor poeţi din epoca umayyadă, ca al-Ahtal*, Djarīr* şi al-Farazdak* le urmaseră la curtea abbasidă al-Buhturī* şi Ibn al-Rūmī*. Formulele lor atingeau un grad de lirism care poate fi ilustrat prin versurile următoare ale lui al-Mutanabbī, cu atît mai frapante cu cît se adresau unor regi neînsemnaţi din secolul al X-lea, eunucul negru care domnea în Egipt în vremea Ihşidizilor şi bătăiosul şef al micului principat hamdanid al Alepului.

Tu soarele-l uimeşti, de cîte ori răsare, cu al tău obraz, soare şi el strălucitor şi negru . . .

spunea poetul la început, adăugînd apoi:

Pielea e numai un veşmînt, şi-a inimii albeaţă e mai de preţ decît aceea a oricărei tunici . . .

pentru a exclama la urmă:

Dar cine-i va ajuta pe regii albi să schimbe a lor culoare cu cea a eunucului şi cu înfăţişarea lui?

Cît despre versurile adresate celui de-al doilea, ele recurgeau la imagistica clasică pentru a slăvi generozitatea prinţului ca pe o ploaie binefăcătoare ce face universul să rodească:

Pămîntul se va usca de această aversă;
podoaba florilor crescută după ea va veşteji,
În vreme ce-acest veac nu va-nceta, prin tine,
să fie uşor, iar ploaia binefacerilor tale nu se va opri.
Norii noptateci şi ai dimineţii te urmează
asemeni iubitoarelor ogoare,
Căci de la tine-nvaţă dărnicia şi ca tine o revarsă fără ca totuşi să atingă măsura darurilor tale.

Metaforele panegiricelor nu erau dealtfel decît cu puţin mai prejos de titlurile oficiale şi oficioase cu care se împăuna, începînd din secolul al XI-lea, orice prinţ islamic, depăşind, fiecare la propria sa curte şi pe propriul său teritoriu, uzanţele onorifice ale cancelariei abbaside. Acest vocabular rămînea voit fără legătură cu realitatea. Cel mult denumirile de nuanţă religioasă, care-l situau pe suveran în raport cu comunitatea musulmană guvernată şi apărată de el, ocupau în titulatura încărcată şi emfatică un loc mai important decît în formulele versificatorilor. Dar gustul pentru epitetul nobil se manifesta şi în ele, tot astfel ca acela pentru rimă şi asonanţă, adăugîndu-se la efectele protocolului rigid, care permite să se determine pentru fiecare epocă valoarea unor expresii tot mai exagerat măgulitoare şi succesiv depreciate.

La originea titlurilor de acest gen se aflase simpla desemnare a califului drept emir al Credincioşilor, desemnare care tindea la recunoaşterea obştească a rolului său de şef real şi urma direct numelui său, precedat el însuşi de formula „servitor al lui Dumnezeu", după cum o atestă şi astăzi vechile inscripţii umayyade. Foarte curînd califul primise apoi numele de „reprezentant al lui Dumnezeu" (*halīfa Allāh*), substituit titlului iniţial de „reprezentant [sau succesor] al Trimisului lui Dumne-

zeu" (*halīfa Rasūl Allāh*), iar anumiţi califi abbasizi aveau să meargă pînă la a se prevala ei înşişi de epitetul „puterea lui Dumnezeu pe pămînt", în timp ce-şi arogau „supranume de domnie" evocînd sprijinul primit de ei de la Dumnezeu pentru a-şi îndeplini sarcina. Ei şi-au luat astfel nume ca al-Mansūr sau „acela ce primeşte ajutorul lui Dumnezeu", al-Mutawakkil 'alā Allāh sau „acela ce are încredere în Dumnezeu", al-Muktadir bi-Allāh sau „acela ce-şi trage puterea de la Dumnezeu". Relativa sobrietate care era încă de cuvinţă a fost însă abandonată în cursul secolului al X-lea, cînd califii au încercat să compenseze pierderea autorităţii lor reale. Suveranul a început să fie numit „Prezenţa Sa Sfîntă şi Profetică", în vreme ce emirii învestiţi cu o oarecare putere şi înşişi funcţionarii înalţi primeau titulaturi din ce în ce mai dezvoltate.

Emfaza n-a făcut apoi decît să crească atît în anturajul suveranului din Bagdad cît şi în acela al califului fatimid sau în statele ce recunoşteau autoritatea nominală a unuia ori a celuilalt. La sfîrşitul secolului al XI-lea, marele sultan selgiucid era deja numit „sultanul slăvit, preînălţatul rege al regilor, stăpîn peste regii noroadelor, rege al Orientului şi Occidentului, stăpînitor al arabilor şi persanilor, stîlp al Islamului şi musulmanilor, podoaba acestei lumi şi a religiei, braţul drept al califului lui Dumnezeu, prinţ al Credincioşilor". Mai puţin de un secol după aceea, va fi nevoie de un şir nenumărat de titluri simple şi compuse pentru a-l ridica în slavă pe un mic suveran ortokid* din Anatolia, numit într-o inscripţie de la Mayyāfārikīn, din 1166, „conducătorul nostru emirul, mareşalul prea ilustru, stăpînul biruitor, învăţat, drept, luptător pentru credinţă, stea a religiei, fală a Islamului, distincţie a imāmului, cel ce ţine oamenii sub ocrotirea sa, lumină şi coroană a imperiului, strălucirea şi podoaba Comunităţii, mîndria şi măreţia neamului, pol al regilor şi sultanilor, apărător al luptătorilor pentru credinţă, biruitorul necredincioşilor şi politeiştilor, purtător de cuvînt al oştilor de musulmani, călăuza califatu-

lui, regele Diyār Bakr-ului*, emirul Irakului, al Siriei şi al Armeniei, pilda vie a ţinuturilor de graniţă, întruparea înaltelor însuşiri [...] scînteia emirului Credincioşilor".

Printre formulele folosite astfel în textele epigrafice sau în vocabularul de cancelarie, cele mai semnificative se regăseau şi pe monezile pe care fiecare dinast local le bătea cu numele său, recunoscînd totuşi suzeranitatea califului.

Maiestatea suveranului nu se manifesta numai cu ocazia audienţelor la care era înconjurat de curtenii şi panegiriştii săi. Ea apărea şi în afara palatului cu ocazia ieşirilor sale, care, începînd dintr-o anumită epocă, deveniseră la fel de tradiţionale ca şi recepţiile. Aceste parăzi, legate de îndeplinirea de către calif a îndatoririlor sale de imām, ne sînt, ce-i drept, insuficient cunoscute în ce priveşte Bagdadul şi Samarra; se ştie totuşi că atunci cînd califul îşi părăsea acolo palatul, el trecea călare printre două şiruri de membri ai gărzii, fiind urmat de demnitarii săi şi precedat de prefectul de poliţie purtînd lancea ce constituia unul din însemnele puterii, pentru a ajunge apoi la marea moschee, în fruntea cortegiului şi a trupelor sale. În capitala fatimidă însă, cortegiile solemne, care ne-au fost descrise de cronicari cu un adevărat lux de amănunte, se desfăşurau mult mai des. La ieşirile cu caracter religios care marcau începutul lunii ramadan sau celebrarea Rugăciunii de vineri în tot cursul acestei luni, ca şi la cele două serbări, a Ruperii Postului şi a Jertfelor, se adăugau procesiuni civile, care aveau loc în prima zi a anului, la Ungerea Nilometrului*, cu ocazia deschiderii canalului la începutul perioadei de revărsare a Nilului şi de ziua serbării şi'ite de la Lacul Humm. Aceste procesiuni dădeau califului şi străjerilor lui prilejul de a scoate armele şi harnaşamentele de paradă, pregătite cu mult înainte; ele erau urmate, după şirurile de eunuci de prima categorie şi de demnitari asociaţi cortegiului, de o fanfară şi de un detaşament de aproximativ cinci sute de oameni de arme, care dădeau

întregului cortegiu o înfăţişare militară şi sporeau entuziasmul stîrnit cu acest prilej pe străzile oraşului Cairo. Dar şi aici lipsesc informaţiile de ordin topografic, pentru ca să ne reprezentăm cu precizie scena; abia în cadrul recent studiat al oraşului regal anterior, Mahdiya*, se poate propune o reconstituire verosimilă a traseului urmat de procesiunile triumfale.

Dealtfel ieşirile suveranului au variat ca frecvenţă şi strălucire în funcţie de locuri şi de epoci. La începuturile Islamului, de pildă, marea moschee se învecina cu palatul şi califul se mulţumea să pătrundă în ea printr-o uşă rezervată, pentru a rosti, potrivit tradiţiei Profetului, predica rituală: cortegiul propriu-zis se găsea deci redus la cea mai simplă expresie. Mai tîrziu, la Bagdad ca şi la Samarra, suveranul trebuia să traverseze o bună parte a capitalei pentru a ajunge la moschee; se oferea atunci unor reclamanţi ocazia de a se apropia de el şi de a-i prezenta jalbele lor. La sfîrşitul secolului al IX-lea, cînd el se închisese din nou în palat, el conducea Rugăciunea într-o moschee interioară cu rang de mare moschee, fără ca poporul să aibă acces la ea. De la începutul secolului al X-lea, în sfîrşit, califul lua numai în mod excepţional cuvîntul chiar şi în această moschee, dat fiind că trăia atunci departe de aristocraţie, captiv de acum înainte al oamenilor cărora le delegase, de voie, de nevoie, cea mai mare parte a puterilor sale şi care mergeau pînă la a-l separa de foştii săi demnitari.

O altă ocazie de a apărea în public şi de a afirma în faţa poporului calitatea sa de şef al Comunităţii era oferită califului de obligaţia, ce-i revenea de a conduce în principiu Pelerinajul anual la Mecca. Desigur, el nu se achita în mod regulat de această îndatorire. Doar cîţiva suverani abbasizi au simţit tragere de inimă să meargă în Oraşul sfînt cît mai des cu putinţă: Hārūn al-Raşīd îndeosebi ar fi avut grijă în fiecare an să conducă alternativ Războiul legal şi Pelerinajul. Dar atunci cînd nu se deplasa el însuşi, el
135 delega ca reprezentant al său un personaj, care

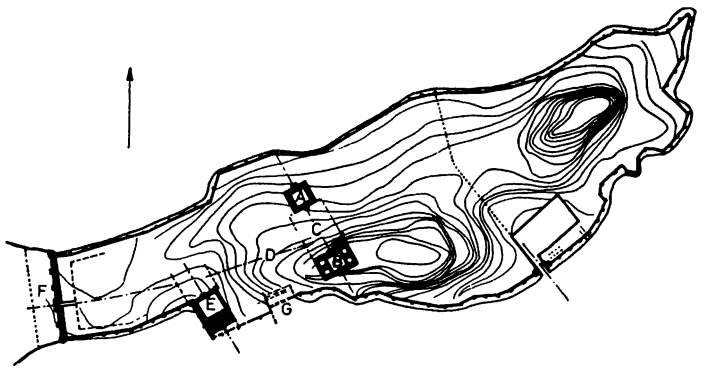

46. PLANUL ORAŞULUI REGAL MAHDIYA ÎN SECOLUL AL X-LEA
(După A. Lézine, Mahdiya.)

Ocupînd o peninsulă de pe coasta tunisiană, care fusese uşor de fortificat prin bararea istmului şi prin ridicarea unui zid de apărare de jur împrejurul stîncii, prima reşedinţă a mahdī-ului fatimid se distingea şi prin dispoziţia interioară a palatelor. Cele două palate, al lui Abū'l-Kāsim (A) şi al lui 'Ubayd Allāh (B), trebuie în adevăr să fi ocupat, potrivit unei reconstituiri foarte recente, cele două părţi ale unei pieţe monumentale (C), legată printr-o stradă largă (D), pe de o parte de marea moschee (E) şi, pe de altă parte, de marea poartă a oraşului (F). Traseul coastei, în prezent puţin schimbat, permite totuşi să se recunoască în plus, în planul de faţă, urmele arsenalului (G), element indispensabil puterii acestui oraş regal.

trebuia, pe cît se pare, să primească o învestitură oficială în momentul solemnităţilor ce însoţeau la Bagdad plecarea caravanei. Acest şef al Pelerinajului purta un titlu ce s-a depreciat cu timpul, dar care fusese la început foarte onorific, dacă ne gîndim la faptul că viitorul al-Mansūr îl revendicase în vremea domniei fratelui său al-Saffāh: el era în adevăr reprezentantul vizibil al califului la Mecca. Prezenţa morală a califului era pe deasupra simbolizată de o umbrelă de soare, pe care karmanţii au reuşit să pună mîna în 930, şi de stindardele califiene, pe care le mai vedem reprezentate încă în vremea califului al-Nāsir lidin Allāh pe certificate de pelerinaj purtînd imaginea muntelui 'Arafa.

Activităţile războinice erau pentru suveran o altă ocazie de a ieşi din cadrul strict al vieţii de palat. Încă de la origine, califii, cărora le incumba răspunderea Războiului legal împotriva necredincioşilor, ca şi aceea a reprimării răscoalelor, fuseseră în principiu şefi militari. În această calitate, ei treceau regulat în revistă trupele, care-şi primeau cu acelaşi prilej plata. Ceremonia avea loc în general pe vastele esplanade şi curţi exterioare ce se întindeau în vecinătatea nemijlocită a oraşului regal sau erau uneori situate înăuntrul zidurilor sale. Faptul este atestat în epoca lui al-Mansūr, dar şi în aceea a lui al-Muktafī, care se ducea pentru această defilare în marea piaţă ce servea şi drept hipodrom.

În epoca abbasidă, califul comanda însă rareori în persoană armatele, şi exemplul lui Hārūn al-Raşīd, care conducea el însuşi, o dată la doi ani, atacurile împotriva bizantinilor şi a murit la Tūs, pe cînd mergea să lupte împotriva unui rebel din Horasan, n-a fost urmat deseori. Totuşi fiii săi l-au imitat în cîteva ocazii, şi al-Ma'mūn a murit şi el departe de Irak, la Tarsus, de unde supraveghea operaţiile de pe teritoriul bizantin, iar, puţin mai tîrziu, al-Mu'tasim repurta victoria într-o campanie îndrăzneaţă, cucerind oraşul Amorium. În cursul unor asemenea deplasări, prestigiul suveran nu-şi pierdea drepturile: ni se descrie astfel imensul cort negru în care Hārūn, instalat pe divane şi pe perne de asemenea negre, înconjurat de ajutoarele sale şi de principalii demnitari, acorda încă audienţe puţine înainte de a muri. În general însă, în secolul al IX-lea, califul fie că delega un „regent", ca faimosul al-Muwaffak, pentru a-i zdrobi pe rebeli, fie că-l însărcina pe secretarul treburilor militare să pregătească expediţiile războinice. Cel mult dacă al-Muktafī s-a deranjat pentru a-i întîmpina la Rakka, în Siria, pe generalii învingători ai bandelor karmate, generali cărora le-a conferit distincţii şi împreună cu care s-a întors la Bagdad pentru a-i supune la chinuri pe învinşi. Ulterior, la începutul secolului al X-lea, va fi nevoie de o situaţie desperată pentru ca

al-Muktadir să se decidă a ieşi el însuşi din capitală în fruntea trupelor rămase credincioase, şi această hotărîre avea să-i fie fatală. Dacă lucrurile nu s-au petrecut în acelaşi fel la Umayyazii din Spania, emiri şi califi, care şi-au riscat în mai mare măsură viaţa, după pilda strămoşilor lor din Siria şi datorită stabilirii lor într-un ţinut de frontieră al imperiului, fatimizii n-au dat dovadă de mai mult zel ca să-şi apere singuri cauza cu ajutorul armelor.

O altă tendinţă se manifestase însă odată cu apariţia primelor dinastii provinciale independente, ce se sprijineau, ca aceea a Samanizilor şi aceea a Gaznavizilor, pe victoriile iniţiale ale întemeietorilor lor cît şi pe solidul nucleu de trupe de sclavi şi de foşti sclavi eliberaţi, care le permiteau să-şi păstreze cuceririle. Emirii şi sultanii care au domnit pe atunci erau în primul rînd şefi militari deprinşi să ia iniţiativa operaţiilor. Situaţia s-a perpetuat prin imixtiunea unor triburi turceşti constituite, care au adus la putere pe propriii lor şefi; iar ardoarea războinică a berberilor, unită cu resursele corpurilor de străjeri sclavi, a contribuit de asemenea să asigure în Occident, în Spania ca şi în Magreb, triumful unor numeroase puteri locale. Începînd de atunci şi poate şi mai mult în cursul acelei perioade post-selgiuidă în care state islamice rivale au avut în acelaşi timp de purtat lupte între ele şi de ripostat acţiunilor întreprinse de diferitele cruciade, aptitudinile militare au devenit o vreme calităţile esenţiale ale suveranilor, înrudite cu acelea ale contemporanilor lor creştini crescuţi în mijlocul luptelor Europei feudale. Fiecare se sprijinea în primul rînd pe solida sa cetate sau pe citadela capitalei sale, aptă să reziste unui război de asediu şi să servească drept bază atacurilor ofensive. Fiecare îşi punea la cale triumful pe baza unei politici personale de lupte şi de vicleşuguri diplomatice, justificîndu-şi în acelaşi timp atitudinea prin valoarea legală şi religioasă a Războiului sfînt, a cărui necesitate nu fusese niciodată lăudată mai mult. Iar mitul princiar al epocii, atît de diferit în încar-

narea lui practică de acela pe care-l cunoscuse vîrsta de aur imperială, iese admirabil în evidenţă într-un „manual al prinţului" din aceeaşi vreme, în care primele capitole, redactate în spiritul vechilor tradiţii islamice şi orientale, cedează repede locul unor sfaturi realiste, care tratează în cincisprezece puncte despre greutăţile întîmpinate de fiecare dinast izolat în principatul său, şi obligat să facă faţă ambiţiilor din afară cu ajutorul unor şiretenii diplomatice şi al unor stratageme războinice. Expunerile ample consacrate aspectelor practice ale întreţinerii şi echipării fortăreţelor se învecinează în acest manual cu şiretlicurile sugerate pentru vremurile de asediu, iar în ansamblu el reflectă climatul Siriei divizate din vremea cruciadelor, în cuprinsul căreia s-au luptat între ei atîţia mici prinţi locali, în aşteptarea eforturilor comune de recucerire conduse de un Nūr al-Dīn sau de un Saladin. Dealtfel, acestea sînt regiunile unde avea să ajungă apoi la un fel de perfecţiune organizarea unui stat islamic pe bază militară, acela al mamelucilor, care timp de peste două secole avea să modeleze fizionomia unei clase conducătoare islamice alcătuită din „oameni de sabie", alegînd ea însăşi, în mijlocul unor intrigi sîngeroase, pe suveranul ieşit din rîndurile ei.

Fără a fi în majoritatea cazurilor un şef militar, califul abbasid din epoca de glorie se considera totuşi dator să vegheze la aplicarea pedepselor exemplare de care era urmată orice victorie repurtată asupra unui grup de rebeli. Aceste sancţionări aveau loc în public şi prilejuiau mari adunări ale mulţimii în capitală. Astfel, temutul Bābak, capturat sub al-Mu'tasim, a fost adus la Samarra pentru a fi executat. Şi tot astfel, după prinderea căpeteniei karmate din Siria, califul al-Muktafī hotărî să facă impresie asupra mulţimii procedînd în mijlocul Bagdadului la o serie de execuţii capitale, care au fost menţionate de cronicari. El a poruncit comandanţilor şi oamenilor de trupă să se prezinte în faţa estradei ce fusese ridicată din ordinul său. O gloată numeroasă s-a
 strîns. Prefectul de poliţie al Bagdadului şi secre-

tarul însărcinat cu treburile armatei au venit să ia loc pe estradă, şi au fost puşi să se apropie prizonierii pe care al-Muktafī îi adusese de la Rakka, precum şi karmaţii închişi, care fuseseră arestaţi la Kūfa; ei au fost urmaţi de karmatul al-Husayn şi de unchiul său purtaţi pe un catîr. Un grup de treizeci şi patru de prizonieri au fost executaţi atunci în public, după ce li se tăiaseră mîinile şi picioarele; apoi a venit rîndul karmatului şi al unchiului său, iar la sfîrşitul zilei au fost ucişi ceilalţi captivi în număr de vreo trei sute, după cum se spune. Ca încheiere, trupul karmatului a fost expus pe o spînzurătoare la intrarea uneia din porţile Bagdadului, potrivit unui obicei urmat în general pentru condamnaţii la moarte.

Stăpîn în ce priveşte pedepsirea, califul era liber de asemenea să graţieze un condamnat. El elibera atunci un *amān** sau făgăduială că titularul va rămîne nevătămat, dar acest act nu era totdeauna respectat. Cel ce solicita un asemenea amān lua în general precauţia de a pretinde ca actul să fie efectiv semnat de calif, după cum a făcut Alidul Yahyā ibn 'Abd Allāh sub al-Raşīd. Dar această garanţie n-avea mare valoare; astfel, în cazul amintit, făgăduiala dată în forma cuvenită nu l-a împiedicat pe calif de a decreta cu cîteva luni mai tîrziu, după consultarea unei adunări de cadii, că fapte noi îl obligă să anuleze amānul: nenorocitul Alid a fost atunci aruncat în închisoare, unde a murit.

Determinat de prerogativele sale şi de diferitele obligaţii pe care trebuia să le asume, modul de folosire a timpului de către suveranul islamic a variat după interesul pe care califii, emirii şi sultanii l-au arătat personal pentru treburile statului precum şi după posibilităţile de a guverna efectiv pe care unii sau alţii le-au avut. În adevăr, sînt cu neputinţă de comparat viaţa dusă de primul Umayyad Mu'āwiya, cel puţin astfel cum ne-o descrie cronicarul al-Mas'ūdī*, şi aceea a cutărui Abbasid din epoca buyidă. Sarcinile suve-

ranului nu mai erau înţelese la jumătatea secolului al X-lea la fel ca la sfîrşitul celui de-al VII-lea şi nu mai putea fi vorba pentru calif, într-o epocă în care foştii săi subalterni se bucurau, la rîndul lor, de propria lor putere de decizie, să primească, de pildă, în cinci şedinţe zilnice succesive, pe de o parte, solicitanţii sau reclamanţii, pe de altă parte curtenii, favoriţii şi ofiţerii, împărţindu-şi totodată orele între Rugăciunile rituale şi grija de a rezolva în cele mai mici amănunte problemele imperiului şi ale guvernului. Dealtfel nu-i putea conveni nici programul ideal îndeplinit, tot potrivit izvoarelor literare, de al doilea Abbasid, al-Mansūr, care în secolul al VIII-lea îşi petrecea „tot mijlocul zilei dînd ordine, numind şi destituind funcţionari, luînd hotărîri cu privire la apărarea graniţelor şi la securitatea drumurilor, controlînd veniturile şi cheltuielile, sporind siguranţa şi fericirea supuşilor săi", după care citea în fiecare seară corespondenţa provinciilor şi avea grijă să ceară sfatul personajului pe care-l reţinuse la curte ca să-şi treacă noaptea lîngă el. Acum, marele emir era acela care cunoştea viaţa activă a unui adevărat suveran, primindu-l în fiecare dimineaţă, după Rugăciune, pe propriul său vizir, punînd apoi să se deschidă scrisorile sosite recent, citindu-le una cîte una şi indicînd după aceea secretarului său particular răspunsurile de dat, înainte de a le controla şi de a le semna el însuşi în cursul distracţiilor sale de după-amiază. Ultimă etapă a unei evoluţii care fusese marcată mai înainte de uşurarea progresivă a îndatoririlor califiene, pe măsură ce se instituţionaliza rolul de supleant indispensabil pe care-l dobîndise, încetul cu încetul, vizirul.

Afară aşadar de cazul că eminenta personalitate a suveranului reuşea să se impună în mijlocul unui sistem guvernamental totodată greoi şi organizat, cea mai mare parte a activităţii sale se găsea deviată spre feluritele moduri de desfătare şi distracţie, corespunzătoare imaginii pe care oamenii şi-o făceau în acea vreme despre demnitatea regală. Aceste divertismente, descrise adesea în tex-

tele literare, furnizau temele decorului locuinţelor princiare şi al preţioaselor obiecte manufacturate. Aici se pot găsi reprezentări caracteristice ale lor, deşi purtînd adesea pecetea rămăşiţelor unor civilizaţii anterioare.

Una din temele cele mai frecvent reproduse a fost, fără îndoială, aceea a suveranului ce-şi duce o cupă la buze în mijlocul dansatoarelor, muzicanţilor, paharnicilor şi altor slujitori. Ea fusese împrumutată direct dintr-o tradiţie iraniană, ale cărei lucrări stereotipe au fost uneori recopiate întocmai în epoca islamică. Totuşi, aceste interpretări abbaside sau ulterioare nu puteau să nu reflecte în acelaşi timp anumite aspecte ale ospeţelor şi chefurilor care constituiau una din ocupaţiile obişnuite ale prinţului şi ale anturajului său.

După relatările cronicarilor, califul care se deda unor asemenea desfătări poruncea în general să nu fie deranjat sub nici un pretext. Doar cîteva personaje păstrau excepţionala autorizaţie de a intra la el atunci cînd era înconjurat de comeseni însărcinaţi să-l distreze şi să organizeze serbarea, aranjînd felurite divertismente. Dar pentru însişi aceşti privilegiaţi, dificultăţile nu lipseau cînd era vorba ca ei să se adreseze stăpînului atotputernic pe care beţia îl făcea mai dispus la cruzime sau la hotărîri nechibzuite şi care putea tot atît de bine să împartă daruri sau să ordone executarea pe loc a comeseanului ce-i displăcuse. Pentru a scăpa de mînia lui, trebuia folosită înainte de orice o curtenie şi o perfectă cunoaştere a psihologiei regale, lăudată, de exemplu, într-o povestire binecunoscută, unde-l vedem pe califul al-Mu'tasim apreciind eleganţa cu care cadiul Ibn Abī Du'ād ştiuse să intre pentru a-i supune unele cereri în cursul unei reuniuni intime, fără a tulbura ambianţa de destindere şi de veselie a acesteia. Nu exclamase oare suveranul după plecarea cadiului: „Pe legea mea, un om ca acesta este o podoabă; e o fericire să-l ai lîngă tine, preţuieşte cît o mie dintre semenii lui. N-aţi băgat de seamă cum s-a înfăţişat, cum a salutat, cum a luat cuvîntul, cum a mîncat şi a lăudat felurile! Şi ce uşurinţă în con-

versație! Și cum s-a priceput să înveselească masa noastră! Unui asemenea om nu-i poți refuza nimic din ce cere, decît dacă ești josnic și de neam prost. Să-mi fi cerut chiar în adunarea în care ne aflăm preț de zece milioane de dirhami și vă jur că n-aș fi șovăit să i le plătesc căci știu bine că în schimb el mi-ar fi cîștigat laude în lumea aceasta și o răsplată în cealaltă".

Pentru detaliile acestor reuniuni e ușor apoi să cedezi lirismului descrierilor imaginare al căror exemplu l-a dat odinioară un orientalist cu un spirit atît de critic și de serios ca d. Gaudefroy-Demombynes, zugrăvind următorul tablou al uneia din ele: „Un lung și îngust bazin de apă, lamă de argint luminos pe care se încrustează nuferi și lotuși; la dreapta și la stînga, chiparoși și tise se oglindesc în el cu un grav surîs; la fiecare capăt, urcușul cîtorva trepte de marmură; două pavilioane își ascund în timpul zilei largile verande după perdeaua unor obloane de lemn delicat lucrate, în care fantezia acoperă atît de reușit un fond geometric desăvîrșit, încît privirea se pierde ca în complicația nesfîrșită a unui vis; seara, la ora cînd brazdele de flori sfîrșesc să-și împrăștie miresmele, panourile se deschid, sub briza amurgului, zvonului depărtat al fluviului". Și oare nu dădea dovadă de aceeași înclinație spre o subtilă dulcegărie relatarea autentică a unui vechi cronicar ca al-Tabarī cînd istorisea de pildă: „Am fost introdus, spune un vizitator, la calif, care era așezat într-o sală tapisată cu stofă roz; ea se deschidea în chip încîntător către o grădină, din care un copac atingea cu crengile sale vestibulul exterior al sălii. Acest copac era îmbrăcat cu trandafiri, cu flori de piersic și de măr. Ca și tapiseria sălii, toate acestea erau de culoare roz; n-am văzut niciînd ceva mai frumos, pînă ce a intrat un tînăr sclav îmbrăcat în roz, ca și sala roz și copacul roz.

De fapt, nimic nu trebuia cruțat în materie de lux pentru aceste reuniuni. Se cunoștea în cadrul lor iluminația fastuoasă a grădinilor unde se des-
 fășurau divertismentele nocturne, grădini ce se nu-

mărau printre subiectele preferate ale descrierilor făcute de poeți, cărora le plăcea să laude bazinele lor populate de păsări acvatice, havuzurile și „canalurile de irigare în mijlocul verdeții, a palmierilor și a viței de vie purtînd struguri albi și negri". În jurul scenei se îngrămădeau stofele de preț, draperiile și covoarele ce acoperau pereții și solul și care prezentau de obicei desene susceptibile de a stîrni admirația asistenței. Costumele erau croite din stofe grele întrețesute cu fir sau din mătăsuri tot atît de impalpabile ca și șalul roșu oferit lui al-Mutawakkil în seara asasinării sale. Accesoriile indispensabile cuprindeau atît piese de orfevrărie decorate cu figuri potrivit tradiției sasanide cît și prețioase flacoane de cristal și talere de faianță sclipitoare, lucind adesea cu reflexe metalice, cîntate și unele și altele în versuri celebre evocînd de pildă „cupa de aur pe care Persia o împodobește cu figuri felurite, pe fund chosroes-ul, iar pe părți vaci sălbatice pe care călăreții le pîndesc cu arcurile lor". Se consumau din belșug feluri variate și fine, băuturi ca „vinul învechit îndelung în fundul unei amfore, fierbînd fără ca să vezi vreo flacără", făcut ca să bucure ochiul prin culoarea lui, iar sufletul prin căldura lui generoasă. Se amestecau cu acestea emanațiile aromate ale arzătoarelor de mirodenii, la care se adăuga mirosul obiectelor sculptate în camfor sau ambră cum și acela al florilor presărate pe sol sau uneori chiar vărsate ca o ploaie asupra comesenilor, după o tradiție clasică încă din antichitate. Mijloace de distracție erau constituite de splendide jocuri de table și mai ales de șah, ale căror piese fuseseră sculptate în fildeș sau în cristal de stîncă. Oamenii care să distreze nu lipseau nici ei, cuprinzînd acrobați și bufoni sau chiar pe acei măscărici deghizați în animale dresate, pe care ne fac să-i cunoaștem unele fresce. Fantezii costisitoare mai erau reprezentate de festivitățile cu caracter excepțional, ca serbările nautice cu bărci încărcate cu muzicanți și cu cîntărețe, serbări ce se numărau printre cele mai prestigioase desfășurări de lux.

Acest rafinament al cadrului se potrivea perfect cu turnura „literară" luată de unele reuniuni, la care aveau loc adevărate „discuții dirijate" între personaje savante, sau concursuri mai plăcute de poeziei, care aduceau învingătorului recompense generoase. El nu împiedica însă o grosolănie a moravurilor a cărei urmă trebuie căutată în libertatea de exprimare a versurilor bahice arabe sau în umorul grosier al unor glume sau snoave care se amuzau să travestească în bufoni grotești unele personaje învățate și demne. O brutalitate fără cruțare bătea de asemenea în struna capriciilor atotputerniciei suveranului și făcea ecou evenimentelor tragice ale vieții politice. Desigur, prezența în umbră a călăului nu împiedica plăcerile califiene să nu difere ca natură de acelea gustate de chefliii vremii în tavernele renumite, alături de acele „trupuri zăcînd la pămînt" ale amforelor, ale căror vestigii grațios pictate ne-au fost păstrate de ruinele de la Samarra și ale căror farmece un poet de talia lui Abū Nuwās* a știut atît de bine să le laude spunînd:

Pătruns de bucurie, nu preget să aspir
al amforei suflet
și să mă-mbăt cu sînge din golul rănii ei.
pînă ce mă simt îndoit, două suflete
într-un trup,
și ce zace lîngă mine amfora, trup fără
suflet.

Este sigur de asemenea că vechile povestiri ajunse pînă la noi — povestiri cu pretenții istorice, iar nu povești folclorice mai tîrzii, asemănătoare acelora ce și-au găsit loc în culegerea celor *O mie și una de nopți* — sînt aproape toate denaturate de opiniile acelora ce ni le-au transmis în cronicile și antologiile lor. Literatorii și cronicarii urmăreau în adevăr scopuri de propagandă și aruncau cu plăcere discreditul asupra memoriei cutărui suveran, transformat de ei, dat fiind că n-a aparținut aceleiași secte religioase, în fantoșă sau în bețiv, cum e cazul autoritarului și ortodoxului al-Mutawakkil, a cărui imagine s-au complăcut s-o schi-
145 monosească mu'taziliții și și'iții. Nu este nevoie nici

de a lua drept bune anumite detalii oribile, cum e scena relatată de al-Isfahānī cu privire la califul al-Saffāh, care ar fi pus să i se servească o masă pe cadavrele Umayyazilor măcelăriți din ordinul lui și ar fi exclamat apoi că nu se delectase niciciînd mai mult.

Dar chiar ținînd seamă de astfel de exagerări, climatul multor episoade rămîne totuși penibil atunci cînd plăcerile reuniunilor vesele sînt amestecate cu scene de orgie și de asasinat, sau se caracterizează în cazul cel mai bun prin dulceața „destinderii ce urmează spaimei", după cum amintește titlul unei celebre culegeri literare din acea epocă. Rare sînt notele pur sentimentale sau uneori melancolice care se găsesc, de exemplu, în evocarea tristeții unei cîntărețe sclave care-și sparge lăuta pentru a rămîne credincioasă amintirii primului ei stăpîn, sau în presimțirile vreunei favorite neliniștite. Asemenea nuanțe dispar cel mai adesea în folosul unor contraste mai violente. Și personajele feminine însele, ale căror farmec jucau un mare rol în divertismente — chiar dacă frumusețea efebilor le-a fost adesea preferată — figurează în povestiri, mai puțin sub forma ocolită a unor atare evocări delicate decît sub aceea a aluziilor lascive și a vorbelor obscene repetate pe întrecute de poeți și literați.

Acestor divertismente ascunse în cadrul fastuos al palatului li se adăugau plăcerile sportive, care ofereau suveranului ocazia de a face să apară în exterior, mai liber decît în marile ieșiri de ceremonie, grandoarea suitei sale. Astfel era vînătoarea, ocupație „regală" prin excelență, apreciată potrivit unei tradiții foarte vechi în Orient și ilustrată îndeosebi prin nenumăratele reprezentări sasanide ale regelui călare trăgînd cu arcul în păsări și în gazele sau înfruntînd pe jos, cu spada sa, animalele sălbatice dresate. Distracție și în același timp manifestare simbolică de putere, vînătoarea era considerată de asemenea ca un antrenament prielnic unui om purtînd pe umeri răspunderi guvernamentale. Nu numai că ea îi aducea glorie, și mulți suverani au fost vestiți în anale pentru cu-

rajul lor de a hăitui fiarele sălbatice, dar „vînînd neîncetat, spune un autor vechi, suveranul obține satisfacții multiple, dintre care nu cea mai mică este aceea de a vedea, el și escorta sa, regiunile teritoriului său favorabile punerii în valoare și tot ce va trebui adăugat sau redus din ele [...] Nu este suveran care, ieșit la vîntăoare, să nu se fi întors cu vreun folos. Dacă e vorba de caii săi, el îi antrenează și-i strunește cînd au tendința de a se ambala; cît despre poftele trupești, el uită de ele, umorile vătămătoare le dă afară, încheieturile mădularelor le mlădiază. De se-ntîmplă ca să nu știe de cazul vreunui năpăstuit, vînătoarea dă acestuia putința de a-și întîlni stăpînitorul și de a i se plînge de neajunsul suferit; astfel i se face dreptate. În sfîrșit, cînd prințul se dedă urmăririi vînatului, el așteaptă de pe urma succesului felurite foloase, dar fără cel mai mic gînd de cîștig material.

Această patimă a vînătorii care privea atît vînătoarea cu cîini cît și tehnicile artei vînatului cu șoimul transpare în tratatele scrise pe atunci de specialiști ca și în imaginile mai lirice ale unor poeme cinegetice apreciate încă din epoca preislamică. Ea aducea cu sine prezența în suita oricărui prinț a unei trupe de picheri, de șoimari și de alți organizatori profesionali ai vînătorilor suveranului. Ea motiva amenajarea în cuprinsul orașelor regale a unor adevărate grădini zoologice în care erau adunate animale sălbatice mai mult sau mai puțin rare, potrivit unui uz ce data, pare-se, din vremea suveranilor sasanizi.

La această pasiune se adaugă un gust nu mai puțin viu pentru echitație, pentru exercițiile de voltijă și mai cu seamă pentru practicarea jocului de polo, care oferea prilejul unor acte de bravură multiple în cîmp închis. În vecinătatea oricărui palat se afla astfel un hipodrom sau *maydān* care era folosit uneori pentru trecerea în revistă a trupelor, dar care permitea de asemenea prințului să se dedice sportului său favorit în compania cîtorva intimi sau demnitari. La hipodrom, de exemplu, un grup de conjurați a încercat fără

succes în 908 să-l asasineze pe tînărul calif al-Muktadir, pe care căutau să-l elimine de pe scena politică. Şi tot acolo se vor situa unele episoade ale istoriei ulterioare a emirilor şi sultanilor, care nu vor înceta nici ei să se exerseze în acest joc, nobil prin excelenţă, pe care tratatele scrise pentru uzul călăreţilor şi persoanelor oficiale mameluce îl vor menţine totdeauna printre principalele activităţi ale claselor militare conducătoare.

Dar dacă unele distracţii corespundeau unei activităţi sportive necesare unui suveran demn de acest nume, practicarea plăcerilor şi gustul luxului constituiau mai ales atributele indispensabile ale puterii şi ale măreţiei princiare, în scopul de a face impresie asupra supuşilor ca şi asupra curţilor străine. Astfel se explică în parte faptul că, atunci cînd au avut de luptat cu greutăţi financiare, califii n-au admis niciodată să micşoreze cheltuielile lor somptuare prin reducerea traiului lor luxos, ci au preferat să considere o asemenea eventualitate drept semn al unei inacceptabile decăderi. Astfel se explică şi împrejurarea că, odată lipsiţi de orice rol în cîrmuire, ei s-au complăcut în această viaţă artificială ce le satisfăcea prestigiul şi corespundea deci ideii foarte înalte pe care n-au încetat niciodată să şi-o facă despre rolul lor de urmaşi ai Profetului şi de şefi indispensabil ai Comunităţii.

Capitolul IX

ORAȘUL ȘI MEDIILE URBANE

Altăuri de mediul palatului, mediul urban constituia al doilea element important al societății islamice medievale. El cuprindea firește mulțimea anonimă a lucrătorilor — acea 'āmma pe care atîtea texte vechi o opun aristocrației sau *hāssa* —, dar îi aparținea îndeosebi, ieșiți din rîndurile clasei secretarilor și din acelea ale aristocrației negustorești a orașului, membrii unei adevărate elite intelectuale precum și reprezentanții prin excelență ai comunității islamice ca atare, acei oameni de știință și de religie, distinși în același timp prin cunoștințele lor teoretice și talentele personale, pe care i-am văzut frecventînd la ocazie curtea prințului, dar păstrînd de cele mai multe ori față de el o prudentă neîncredere.

Toți locuiau nu departe de orașul regal sau în jurul palatului cîrmuirii care se găsea în general înăuntrul aglomerației urbane, „orașul islamic" în sens larg, centru totodată politic economic, religios, intelectual și artistic, unde confortul și siguranța permiteau musulmanilor să înfăptuiască idealul său de viață. Acolo se manifesta autoritatea prințului sau a delegatului său, acolo își făceau schimburile negustorii și lucrau meseriașii, acolo se săvîrșea Rugăciunea rituală, singurul semn vizibil al caracterului unitar al Comunității, acolo se elaborau amănuntele Legii, acolo se scria, se construia, se decora și tot acolo abundau apele curgătoare și bunurile de consum alături de acele

obiecte de vizitare şi de închinare pe care se întemeia foarte adesea prestigiul legendar şi religios al oraşului. Şi oraşul islamic avea o însemnătate şi mai mare datorită faptului că în ţările aride unde Islamul se răspîndise, aşezările locuite erau răsfirate iar micile tîrguri adesea inexistente. Oraşul, mijlociu sau mare, concentra în sîntul lui, după cum am văzut cu prilejul evocării producţiilor artizanale sau industriale, toate activităţile, cu singura excepţie a muncii agricultorilor şi a transhumanţei nomazilor.

De unde acea idee, larg răspîndită, potrivit căreia asemenea oraşe ar fi prezentat un acelaşi aspect tipic şi uşor de definit, corespunzînd nevoilor precise ale societăţii musulmane. Toate, de pildă, s-ar fi caracterizat prin locul pe care moscheile mari şi mici, madrasalele, mănăstirile, băile şi alte organe legate de viaţa religioasă, nu departe de sukuri sau bazaruri sistematic grupate în lungul unor străzi înguste, l-ar fi deţinut sub protecţia unei incinte fortificate, al unei reşedinţe a suveranului şi uneori a unei citadele adăpostind la ocazie palatul princiar. Trăsătura cea mai izbitoare a acestui tablou ideal ar fi constat în imuabilitatea unor elemente fundamentale, rămase asemănătoare lor însele de-a lungul veacurilor, la fel ca acea chemare la Rugăciune care continuă şi azi să răsune de cinci ori pe zi deasupra caselor vechi sau moderne şi la fel cu acea limbă arabă, limba prin excelenţă a cultului şi a Revelaţiei, care rămîne comandată în evoluţia ei de fixitatea rădăcinilor ce-i sînt proprii.

O asemenea afirmaţie nu rezistă totuşi confruntării cu faptele reale şi cu datele arheologice, care ne permit să ne întoarcem, ici colo, la trecutul cutărui sau cutărui oraş. În decursul veacurilor, oraşele islamice au fost multiple şi diferite, variind de la o regiune sau de la o epocă la alta, chiar înlăuntrul acelei perioade medievale care a fost continuu dominată de influenţa factorului religios asupra celui social ca şi de permanenţa unui anumit tip de economie. Ele s-au dezvoltat în funcţie de cauze cel mai adesea naturale, marcate de

mutaţiile şi de marile transformări istorice pe care le-a cunoscut lumea musulmană însăşi. Au fost printre ele oraşe mediteraneene şi oraşe de oaze, oraşe de negoţ bazate pe avantajele cadrului lor natural şi oraşe refugii, profitînd, dimpotrivă, de izolarea lor, capitale dinastice, sortite apoi unui iremediabil declin, şi oraşe sanctuare, care continuau să se bucure de vechea lor celebritate. Ele s-au născut şi au dispărut ca toate celelalte oraşe ale lumii, luînd aspecte diverse după cum fuseseră create în întregime în cîte un loc pînă atunci deşert sau, dimpotrivă, se suprapuseseră unor vechi focare active de civilizaţie.

Existenţa unor medii urbane purtînd pecetea Islamului şi păstrînd, în orice perioadă şi în orice loc, moduri de a trăi şi de a gîndi profund înrudite nu justifică de fapt decît în abstract noţiunea de oraş islamic. Această noţiune devine chiar o sursă de erori dacă o identificăm cu cutare sau cutare exemplu de oraş, ales în mod arbitrar. De aceea trebuie să ne ferim de tendinţa pe care au avut unii de a proiecta asupra trecutului imaginea acelor „medine" suprapopulate şi dezordonate, care mai trăiau la începutul secolului al XX-lea în ţările islamice deschise cu început influenţelor moderne. Tot astfel, ar fi imprudent să se extindă fără temei rezultatele studiului unor cazuri urbane izolate, ca acelea care au dovedit, de pildă, neputinţa conducătorilor islamici de a lupta împotriva unei degradări progresive a principiilor urbanismului* antic, fără a ţine seamă de eforturile pozitive depuse în alte cazuri de aceiaşi conducători. Şi va fi desigur nimerit să se suprapună oricărei expuneri tinzînd să precizeze care au putut fi trăsăturile fundamentale ale cetăţii islamice — căci ele există totuşi sub diversitatea realizărilor concrete — observaţii mai amănunţite, urmărind să situeze într-o persepctivă istorică aspectele originale pe care această cetate le-a putut lua în cursul veacurilor, sub efectul unei evoluţii lente, dar incontestabile.

Centru politic, oraşul islamic din perioada clasică poseda o reşedinţă „emirală", sediu al autorităţii unui guvernator mai mult sau mai puţin independent. Această reşedinţă se găsea de cele mai multe ori în centrul oraşelor noi întemeiate după cucerire, dar putea de asemenea să fie adăpostită într-o citadelă vecină, după cum se observă în cîte un oraş iranian, ca Nīšāpūr, sau sirian, ca Alepul sau Damascul. Ultimul caz a constituit dealtfel regula în epocile de slăbire a puterii centrale, cînd oraşul se identifica cu un ansamblu apărat de un zid, ansamblu din care unele cartiere depăşeau această incintă, dar a cărui securitate rămînea indispensabilă organelor sale vitale. Dar întrucît oraşul întărit n-a dobîndit niciodată ca în Europa medievală o autonomie care să-i permită a se elibera de sub tutela suveranului, primul loc a rămas totdeauna rezervat în cuprinsul lui unui „palat al cîrmuirii, care a ocupat, firește, în decursul veacurilor locuri foarte deferite cît şi o suprafaţă variabilă, dar care n-a încetat să simbolizeze rolul efectiv al prinţului sau al reprezentantului său în viaţa oraşului.

Acestui edificiu oficial i se alipeau, se poate spune, palatele particulare care adăposteau, în cuprinsul oraşului şi uneori pe terenuri concesionate de către prinţ în acest scop, principalii membri ai aristocraţiei militare, înconjuraţi, la rîndul lor, de propriul lor personal şi de propria lor clientelă de oameni de arme. Importanţa cîştigată în epoca mamelucă, de pildă, de atare locuinţe, rezervate unor persoane pe care funcţiile lor şi originea lor străină le separau de restul populaţiei urbane, contribuia să modeleze fizionomia oraşului, unde trebuiau prevăzute, îndeosebi în interesul lor, vaste esplanade sau hipodromuri, folosite pentru trecerea în revistă a trupelor sau executarea exerciţiilor ecvestre, precum şi pentru tîrguri zise „de cai", unde călăreţii puteau să-şi procure toate echipamentele necesare. Pe de altă parte, palatul cîrmuirii, care în primele veacuri fusese suficient pentru a găzdui diferitele servicii legate de exerciţiul puterii, direct sau prin dele-

gaţie, n-a rămas totdeauna singurul în care să se concentreze activitatea politică a oraşului: în epoca zankidă şi ayyubidă din Siria, de pildă, a trebuit să-i fie adăugat un „palat de justiţie" instalat într-o clădire independentă situată în afara citadelei şi destinată şedinţelor de „îndreptare a abuzurilor", şedinţe ce se dezvoltaseră în acea vreme în sensul unui fel de justiţie feudală.

Dar oraşul islamic clasic nu era caracterizat numai prin rolul său de centru politic. Focar al unei vieţi economice intense, atunci cînd era vorba de un oraş demn de acest nume, iar nu de o simplă cetate, el cuprindea pieţe cărora le datora aspectul său pitoresc şi animat. Dughenele, în care meseriaşii vindeau produsele fabricate de ei înşişi şi în care negustorii ofereau mărfurile pe care le cumpăraseră în afara oraşului, erau grupate pentru a forma acele sukuri, pe care unii le consideră caracteristice pentru oraşele musulmane, insistînd asupra a două puncte cvasi necesare în ochii lor: pe de o parte, specializarea ca tîrguri rezervate cutărui sau cutărui negoţ şi, pe de altă parte, amplasarea în centrul oraşului, adică aproape de marea moschee.

Că sukurile erau specializate este un fapt neîndoielnic, afirmat de vechii autori, care relatează, de pildă, întemeierea Bagdadului sau a Samarrei, şi confirmat de examinarea cartierelor comerciale ale unor oraşe contemporane atît de depărtate între ele ca Damascul şi Fāsul, de exemplu. Dar avem a face aci cu un fenomen mai puţin specific islamic decît se crede uneori. Moştenit poate în parte de la obiceiuri anterioare, el rezulta nu din prescripţii juridico-religioase, ci din influenţe, printre care aceea pe care au trebuit s-a exercite tipul de economie în vigoare la acea epocă, caracterul încă foarte rudimentar al organizării negustoreşti, lipsa unei distincţii între comerţul cu ridicata şi comerţul cu amănuntul, dat fiind că fabricantul şi vînzătorul se confundau adesea, în sfîrşit însuşi obiceiul, păstrat foarte multă vreme, al vînzării la mezat prin intermediul unor mijlocitori. Desigur,
 etica islamică a putut să încurajeze fenomenul prin

îndoita ei grijă de a asigura libertatea de alegere a clientului şi de a exercita asupra tranzacţiilor un control, facilitat de gruparea în acelaşi loc a negoţurilor de aceeaşi categorie. Dar nu posedăm nici o dovadă tangibilă în acest sens.

Nici specializarea, nici cocentrarea sukurilor în jurul marii moschei nu erau dealtfel totdeauna desăvîrşite, şi aceasta din mai multe motive. Mai întîi, anumite produse nu puteau fi nici stocate nici vîndute, nici chiar fabricate decît pe amplasamente sau în localuri speciale. Fără a vorbi de atelierele olarilor, boiangiilor sau tăbăcarilor, exista cazul „fructelor şi legumelor", care la Alep ocupau încă de la început o piaţă deosebită, „hala de harbuji", instalată lîngă o poartă a oraşului pentru a înlesni traficul zilnic al zarzavagiilor. Tîrgul de ţesături de preţ, la rîndul lui, se ţinea în Siria, încă dintr-o epocă veche, într-o clădire închisă şi supravegheată în mod cu totul deosebit, numită *kaysariya**. Aurarii dispuneau şi ei, în general, de un suk amenajat anume şi permiţînd o protecţie mai bună a obiectelor şi metalelor preţioase.

Se întîmpla, pe de altă parte, ca noi cartiere să fie create repede într-un oraş, ducînd paralel la înmulţirea şi dispersarea pieţelor. Oraşe ca Bagdadul sau Cairo, celebre pentru transformările lor continue în funcţie de evenimentele politice, au văzut sukurile lor deplasîndu-se cu aceeaşi uşurinţă. În alte părţi, dacă centrul urban rămînea acelaşi, i se adăuga foarte des suburbii în care se stabileau focare de negoţ secundare, dar cuprinzînd totodată aceleaşi elemente esenţiale. Pe lîngă aceasta, se puteau ivi oricînd noi trebuinţe, care dădeau naştere unor activităţi artizanale mai puţin apreciate înainte, dacă nu chiar necunoscute. Instalarea turcomanilor în oraşele siriene în epoca selgiucidă, de pildă, a avut drept consecinţă înmulţirea în aceste locuri a „tîrgurilor de cai" amintite mai sus, şi aceste noi pieţe s-au grupat nu în apropierea centrului, ci lîngă citadelă sau în suburbiile mărginaşe, unde locuiau noii veniţi. Tot astfel, s-au văzut la aceeaşi dată instalîndu-se la

Damasc de-a lungul „căii Pelerinajului", ce ieşea din oraş pentru a se pierde spre sud, numeroşi negustori care ofereau pelerinilor, în suburbia zisă a Maydānului, obiecte de primă necesitate pentru călătoria lor. Sukurile erau deci mult mai mobile decît se spune adesea şi decît li s-a părut istoricilor care au cercetat structura oraşelor musulmane la începutul secolului al XX-lea. Am citat puţin mai sus cîteva exemple de transformări proprii oraşelor siriene, dar acestea n-au fost izolate. Dacă organizarea cartierelor negustoreşti e mai puţin bine cunoscută în oraşe ca Bagdadul, cele cîteva informaţii ale cronicarilor arată că şi acolo au avut loc deplasări potrivit cu mişcările populaţiei pe fiecare mal.

Cît despre amplasamentul ocupat de preferinţă de sukuri înăuntrul oraşului, nu era nici el atît de constant cît s-a crezut. Dacă se întîmpla deseori ca prăvăliile cele mai însemnate şi mai active să fie grupate în jurul marii moschei, ale cărei porţi erau atunci desemnate după numele aleii spre care se deschideau cum era cazul la Damasc, de pildă, sau în prima Samarră, această regulă nu era totdeauna urmată. Astfel, în Bagdadul lui al-Mansūr meseriaşii şi negustorii fuseseră respinşi în afara Oraşului rotund, care cuprindea marea moschee şi palatul. În alte părţi, mai ales în Iran, sukurile puteau fi stabilite, ca la Nīšāpūr, într-o suburbie distinctă atît de oraşul de jos cît şi de citadelă sau, ca la Herāt, lîngă cele patru porţi ducînd la diferitele cartiere. În alte locuri, în sfîrşit, ca în Spania, la Córdoba, sukurile se întindeau între marea moschee şi poarta orientală a oraşului, în partea opusă palatului, care se învecina cu sanctuarul la vest. Soluţii diferite erau astfel adoptate potrivit cu necesităţile locale, şi este în definitiv foarte greu de stabilit din acest punct de vedere o schemă tip a vechiului oraş islamic. Organizarea acestuia atîrna în acelaşi timp de natura lui şi de tendinţa lui de expansiune sau de restrîngere, precum şi de locul pe care-l ocupau la început atît moscheea, care atrăgea activităţile comerciale
155 prin prestigiul ei de locaş de adunare, cît şi re-

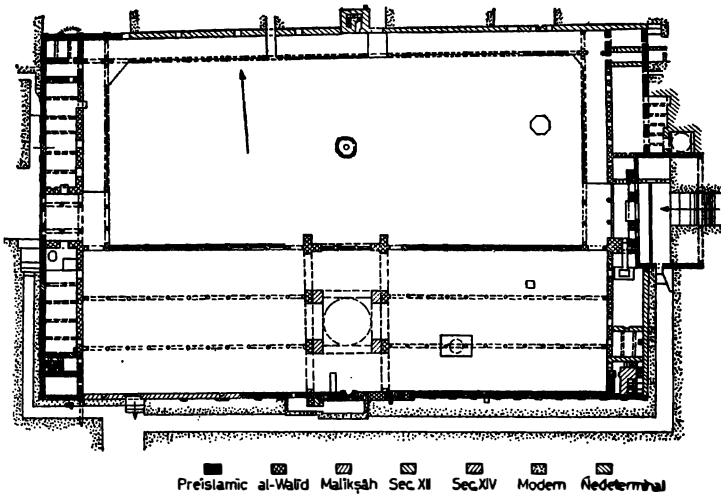

47. PLANUL MOSCHEII UMAYYAZILOR DIN DAMASC
(După K. A. C. Creswell, op. cit.)

Operă a califului al-Wālid I, care a construit-o în întregime în 705 pe locul fostului templu al lui Zeus Damaskenos, devenit între timp biserica Sfîntul Ioan Botezătorul, marea moschee din Damasc apare în acelaşi timp ca prototip al „moscheii umayyade bazilicale" şi ca un monument remaniat de foarte multe ori în cursul veacurilor. Nava ei axială cu acoperiş suprainălţat a suferit o transformare completă în momentul cînd a fost inserată în acesta, între 1080 şi 1083, o cupolă centrală pe stîlpi masivi de tip selgiucid, înlocuită în urma incendiului din 1893 printr-un acoperiş modern.

şedinţa princiară, care le respingea de teama mişcărilor populare, fără a se putea totuşi lipsi de ele. Sukurile nu erau de fapt învecinate cu marea moschee decît dacă aceasta din urmă fusese construită departe de palat. Gruparea — care multă vreme a fost socotită ideală — a totalităţii sukurilor în jurul asociaţiei moschee-palat nu se mai putea menţine de îndată ce oraşul atingea un anumit grad de creştere.

În schimb, în oraşul islamic se găsea totdeauna amplasat la vedere monumentul indispensabil vieţii lui religioase şi intelectuale şi destinat să se

mărească odată cu creşterea populaţiei sale, monument care era moscheea sau geamia (*djāmi*) folosită pentru Rugăciunea comună de vineri la amiază. Orice aglomeraţie importantă trebuia să fie înzestrată cu un asemenea edificiu, care se deosebea de simplele oratorii sau *masdjid*, frecventate pentru Rugăciunea nesolemnă, atît prin

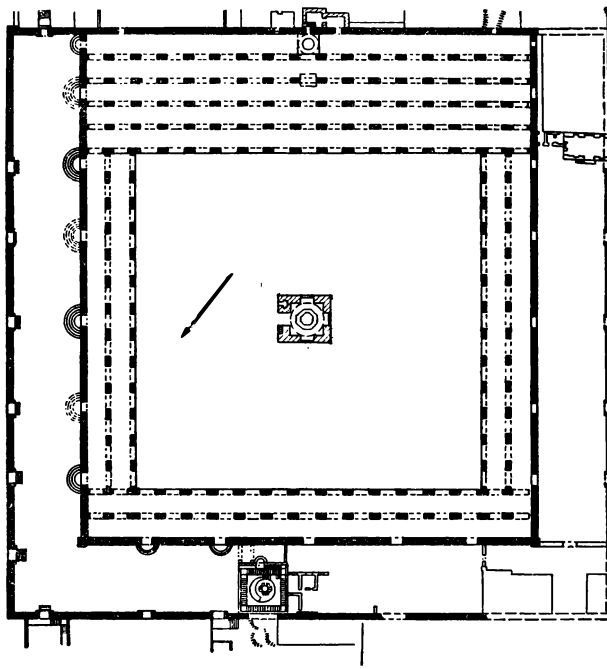

48. PLANUL MOSCHEII LUI IBN TŪLŪN DIN VECHIUL CAIRO
(*După K. A. C. Creswell*, ibid.)

Construită între 876 şi 879 de un fost ofiţer turc al Abbasizilor, devenit în Egipt un dinast semiindependent, moscheea oraşului regal al-Kata'i, întemeiată de Ibn Tūlūn lîngă Fustāt, reflectă în planul ei imitarea conştientă a moscheii al-Dja'fariya sau Abū Dulaf din Samara. De dimensiuni mai puţin impunătoare, ea prezintă, în interiorul a două incinte succesive, acelaşi tip de sală de rugăciune puţin adîncă şi de porticuri cu dublu şir de arcade, al căror acoperămînt se sprijinea pe stîlpi grei dreptunghiulari de cărămidă arsă, flancaţi de coloncte.

rolul său oficial cît şi prin amploarea dimensiunilor sale. Însemnătatea ce revenea predicii săptămînale a imāmului impunea prezenţa în interiorul ei a unui minbar* preţios decorat, aureolat prin

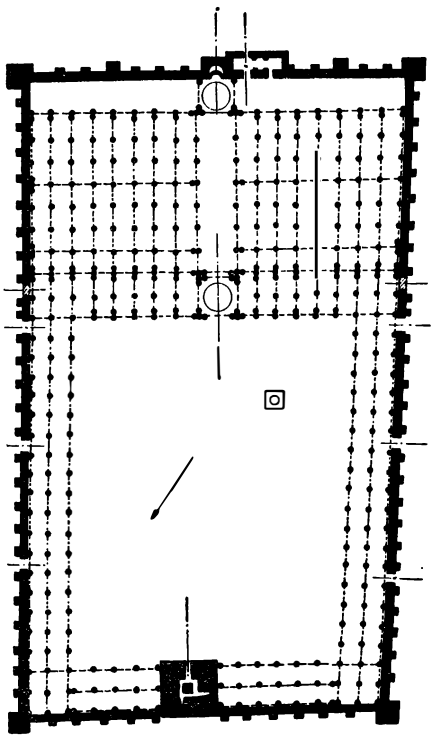

49. PLAN RECONSTITUIT AL MARII MOSCHEI DIN KAIRUAN ÎN 862
(*După A. Lézine,* Architecture de l'Ifrīkiya.)

Acest spaţios edificiu, a cărui sală de rugăciune fusese uşor mărită faţă de prima construcţie aglabidă din 836, suprapusă ea însăşi unei vechi fundaţii datînd din 774, cu dimensiuni probabil mai reduse, constituie un excelent exemplu de moschee din perioada clasică. În dispoziţia unei săli de rugăciune cu coloane, folosind un procedeu obişnuit pentru monumentele de piatră, se recunoaşte menţinerea unor tradiţii umayyade, cum sînt orientarea navelor perpendiculare pe zidul kibla în jurul unei nave axiale lărgite şi mai ales utilizarea unor motive de cupolă ilustrate deja de moscheea din Medina.

amintirea vremii în care califul însuşi şedea pe el sau îşi trimitea reprezentantul pentru a predica supuşilor săi şi a aduna la anumite ocazii jalbele lor sau a primi jurămintele prestate de ei. Clădirea însăşi rămînea credincioasă, în ciuda variaţiilor locale, cerinţelor cultului comunitar, practicat în vremea Profetului în curtea locuinţei sale, şi în acelaşi timp necesităţilor fastului princiar ce se desfăşura în ea în epoca clasică. O vastă sală de rugăciune, interpretată în mediul umayyad ca o sală bazilicală cu navă axială lărgită, iar în mediul abbasid ca un maiestos ansamblu de travee orientate paralel cu peretele din fund sau perete kiblā era însoţită în general de una din acele curţi cu portic periferic acoperit, deosebit de apreciate în climatul ţărilor semiaride pentru tihna şi plăcuta lor răcoreală. Imitarea unor uzanţe de palat făcuse ca în moschee să figureze reducţia de absidă devenită, sub numele de *mihrāb*, locul privilegiat către care trebuiau să se îndrepte privirile credincioşilor, atît pentru a imita gesturile imāmului cît şi pentru a căuta în această nişă goală un simbol al inaccesibilităţii divine. Obiceiul chemării la Rugăciune se îmbinase, pe de altă parte, cu vechi reminiscenţe arhitecturale, pentru a justifica prezenţa la exterior a unuia sau a mai multora dintre acele turnuri, rotunde sau dreptunghiulare după regiuni şi epoci, care sînt numite minarete*. În sfîrşit, spaţiul special rezervat suveranului, sau maksūrā, care a fost uneori conceput ca un fel de incintă cu grilaj de lemn, a ajuns de asemenea să deţină în structura monumentului un loc important şi să determine anumite aspecte ale evoluţiei sale ulterioare.

Au fost cu adevărat numeroase capodoperele arhitecturale realizate în epoca clasică pe tema iniţial simplă a moscheii, devenită apoi pentru oricare dinast un prilej de a se singulariza printr-o construcţie şi mai prestigioasă decît acelea ale predecesorilor sau rivalilor săi. În construcţia solidă a acestui loc de reuniune prin excelenţă, care adăpostea la origine Tezaurul musulmanilor,* ca
159 şi tribunalul cadiului sau cercul de învăţătură al

50. PLANUL MARII MOSCHEI DIN CÓRDOBA
(După G. Marçais,
L'Architecture musulmane d'Occident.)

Celebră prin pădurea de coloane a sălii de rugăciune, marea moschee din Córdoba a fost un monument deosebit de remaniat în cursul secolelor: mai întîi, în perioada islamică, în care, după construirea ei în 785, a făcut obiectul a trei măriri succesive (A), în 833, 961 și 987, corespunzînd creșterii populației orașului; apoi, după recucerirea acestuia de către spanioli, cînd transformarea ei în catedrală a adus cu sine modificări complete de structură. Dispoziția ei inițială tipic umayyadă, cu navă centrală lărgită, se distinge însă cu ușurință pe un plan (B), care permite de asemenea să se aprecieze caracterul somptuos decorativ al secțiunii de oratoriu construită din inițiativa lui al-Hakam II; se poate recunoaște îndeosebi ansamblul de acoperăminte în cupolă, care conferă măreție amplasamentului noului mihrāb.

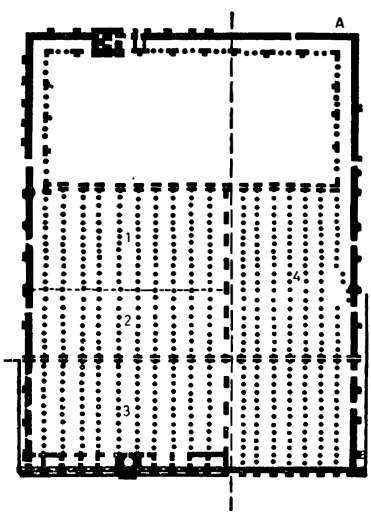

profesorului, se găseau materializate de fiecare dată măreția și bogăția prințului ca și acelea ale orașului. În același timp, un sentiment al sacrului, care avea să crească pe măsura depărtării de Islamul primitiv și a rezervării Casei Comunității unor funcții exclusiv religioase, explică respectul de care marile moschei erau înconjurate și care avea să le facă să scape, în mai mare măsură decît palatele, de ruină și de degradări.

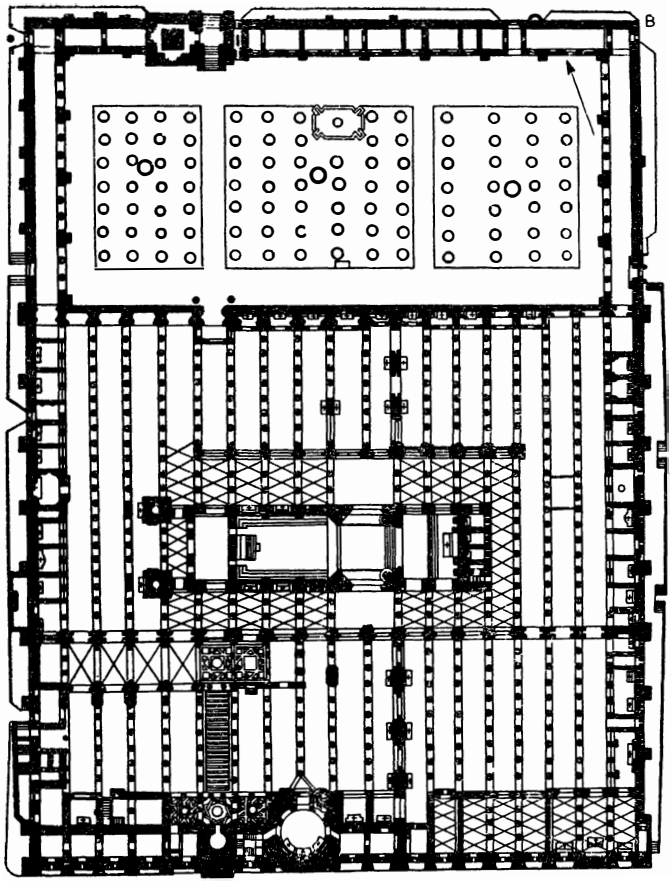

Ar fi desigur fastidios să evocăm în amănunt cele mai vestite dintre aceste edificii, acelea care, ca moscheile din Damasc, Samarra, Cairo, Córdoba sau Kairuan, perpetuează amintirea artei primilor Umayyazi, a marilor Abbasizi, a Tulunizilor și Fatimizilor, a Aglabizilor și a Umayyazilor din Spania. Să notăm totuși că, în funcție de regiuni, au fost folosite resurse arhitecturale diverse. Formele și tipurile de decorație treceau și retreceau de la o tehnică la alta, ajungînd de fiecare dată
 la una din acele reușite originale care aveau să

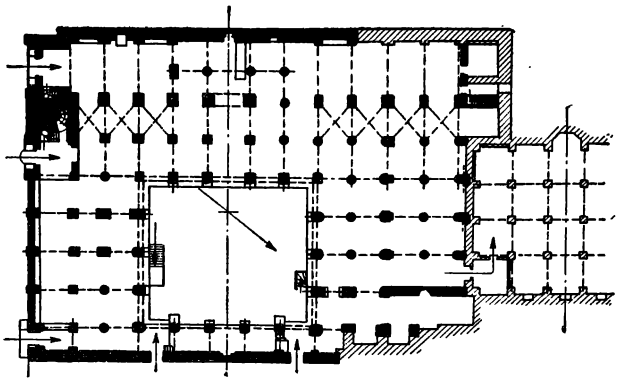

51. PLANUL MOSCHEII ABBASIDE DIN NĀYIN
(După S. Flury, în Syria, *1930.)*

Impodobită cu decorații de stuc, al căror stil a fost invocat pentru a permite datarea din secolul al X-lea a ansamblului construcției, moscheea din Nāyin ilustrează vitalitatea în Iran a tipului moscheii clasice, cu sala ei de rugăciune avînd nava axială lărgită și cu porticurile ei adînci înconjurînd o curte mică dreptunghiulară. Coloanele au fost înlocuite în această arhitectură de cărămidă, prin stîlpi masivi, din care cei mai vechi aveau o formă circulară.

fie imitate fiecare în aria ei geografică. De unde dezvoltarea mai tîrzie a unor edificii depărtate încetul cu încetul de prototipul normativ din primele secole și devenite, prin contaminare cu alte tipuri monumentale ca madrasaua și mausoleul sau prin exagerarea unor trăsături locale, tot atît de diferite unele de altele ca acelea care vor fi cunoscute, de pildă, sub numele de moschei mameluce, otomane sau safavide.

Fiecare oraș nu poseda la început decît o singură mare moschee. Dar atunci cînd el atingea o anumită amploare, altele puteau să fie ridicate

53. PLANUL SPITALULUI LUI ARGŪN→
AL-KĀMILĪ DIN ALEP
(După J. Sauvaget, ibid.)

Lucrare mamelucă din secolul al XIV-lea, această clădire înrudită în compoziția ei cu o madrasa dă dovadă de căutări arhitecturale mai serioase, inspirate de necesitățile unei funcționării complexe și totodată de dorința de a imita bogatele fundații contemporane din Cairo.

52. PLANUL MADRASALEI FUNERARE A LUI IBN AL-'ADIM, DIN ALEP
(*După J. Sauvaget,* Alep.)

Mică madrasa siriană cu mausoleu, al cărei plan, tipic pentru epoca ayyubidă, relevă caracterul ei funcțional și severa ei sobrietate. Alături de sala cu cupolă (A) adăpostind într-un colț al monumentului mormîntul întemeietorului, se recunosc într-o parte motivul monumental al unei săli de rugăciune cu cupolă (B), flancată de două săli de cursuri (C) acoperite în același mod, în cealaltă parte un īwān (D) folosit în timpul verii. Încăperile de locuit (E) cu plafonul mai puțin înalt erau repartizate pe două etaje, iar vestibulul de intrare (F) era însoțit de un portal.

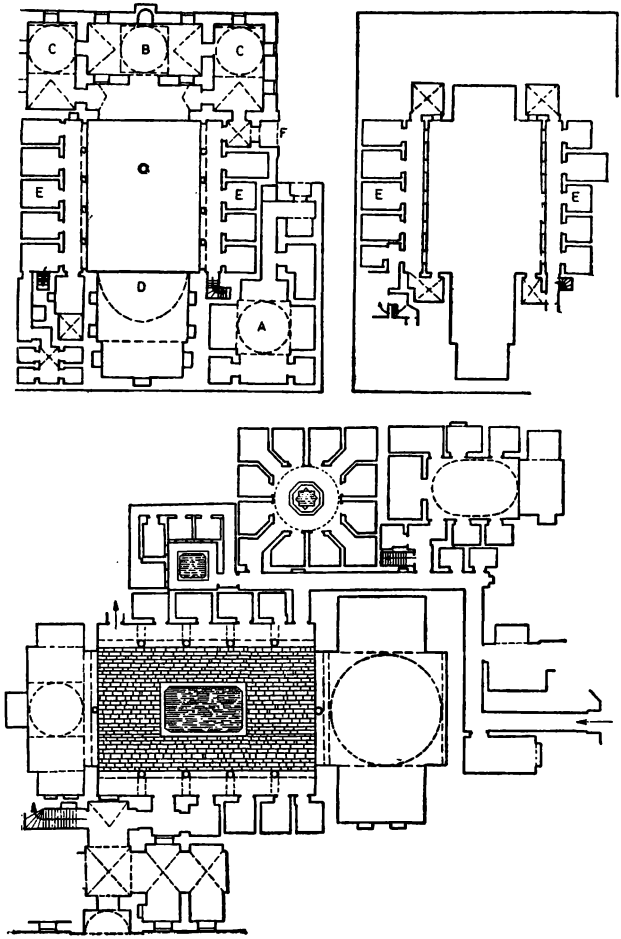

sau amenajate pentru a suplini primul edificiu. Astfel, metropola Bagdadului poseda în secolul al X-lea nu mai puţin de patru şi apoi cinci sanctuare de acest gen. În acea epocă însă cazul era rar, şi doar perioada post-selgiucidă va vedea înmulţindu-se moscheile în oraşele islamice.

Numeroase oratorii cu suprafaţă mică şi aspect mai moderat erau, pe de altă parte, împrăştiate în oraş, unde serveau la Rugăciunile zilnice făcute în particular. Existenţa lor ne este atestată încă dintr-o epocă veche. Trebuie însă aşteptat secolul al XII-lea pentru a găsi în inventarul monumentelor din Alep, lăsat de un administrator al suveranilor ayyubizi, o listă impresionantă de edificii de acest gen, aparţinînd atît secţiunii *intra muros* cît şi suburbiilor oraşului. Unele dintre ele erau situate în cartierul plin de activitate al negustorilor: ele ocupau uneori acolo primul etaj al unei case; alteori, ele se prezentau ca simple încăperi prevăzute cu o mică nişă constituind mihrabul şi cu un balconaş servind eventual la lansarea chemării la Rugăciune, sau se găseau integrate altor clădiri cum erau colegiile, mănăstirile sau mausoleele.

În aceeaşi epocă, dealtfel, se înmulţiseră în oraşele islamice monumentele religioase secundare. Afară de mausolee, organizate uneori ca adevărate complexe arhitecturale, se numărau printre ele edificiile tribunalelor religioase, mănăstirile, care adăposteau pe membrii unor ordine mistice în plină dezvoltare, spitalele* sau dispensarele, şcolile coranice şi mai ales madrasalele, destinate învăţării doctrinelor religioase şi sepcializate fiecare în predarea unor ramuri diferite ale dreptului sau ale Tradiţiei, aceste edificii prezentîndu-se totdeauna ca fundaţii private sau regale, clădite şi întreţinute din sume rezervate în acest scop după sistemul wakf-urilor.

Construcţiile funerare fuseseră la origine limitate de prescripţia ce interzicea să se clădească deasupra mormintelor. De unde acel aspect sărăcăcios al primelor cimitire musulmane, terenuri întinse presărate cu pietre ridicate şi situate în afara perimetrului construit, aspect ce avea să se men-

ţină în unele ţări sărace şi tradiţionaliste. Dar n-a trecut mult timp şi s-au văzut apărînd în Iran monumente princiare, contemporane cu primele mausolee ale unor imāmi şi'iţi veneraţi în Irak, şi aceste edificii, care se puteau ridica în singurătate, au devenit de cele mai multe ori nucleele unor suburbii locuite sau chiar ale unor noi localităţi. În acelaşi timp se dezvoltase în cimitire gustul pentru morminte marcate prin elemente sculptate în formă de stele funerare, de coloane scurte fără bază şi capitel, de prisme sau de cenotafe, acoperite uneori, la rîndul lor, de cupole sau de acele turnuri cilindrice, uneori de plan stelat, şi cu acoperişuri conice din care cele mai vechi exemplare s-au situat în Djurdjān* şi în Djilān*. Toate aceste monumente funerare variate, care deveneau astfel încetul cu încetul inseparabile de peisajul urban, se amestecau şi cu alte clădiri, pe măsură ce puternicele sau celebrele personaje suceptibile de a-şi vedea amintirea comemorată în acest fel ţineau să profite după moartea lor de vecinătatea madrasalelor, mănăstirilor sau spitalelor, de care urmăriseră să-şi lege numele asigurînd construirea lor.

Aceste fundaţii introduseră în oraş, în mijlocul unor case adesea nesolid clădite, siluetele unor construcţii mai durabile, dacă nu totdeauna mai somptuoase. Planurile lor destul de simple la origine, fiindcă era vorba totdeauna de a juxtapune chiliile de locuit pentru studenţi, pentru sufii sau pentru bolnavi, şi încăperi comune servind ca locuri de adunare şi ca săli de rugăciune, se înrudeau cu acelea ale locuinţelor private. Aici trebuia căutată explicaţia primelor lor structuri, în pofida discuţiilor inutile purtate multă vreme pe această temă de arheologi. Este evident astăzi că madrasaua, ca dealtfel mănăstirea de sufii sau spitalul, n-a avut todeauna şi pretutindeni aspectul unui edificiu cu curte centrală spre care se deschideau patru *īwān*-uri, aspect care nici nu i-a fost vreodată rezervat. Dar obiceiurile locale, combinate cu tendinţa de a imita ici şi colo monumente
 luate ca model, i-au atras o mare varietate de

structuri în funcţie de locuri. În orice caz, fie că e vorba de modestele madrasale siriene ayyubide, de construcţiile contemporane mai grandioase ridicate în Anatolia selgiucidă, sau de edificiile mameluce, printre care madrasaua sultanului Hasan din Cairo constituie pe bună dreptate exemplul cel mai renumit, ne găsim totdeauna în faţa unor monumente ce înfrumuseţau oraşul post-selgiucid, prin grija cu care erau decorate faţa-

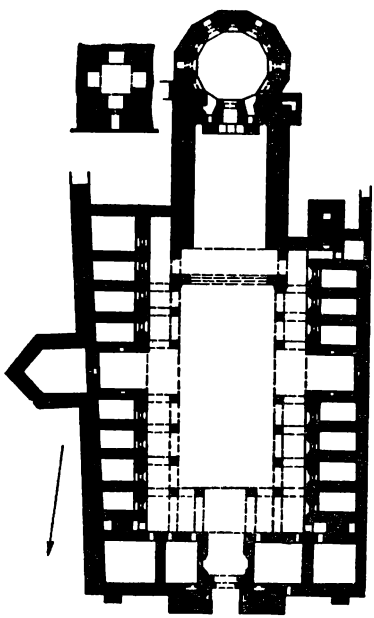

54. PLANUL MADRASALEI CU DOUĂ MINARETE DIN ERZURUM
(După R. H. Ünal,
Monuments islamiques anciens d'Erzurum.)

Madrasa din Anatolia ridicată, fără îndoială, la începutul secolului al XIV-lea, sub efectul unor influenţe locale şi iraniene conjugate. Istoria ei este destul de complicată şi nu permite să se determine cu certitudine dacă starea ei iniţială era însoţită de prezenţa unui mausoleu. Este însă interesant de observat dispoziţia regulată a curţii centrale, înconjurată de porticuri întrerupte de patru īwānuri dispuse în cruce. O a doua serie de încăperi de locuit ocupa primul etaj.

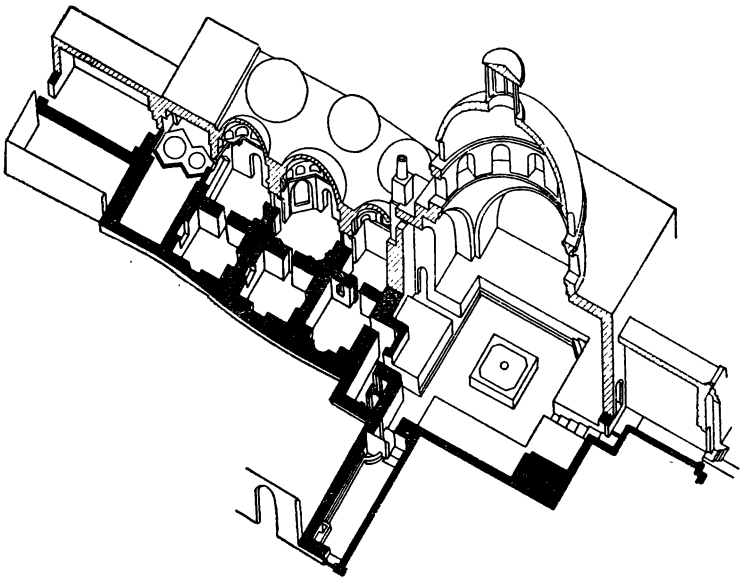

55. PERSPECTIVĂ IZOMETRICĂ RECONSTITUITĂ A BĂII AL-SULTAN DIN DAMASC
(După M. Ecochard și C. Le Cœur, op. cit.)

Vederea în elevație permite să se aprecieze la adevărata sa valoare arhitecturală unul dintre acele monumente funcționale bine concepute, deși exterior puțin estetice, care se întîlneau în mare număr în orașul islamic post-selgiucid. Este vorba aci de o baie publică de bună calitate, construită în 1303 și ameliorată în secolul al XV-lea de sultanul mameluc Ka'it Bāy, baie care întrunea caracteristicile băilor cu plan centrat și ale băilor cu plan rectiliniu reprezentate în acea epocă. Se observă, după o sală de dezbrăcare deosebit de spațioasă, o succesiune de mici săli — călduță, caldă și foarte caldă — sub care treceau conductele de fum ce asigurau încălzirea prin pardoseală (construcția pe hipocauste se abandonase pe atunci), în timp ce baia de aburi primea în plus vaporii dintr-un cazan învecinat.

dele lor și cu care tema portalului triumfal, care fusese multă vreme rezervată palatului sau moscheii, era adaptată unor mici construcții urbane repetate în numeroase exemplare. Astfel, aceste diverse clădiri, care erau înzestrate fiecare cu un oratoriu, identificat uneori cu o adevărată mos-

chee, dădeau orașului post-selgiucid unul din aspectele sale cele mai semnificative și comandau oarecum urbanismul său, fără ca dezvoltarea lor să trebuiască neapărat privită ca tipică pentru orașul islamic în general.

În adevăr, mai înainte viața religioasă și intelectuală nu cunoștea alt cadru decît moscheile, oratoriile și uneori casele particulare în care oamenii legii își împărtășeau învățătura. Cel mult dacă se mai poate atribui influenței prescripțiilor religioase înmulțirea băilor de aburi, sau *hammām*, care permiteau să se efectueze abluțiunea majoră obligatorie înainte de Rugăciune în caz de impurificare prealabilă și care erau deci considerate de unii ca adevărate anexe ale locurilor de rugăciune. Dar după cum hammām-urile, înainte de a fi astfel adoptate de Islam, aparțineau unei civilizații mai vechi, în care termele dețineau un loc bine cunoscut, tot astfel orașul islamic se inspirase în multe puncte de la orașul elenistic sau bizantin căruia i se substituise treptat pe vremuri.

De moștenirea anterioară țineau îndeosebi anumite tipuri de cadrilaj regulat al străzilor și cartierelor, despre care va fi vorba mai departe și care au fost mai frecvente în vechiul oraș islamic decît s-a spus adesea. Dar această moștenire a acționat mai ales în favoarea unei abundente aducții de apă către oraș și a generoasei ei distribuiri la toate edificiile publice și particulare. Fîntînile și bazinele, însoțite adesea de acele inscripții dedicatorii care legau binefacerile lor de accentele lirice ale Coranului pe tema apei sau de îndemnurile pioase făcînd din această milostenie primul act de generozitate recomandat, se situau în adevăr pe linia unor construcții antice cum erau nimfele. La fel stăteau lucrurile în ce privește cisternele și apeductele, care nu pot fi trecute exclusiv la activul civilizației islamice și cu privire la care trebuie să ne mulțumim a sublinia cu cîtă măiestrie inovatoare și prin ce perfecționări tehnice, atestate, de pildă, de lucrările hidraulice din Tunisia ale Aglabizilor studiate de curînd,

ele au fost fie ameliorate în ţinuturile altădată locuite, fie create în întregime în localităţile nou întemeiate.

Apa era adusă de foarte departe, pusă în rezervă, distribuită şi contabilizată, s-ar putea spune, cu ajutorul unui sistem de castele de apă şi de repartizoare secundare, a căror funcţionare este binecunoscută pentru oraşele Damasc şi Alep. Canaluri, alimentate, ca la Damasc, prin simple şanţuri de scurgere din cursuri de apă, sau ca la Homs, prin folosirea dispozitivelor cu cupe, canaluri a căror importanţă pentru punerea în valoare a terenurilor a fost arătată mai înainte, ocupau şi acolo un loc de prim plan, pe care venea uneori să-l suplinească, în unele cartiere urbane defavorizate, transportul apei prin animale de povară. Regulamente minuţioase, asemănătoare acelora ce se cunoşteau pentru irigarea oazelor, asigurau bunul mers al acestei organizări mai bogată în preocupări edilitare, împrumutate poate de la antichitate, dar integrate uzurilor islamice, decît se subliniază de obicei.

Acelaşi eclectism practic doritor de a face să fructifice un patrimoniu anterior, se manifestase dealtfel şi în domeniul religios. Exemplul cel mai izbitor în acest sens îl constituie cazul „oraşelor sfinte adoptate de Islam, în rîndul cărora trebuie trecute atît Mecca, cu Haramul* ei sacru încă de pe vremea păgînismului, cît şi oraşele palestiniene, venerate de tradiţia evreiască şi de cea creştină, ca Ierusalimul sau Hebronul*. Cazul oraşului Mecca este desigur unic, dat fiind că islamizarea locului consacrat cultului a fost aci opera Profetului însuşi, suprapunînd învăţătura Coranului unor rituri, a căror completă transpunere o asigura. Dar ambivalenţa sentimentelor dezvoltate în timpul evului mediu islamic faţă de „oamenii Cărţii", de la care multe tradiţii bazate pe Scriptură fuseseră preluate sub o formă sau alta de noua religie, a dus la adoptarea de asemenea durabilă a sanctuarelor de care erau legate amintiri evreieşti sau creştine.

Inima Ierusalimului musulman a rămas astfel permanent constituită de vechea esplanadă a Templului, pe care aveau să fie ridicate, începînd cu primele decenii ale secolului al VIII-lea, cele mai celebre monumente religioase ale Islamului după Ka'ba din Mecca și moscheea din Medina, și anume acea Cupolă a Stîncii și acea Moschee depărtată care păstrează și astăzi o incomparabilă strălucire, în pofida distrugerilor și remanierilor al căror obiect au fost. Și faptul islamizării unui loc de cult preexistent, care se observă cu aceeași claritate în cazul Haramului de la Hebron sau al diferitelor sanctuare ale celor Șapte Adormiți*, domina de asemenea structura multor altor aglomerații urbane unde marea moschee a fost ridicată în mod firesc, ca la Damasc, exact pe vechiul amplasament al unor temple păgîne sau creștine, venerate anterior. Și aci însă, cotitura marcată în civilizația islamică de prefacerile epocii post-selgiucide avea să-și aibă repercusiunile asupra fizionomiei orașului. Începînd din secolul al XII-lea, s-au înmulțit în aglomerațiile urbane de orice origine reaparițiile unor foste sanctuare sau locuri de pelerinaj. Venerate de o evoluție populară uneori superstițioasă, ele au fost fie adoptate drept ceea ce fuseseră în trecut, dacă era vorba de amintiri biblice, fie botezate cu nume noi, pentru a deveni tot atîtea monumente comemorative vizitate continuu. Și integrarea lor mergea mînă-n mînă cu interesul crescînd de care se bucurau, pe de altă parte, obiectele de pietate sau de intercesiune cu caracter mai recent, care se numărau printre titlurile de mîndrie ale unui oraș și erau legate de amintirea unor foști luptători ai Războiului sfînt, a unor oameni de religie vestiți prin virtuțile, dacă nu prin minunile lor, și a numeroșilor imāmi sau a altor personaje ale martirologiului șī'it.

De altminteri, elementele constitutive ale orașului islamic par să se fi conjugat astfel în cursul veacurilor, după legi de echilibru diferite. Primele dintre aceste echilibre au fost acelea ce s-au ma-

nifestat încă de la expansiunea Islamului în cele două categorii de oraşe care au predominat atunci: oraşele noi, pe de o parte, şi oraşele cucerite adoptate de noii stăpîni, pe de altă parte. În primul caz, cu neputinţă de separat de procesul binecunoscut de sedentarizare a nomazilor, era vorba de întemeieri dictate de necesităţi strategice şi mai cu seamă de necesitatea inerentă oricărei campanii militare prelungite de a face trupele să ierneze în locuri sigure, anume alese în acest scop. Cînd luptătorii arabi au început să şadă în ţările cucerite, în Siria, în Irak sau în Egipt, ei s-au instalat în adevăr în tabere ce au fost la început provizorii şi le serveau ca baze de plecare pentru expediţiile lor sezoniere, asigurîndu-le în acelaşi timp mijloacele unei legături constante cu capitala imperiului, situată încă în Arabia. Aceste tabere, unde războinicii erau repartizaţi pe triburi, au devenit repede aşezări stabile: acestea au fost, în Irak, noile oraşe Basra şi apoi Kūfa, în Egipt, oraşul Fustāt, în Siria oraşul Djābiya, pe care însă cuceritorii le-au părăsit după aceea pentru a se fixa în fosta capitală siriană sau chiar a se împrăştia în întreaga provincie — soarta deosebită a acestei ultime întemeieri explicîndu-se, fără îndoială, prin faptul că trupele arabe n-au continuat multă vreme în Siria să se războiască activ cu armatele bizantine, care s-au pus la adăpost în spatele masivului Amanus după ce evacuaseră ţara fără luptă serioasă. Puţin mai tîrziu, în Iran sau în Magreb, alte tabere au fost create la rîndul lor, ca de pildă la Kairun pe şesul interior al Ifrīkiyei, a cărui prosperitate a crescut pînă în epoca zirīdă, şi ca acele centre înfiinţate în provinciile iraniene şi care n-au avut niciodată decît o existenţă precară în mijlocul deselor răscoale ale populaţiei locale neconvertite.

Din toate aceste tabere, numai acelea care au profitat ulterior de împrejurări istorice favorabile cît şi de o poziţie bine aleasă au putut să devină adevărate aglomeraţii arabo-musulmane. Exemplul tipic este acela al Basrei, care s-a dezvoltat ca
171 centru activ al unei regiuni plantate cu palmieri

și ca port la Golful Persic făcînd legătura între Mesopotamia sau provinciile Iranului meridional și Arabia sau îndepărtatele coaste ale Indiei și Africii. Dar și altele au cunoscut un destin strălucit legat de înflorirea regiunii unde fuseseră implantate și purtînd, în consecință, pecetea originalității acesteia. Toate însă prezentau totuși la origine numeroase trăsături comune ce se regăseau de la o așezare la alta și se datorau similitudinii vocației războinice precumpănitoare în fiecare caz. Una din aceste trăsături era prezența necesară, în centrul taberei, a locului Rugăciunii comune învecinat cu reședința emirului și beneficiind de ocrotirea diferitelor contingente militare. Alta consta în menținerea, în dispoziția de ansamblu, a unei influențe tribale dominante, în baza căreia cartierele clădite, ce luaseră locul simplelor grupuri de corturi nomade, rămîneau rezervate fiecare unui grup de familii sau de clanuri înrudite.

Un tip de „oraș nou" islamic, propriu primului secol, se răspîndise deci în întregul imperiu alături de orașele cucerite. Dar deosebirile dintre aceste așezări artificiale, populate numai de combatanții arabi și de familiile lor, și orașele ce rămîneau în cea mai mare parte în mîinile locuitorilor lor neconvertiți n-aveau să întîrzie de a se estompa. Pe măsură ce islamizarea își producea efectele, pe măsură ce noile orașe vedeau năvălind spre ele autohtoni goniți, ca în Irak, de nimicirea primelor lor reședințe, și pe măsură ce vechile orașe păstrate se lăsau cîștigate de prestigiul religiei islamice victorioase, împotrivirile prealabile dispăreau. Pe de o parte, reconstruiri din ce în ce mai monumentale confereau mai multă măreție aspectului marilor moschei sau locuințelor emirale rustice clădite la început în sărăcăcioasele tabere nomade de la Basra și de la Kūfa. Pe de altă parte, centrul orașului se transforma încetul cu încetul, cum s-a întîmplat la Damasc, unde stabilirea unei reședințe princiare în vecinătatea bisericii Sf. Ioan Botezătorul a fost repede urmată de confiscarea bisericii însăși, care a fost reclădită din temelii pentru a deveni o moschee. Moschei impunătoare

au fost astfel ridicate sub impulsul califului umayyad al Walīd în principalele aglomerații siro-palestiniene, înlocuind curînd în ele, ca la Alep, neînsemnatele oratorii întemeiate inițial de cuceritori la intrarea fiecărui oraș. În sfîrșit, sub efectul unor tendințe contrare, populația recent convertită la Islam a ajuns în orașele vechi să-i respingă pe nemusulmani în cartierele periferice, în timp ce în noile orașe clienții convertiți se grupau în jurul triburilor cărora li se afiliaseră, iar nemusulmanii înșiși se introduceau în aceste orașe-tabere instalîndu-se însă mai la o parte.

De asemenea a luat naștere atunci, printr-o simbioză care n-a avut nevoie de mai mult decît de o jumătate de veac ca să se realizeze, tipul de oraș umayyad ce avea să servească în parte, la fel ca palatul construit în acea epocă, drept model realizărilor abbaside. Trăsăturile sale cele mai caracteristice de ordin urbanistic țineau de legăturile ce-l uneau cu orașele antice care-l precedaseră, uneori pe același loc, cum se observă, de exemplu, la Alep, la Damasc sau la Lattakiye, care mai păstrează sub planul lor actual urme ale planuri lor elenistice, studiate îndeosebi de J. Sauvaget. Dar această continuitate a unei tradiții siriene anterioare se observă în mod și mai izbitor în orașele create atunci din simpla voință a noilor stăpînitori. Se vede astfel micul oraș umayyad 'Ayn al-Djarr — actualul cîmp de ruine 'Andjar din podișul Bikā', unde se efectuează degajări încă incomplete, dar de pe acum extrem de sugestive — reproducînd schema unui oraș antic prevăzut cu o incintă dreptunghiulară și străbătut de două străzi axiale ce se întretaie în unghi drept într-un punct central marcat de un tetrapil. Grupul indisociabil în acea epocă al palatului emiral și al marii moschei ocupa pur și simplu unul dintre cele patru cartiere determinate prin încrucișarea celor două artere principale. Parcelări imitate după acele *insulae* antice grupau, pe de altă parte, locuințele mai puțin luxoase, în timp ce ansamblul era dominat de tema clasică a arterelor cu colonade mărginite de prăvălii, temă pe care urbanismul musul-

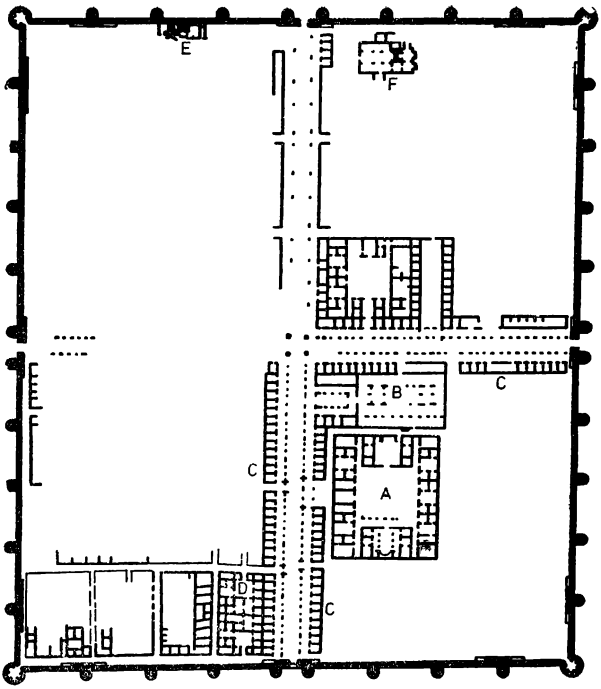

56. PLANUL ORAŞULUI UMAYYAD 'ANDJAR
(Plan întocmit de inginerul H. Kalayan.)

Permanenţa, în plină epocă umayyadă, a tradiţiilor inspirate de urbanismul antic iese în evidenţă în mod impresionant în acest plan întocmit datorită săpăturilor recente efectuate la 'Andjar de d. M. Chehab, director general al antichităţilor din Liban, care ni l-a pus în mod amabil la dispoziţie. Se remarcă în el compartimentarea regulată a terenului, obţinută prin întîlnirea a două artere principale ce se încrucişează în unghi drept, precum şi prin amplasarea în jumătatea răsăriteană a oraşului a clădirilor cu caracter public sau princiar. Principalul palat cu dublă sală de audienţe bazilicală (A) se învecinează cu marea moschee (B), nu departe de răspîntia centrală marcată printr-un portic cu patru deschizături. Şiruri de prăvălii (C) mărginesc arterele cu colonade, în timp ce locuinţele obişnuite sînt grupte în insulae *(D). Două băi apar nu departe de zidul dinspre nord, una foarte simplă (E) şi cealaltă (F), probabil rezervată suveranului, caracterizată prin dimensiunile sălii ei de odihnă şi de dezbrăcare.*

man este foarte adesea acuzat de a fi neglijat-o, deşi o vedem utilizată aci în accepţia ei cea mai clasică.

Desigur, exemplul oferit în acest sens de oraşul 'Ayn al-Djarr este unic pentru moment şi lucrul trebuie regretat. Nu s-au făcut săpături pe amplasamentul nesigur al oraşului Ramla*, creaţia citadină mai tîrzie din Palestina a califului Sulaymān. N-a fost efectuată nici investigarea completă a locului ocupat altădată de Wāsit*, oraş întărit construit în Irak pentru a-l adăposti pe guvernatorul umayyad al acestei provincii răzvrătite. Este în sfîrşit prea devreme pentru a înregistra rezultatele lucrărilor întreprinse recent înăuntrul „oraşului" care a fost întemeiat de califul Hişām, după însuşi textul unei inscripţii, lîngă unul din domeniile sale agricole, şi care era distinct, în acest caz, de palatul ce se ridica la mică distanţă: acest oraş situat în plină stepă pe locul numit Kasr al-Hayr cel Răsăritean era dealtfel mult mai puţin însemnat decît 'Ayn al-Djarr, dat fiind că o incintă pătrată cu latura de numai 160 m era suficientă pentru a-l cuprinde, pe cînd cel dintîi ocupa un dreptunghi de 310 pe 370 m. Dar în ciuda acestor necunoscute încă supărătoare, mărturia adusă de 'Ayn al-Djarr nu poate fi subestimată şi capătă întreaga ei valoare dacă o apropiem de fapte urbane islamice de mai tîrziu, în care va transpărea aceeaşi preocupare de ordine şi de geometrie a traseelor.

Oraşul umayyad rămăsese totuşi reprezentat de ansambluri arhitecturale de însemnătate mijlocie, legate de acel efort de colonizare şi de valorificare a pămînturilor siriene, al căror rol dominant în prosperitatea perioadei a fost arătat mai înainte. Odată cu uimitoarea dezvoltare economică a Imperiului şi a statului abbasid, au apărut apoi aşezări urbane de mult mai mare amploare, create şi ele de suverani şi de guvernatori din motive în acelaşi timp economice şi politice, mai comportînd deci un element militar considerabil,

dar dînd dovadă totodată de o grandoare a concepţiei deosebit de semnificativă.

Oraşul umayyad se situează astfel la originea întregii serii de oraşe islamice din perioada clasică, oraşe care, departe de a ilustra tipul oraşului medieval cu străzi întortocheate şi cu edificii publice înecate în amestecul dezordonat al caselor, au cunoscut o formă de urbanism regulat. Largile drumuri rectilinii ale unei creaţii abbaside ca Samarra în Irak, calea regală mărginită de prăvălii unind în Afghanistan palatul gaznawid de la Laşkari Bazar de oraşul Bust, sau dispoziţia studiată a monumentelor oficiale ale oraşului fatimid Mahdiya din Tunisia pot, de pildă, să fie invocate în acest sens. Doar mai tîrziu, tulburările şi insecuritatea constantă a epocilor de destrămare a imperiului, în urma marilor invazii nomade şi a mizeriei generale care a rezultat din ele, au dus la compartimentarea interioară a unor asemenea oraşe în cartiere apărate de cîte o poartă precum şi la restrîngerea lor la zona din vecinătatea unei cetăţi jucînd în acelaşi timp rolul de citadelă şi acela de reşedinţă regală.

Înainte, primul exemplu de oraş abbasid fusese oferit de vestitul Oraş rotund al lui al-Mansūr, în măsura în care acest oraş regal cu plan geometric a fost scurtă vreme deschis activităţilor comerciale şi artizanale menite să se răspîndească în împrejurimi. Soarta Bagdadului s-a despărţit pe urmă de aceea a creaţiei lui al-Mansūr, curînd rezervată numai suveranului, apoi practic părăsită şi în cele din urmă distrusă de asediul dezastruos care a adus după sine moartea califul al-Amīn. A fost destinul propriu al giganticei aglomeraţii născute în afara incintei circulare să cunoască o existenţă deosebit de agitată, dar şi să supravieţuiască, peste secole, ultimilor reprezentanţi ai dinastiei abbaside. Centrul ei s-a deplasat treptat la apus, apoi la răsărit de fluviu, în urma întemeierii de palate pe malul stîng, apoi a dezvoltării în acest loc a unor cartiere urbane cu reşedinţe bogate, pe care poduri de vase le legau acum de malul drept. Cînd califii, după ce petrecuseră vreo treizeci de ani

în ansamblul lor de la Samarra, au revenit, în secolul al IX-lea, ca să se instaleze la Bagdad, ei şi-au stabilit reşedinţa în funcţie de noua populaţie, într-un palat situat la sud de malul răsăritean şi departe de cartierele de la nord, treptat delăsate. Alte elemente monumentale esenţiale, ca pieţele sau locurile de pelerinaj, se mutaseră de asemenea acolo. Dar aceste „Bagdaduri" succesive, reconstruite nu departe unele de altele, suprapuse chiar în cursul veacurilor într-un spaţiu relativ restrîns, ne rămîn practic necunoscute în lipsa unor vestigii arheologice expresive care să fi putut supravieţui dezvoltării pe acelaşi amplasament a unui oraş modern, chemat, la rîndul lui, de cîteva decenii la o remarcabilă creştere.

Din fericire, două alte creaţii urbane califiene din aceeaşi provincie a Irakului, acelea de la Rakka şi de la Samarra ne oferă, sub nume poate mai puţin celebre, ruine mai citeţe pentru oricine le observă din avion.

Din cele două ansambluri, acela de la Rakka n-a fost decît foarte puţin studiat pînă acum. Samarra în schimb, întemeiată în 836 de califul abbasid al-Mu'tasim şi mărită de califii următori înainte de a se întoarce practic la deşert, a făcut obiectul unor numeroase cercetări, chiar dacă acestea rămîn de mică importanţă în raport cu suprafaţa construită de altădată. Ea oferă un excelent exemplu de metropolă abbasidă cu o dezvoltare pe cît de bruscă pe atît de scurtă, pornind de la cerinţele unui oraş-tabără, care nu mai avea nimic comun cu îngrămădirile de colibe sărăcioase unde se sedentarizau nomazii arabi din perioada cuceririi şi care se născuse pe de-a întregul din voinţa lui al-Mu'tasim, atunci cînd motive de securitate l-au determinat să părăsească Bagdadul veşnic gata să se răscoale.

Samarra lui al-Mu'tasim, marcată prin palatul şi marea ei moschee, era în adevăr un oraş organizat cu stricteţe. Monumentele principale, legate între ele prin mari artere, deţineau primul loc. De jur împrejur, efectivele gărzii erau repartizate în diferite cartiere potrivit cu originea lor: într-o

parte turcii, ale căror „concesiuni, spune geograful al-Ya'kūbī", au fost izolate de acelea ale celorlalți particulari, astfel încît să fie așezate deoparte și să nu se amestece cu grupuri deja arabizate"; alături, mercenari din Fargāna; în altă parte, iranieni originari din diferite provincii; dincolo, în sfîrșit, magrebinii, căci garda lui al-Mu'tasim era departe de a cuprinde numai turci. Cît despre contingentul anume însărcinat cu apărarea suveranului, el ocupa vecinătatea nemijlocită a palatului. Alte cartiere fuseseră rezervate populației arabizate, evitîndu-se totodată pe cît posibil contactul între elemente etnice diferite. În sfîrșit, în pieţele prevăzute lîngă marea moschee, „fiecare specialitate de comerț fusese așezată separat [...] potrivit cu hotărîrile luate în privința pieţelor din Bagdad" precizează același al-Ya'kūbī. Pe scurt, ansamblul fusese desenat prin grija suveranului și după un plan extrem de strict, în așteptarea extinderii lui fără măsură pe vreo douăzeci de kilometri de-a lungul Tigrului, în spatele unui sistem de canaluri protectoare, prin înmulțirea reședințelor princiare însoțite fiecare de nașterea unor noi nuclee comerciale.

Aceleași caracteristici se regăseau în aceeași epocă în marile orașe întemeiate în afara Irakului. Fără a insista asupra cazului orașului Kairuan, de exemplu, care s-a dezvoltat alături de palatele aglabide, apoi fatimide, cazul cel mai sugestiv este, fără îndoială, acela a orașului Fustāt-Cairo, al cărui prestigiu l-a înlocuit, începînd din epoca fatimidă, pe acela al metropolei bagdadiene. Și aici avem de-a face cu o succesiune de întemeieri, întrucît orașului-tabără Fustāt, înființat el însuși nu departe de un vechi oraș egiptean, i se adăugase în secolul al IX-lea „reședința regală" clădită de Ibn Tūlūn după modelul Samarrei și înfrumusețată de descendenții lui, reședință care luase numele de al-Katā'i', „Concesiunile", și fusese dotată cu un palat și cu o mare moschee astăzi încă celebră. În secolul al X-lea avea apoi să fie întemeiat de cuceritorii fatimizi orașul Cairo, care cuprindea și el noi palate și o nouă mare moschee și care a devenit principalul centru urban. Dezvoltarea lui,

ca şi a Bagdadului, a fost continuă şi durabilă, poate chiar mai neîntrerupt strălucită, în vreme ce se succedau în el dinastii puternice şi activitatea sa de capitală se menţine pînă în zilele noastre. Este însă izbitor să regăsim la originea destinului său acel caracter de „tabără regală întărită" dublată de un oraş activ, care devenise, începînd din această epocă, o regulă şi nu excludea în momentul întemeierii princiare, rafinamentele tehnice ale unui proiect îndelung chibzuit.

În adevăr, nimic nu era lăsat la voia întîmplării în creaţiile dinastice din această epocă de mare prosperitate. Grija cu care erau consultaţi astrologii înşişi, pentru a face ca oraşul să se nască sub un horoscop favorabil, se adăuga previziunilor minuţioase cerute meşterilor constructori şi celorlalţi reprezentanţi ai tuturor meseriilor. Urma apoi repede avîntul demografic al suburbiilor, şi ceea ce poate fi numit „oraşul abbasid" — dat fiind că primele sale specimene au fost creaţii ale califilor cu acest nume — începea să înflorească aproape peste tot în imperiu pe măsură ce viaţa provinciilor se modela după aceea a Irakului. Lucrul este cunoscut cel puţin cu privire la unele provincii şi presupus cu privire la altele, ca Iranul, asupra cărora ne lipsesc deopotrivă datele textelor şi informaţiile arheologilor.

Soarta acestor oraşe abbaside, de cele mai multe ori „create" sau „întemeiate" din temelii nu departe de un oraş vechi, a fost apoi foarte variabilă căci dezvoltarea lor pe termen lung depindea de condiţiile istorice, adică de vitalitatea dinastiilor de care erau legate. Oraşele din Irak îndeosebi au fost foarte nestabile. Dacă Basra, a cărei poziţie geografică privilegiată a fost evocată de noi mai înainte, a păstrat din această cauză importanţa ei în cursul perioadei medievale, Kūfa a fost eclipsată de Bagdad, care a început să decadă şi el în secolul al XI-lea, cînd, odată cu fărîmiţarea imperiului, capitala a tins să decadă la rangul unui simplu oraş provincial. În Magreb, aceeaşi evo-
 luţie a marcat, de pildă, soarta oraşelor Kairuan

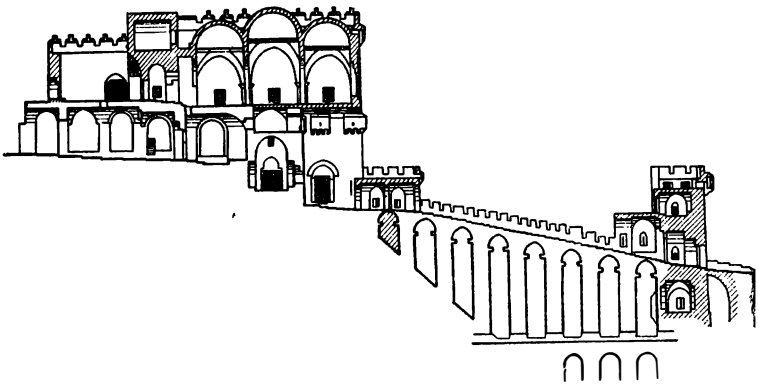

57. INTRAREA MONUMENTALĂ FORTIFICATĂ A CITADELEI ALEPULUI.
(După J. Sauvaget, Alep.)

În această secțiune în care se disting construcțiile ayyubide și adaosurile mameluce (indicate prin hașuri), se remarcă importanța fortificațiilor acumulate în epoca cruciadelor pentru a întări poziția naturală a citadelei Alepului. Podul ducînd la poarta principală, care era precedată de o barbacană, ajungea la o serie de pasaje cotite și pline de obstacole diverse, care opreau accesul la platforma superioară. Ansamblul era construit în piatră de bună calitate și dominat de o monumentală sală de audiențe.

și Fès, întrecute unul de Mahdiya, apoi de Tunis, iar celălalt de orașul recent întemeiat Marrakes, în timp ce în Egipt, dimpotrivă, aglomerația Cairo-Fustāt, departe de a se resimți serios de căderea Fatimizilor, afirma o superioritate pe care Aiyubizii, apoi Mamelucii aveau s-o ducă la apogeul ei. Cît despre orașele siriene, în majoritate anterioare Islamului și doar transformate după cucerire — ca Damasc, Alep, Homs, Hama și altele — ele dovedeau o remarcabilă stabilitate. Desigur creațiile tipic umayyade, ca Rambla, 'Ayn al-Djarr și Kasr al-Hayr cel Răsăritean, dispăruseră, nu fără a fi cunoscut în plin ev mediu o vremelnică renaștere. Dar celelalte orașe, al căror rol scăzuse în timpul marii epoci abbaside datorită suspiciunii ce plana asupra provinciei, umayyade prin excelență, au redevenit centre foarte active atunci cînd mici regate

noi se organizaseră în jurul lor. A apărut atunci un tip de oraş, simţitor deosebit de metropola abbasidă şi asemănător mai degrabă cu oraşul feudal din Europa apuseană, tip care nu trebuie limitat la ţinuturile siriene, dar ale cărui exemple sîntem ispitiţi să mergem a le căuta în această

58. PLANUL ORAŞULUI ALEP ÎN SECOLUL AL XI-LEA
(*După J. Sauvaget,* ibid.)

Tip de oraş elenistic adoptat de cuceritorii arabi şi transformat în cursul a patru secole de viaţă islamică. Primul plan octogonal mai poate fi recunoscut în acest oraş cu casele de piatră. Moscheea primitivă (A) a fost înlocuită la începutul secolului al VIII-lea printr-o mare moschee (B), ridicată pe locul vechii agora, în timp ce un mussalla (C) era amenajat în afara secţiunii clădite. Hala de fructe (D) a rămas aproape de incinta de origine bizantină. Citadela (E), devenită în secolul al X-lea, sub dinastia hamdanidă, oraş regal, s-a îmbogăţit cu fortificaţii impunătoare. Cît despre şanţ, el a fost săpat de bizantini cu ocazia asedierii Alepului în 962; el avea să constituie ulterior limita orientală a oraşului.

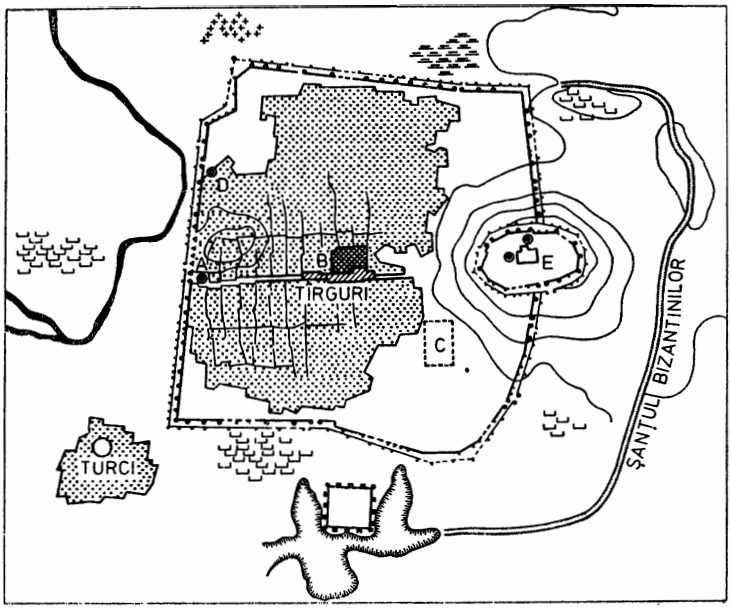

provincie relativ binecunoscută din punctul de vedere istoric și geografic.

Aceste orașe siriene, ce pot fi alese ca exemple tipice ale orașului post-selgiucid, ne sînt cu adevărat accesibile astăzi datorită vestigiilor arheologice ce ne-au fost păstrate cît și datorită descrierilor stării lor din trecut pe care ne-au lăsat-o autori adesea foarte bine informați. Ele se prezentau ca orașe fortificate, înzestrate cu ziduri solide și cu citadele impresionante, al căror cel mai frumos exemplar, alături de acelea din Damasc, Homs, Baalbek și Bosra, este fără îndoială maiestuoasa fortăreață a Alepului, ce se înalță și astăzi deasupra taluzului ei circular. Citadele adăposteau de cele mai multe ori palate princiare, în timp ce trupele de turcomani care alcătuiau gărzile regale erau cantonate în suburbii exterioare. Dar accentul pus pe lucrările de apărare militare, din cauza neîncetatelor războaie purtate pe atunci împotriva francilor, nu împiedicau orașele să fie în același timp centre intelectuale și economice. Amploarea sukurilor, care depășeau centrul orașului pentru a se întinde în cartierele suburbane, înmulțirea fundukurilor destinate negustorilor musulmani și străini pot fi privite drept dovezi în această privință, tot astfel ca și creșterea constantă a numărului monumentelor religioase secundare, care presărau în acea vreme un oraș pe de altă parte întărit și împărțit în interior în cartiere închise.

Dealtfel, traseul străzilor se modificase simțitor la acea epocă în raport cu acela al aglomerațiilor mai vechi. Lucrul se observă, de exemplu, într-un oraș ca Damascul unde s-a văzut o stradă îngustă și sinuoasă înlocuind calea largă cu colonade care străbătea altădată orașul, dar și vechile grupuri regulate de case estompîndu-se treptat sub construcții care nu mai permit decît cu greutate să se regăsească vechiul lor decupaj. Orașul islamic a început atunci să ia acel aspect dezordonat care, în mare măsură, îl caracterizează; specimene ale lui sînt oferite de orașele siriene și există de asemenea în numeroase exemplare în alte provincii ale lumii musulmane.

Această transformare poate fi explicată atît prin primejdiile crescînde cărora orășenii trebuiau să le facă față în epocile de tulburări — și care se regăsesc destul de asemănătoare în Orient și în Occident — cît și prin spiritul Legii islamice însăși, care se împotrivea unei intervenții directe în organizarea urbană atunci cînd suveranul nu mai era destul de puternic pentru a juca personal rolul său de mecena fondator. În același timp noile condiții de viață, îndeosebi absența oricărui mijloc de transport cu roate, contribuiau să șteargă încetul cu încetul amintirea orașului antic, a cărui schemă directoare servise pînă atunci drept bază. Trebuie adăugat că în cartierele astfel retrase asupra lor însele, membrii diferitelor confesiuni sau chiar ai diferitelor secte islamice nu se amestecau. Creștinii și evreii își aveau cartierele proprii și, dacă existau și 'iți — un anumit număr al acestora se mai găsea în orașele din Irak, în vreme ce în Siria ei erau siliți să se ascundă sau să-și disimuleze convingerile — ei erau de asemenea regrupați într-un sector deosebit al orașului. Notabilii, pe de altă parte, își aveau locuințele luxoase situate în cartiere „rezidențiale", distincte de acelea ocupate de elementele populare. Adevărate bariere sociale se adăugau deci deosebirilor confesionale, contribuind la cristalizarea unui oraș compartimentat și îngustat, care a fost apoi incapabil, afară de cazul unei revoluții politice importante și pînă în epoca modernă, să iasă din cadrul prea rigid în care se închisese el însuși.

În acest vechi oraș islamic, la care am văzut mai sus afirmîndu-se caracterul dublu și succesiv de metropolă imperială mai întîi, și de mic oraș feudal după aceea, coexistau, după cum s-a arătat, oameni de diferite clase, dacă în civilizația islamică medievală poate fi vorba cu adevărat de clase sociale determinate. Limitele pe care putem încerca să le trasăm nu sînt de fapt niciodată foarte precise și dacă, în anumite epoci, se constată în unele medii, ca acela al secretarilor, o conștiință de clasă, această mentalitate dispare

într-un context socio-istoric diferit. Pe de altă parte, concepțiile islamice nu ne ajută să găsim un criteriu. În adevăr, dacă în privința căsătoriei, de pildă, anumiți juriști fac o distincție între kurayșiți, arabi și nearabi, alții adoptă separații diferite. Cu distincțiile sociale întemeiate pe avere, pe funcția deținută sau pe modul de viață se amestecă totdeauna distincții confesionale sau etnice, situînd de fapt linia de ruptură între musulman și evreu, cînd e vorba de negustori, sau între sunnitul fidel și sectarul de îndoielnică loialitate, cînd e vorba, de pildă, de secretari. În acest mod, studierea societății capătă în țările Islamului o complexitate cu totul deosebită și vom socoti preferabil a vorbi mai degrabă de medii decît de clase propriu-zise.

Printre aceste clase sociale îndeosebi urbane, acelea ale oamenilor de știință și de religie se situa în frunte, datorită rolului pe care membrii săi îl jucau în oraș. Apropiați realmente de suveran, pe care-l întîlneau la ocazie, dar apropiați și de lucrători, cu care erau deseori în relații, legați în orice caz de centrul cultului și al Comunității reprezentat de moschee — de care califul sau orice alt deținător al puterii nu se dezinteresa niciodată, dar care rămînea mai cu seamă centrul vieții citadine —, susținuți în ideile lor de poporul de jos, care se arăta rareori nepăsător față de discuțiile juriștilor și teologilor, acești savanți și „personaje pioase", cum sînt deseori numiți, formau pentru orașul islamic care-i adăpostea o populație tot atît de permanentă și de tipică în genul ei ca și anturajul suveranului.

Ei erau aceia cărora li se adresau, în timpul vieții, manifestările de respect și omagiile contemporanilor lor, și tot ei aceia ale căror morminte deveneau obiecte de venerare și de vizitare. Astfel încît, în mentalitatea epocii, prestigiul oricărui oraș și, fără îndoială, chezășia adevăratului său caracter islamic erau legate de numărul și de autoritatea oamenilor de religie care se născuseră, trăiseră și își împărtășiseră învățătura în el, erau înmormîntați în cuprinsul lui sau locuiseră acolo fie și

vremelnic. Căci aceşti oameni, atît de adînc legaţi de viaţa unor oraşe ce se mîndreau cu prezenţa lor, erau în acelaşi timp călători neobosiţi, gata să culeagă ştiinţa sau să răspîndească teoriile lor oriunde calitatea lor de musulmani era de ajuns pentru a-i face să fie adoptaţi ca membri de plin drept ai unei comunităţi vii, precum şi oriunde puteau stabili acea legătură de filiaţie directă între învăţător şi discipol, care stătea la baza oricărui învăţămînt în ţările islamice.

Dealtfel, în literatura arabă medievală se găseşte reflexul acestei situaţii. Nu numai că personajele eminente care au ilustrat fiecare ramură a activităţilor religioase sau ştiinţifice aflate atunci la cinste au fost menţionate în adevărate repertorii biografice* clasate pe generaţii sau „clase" (*tabakāt*) şi rezervate fiecare uneia dintre acele ramuri: volume consacrate unor jurişti ai cutărui rit, unor medici, unor mistici etc., dar şi istoriile cronicarilor şi analiştilor conţineau totdeauna, în mijlocul relatării evenimentelor politice şi a faptelor de război, pomelnice de morţi în care un loc de frunte era rezervat savanţilor. Înseşi „istoriile" de oraşe, printre care cel mai renumit exemplu îl constituie *Istoria Bagdadului* a lui al-Hatīb al-Bagdādī*, se prezentau în esenţă, după o introducere topografică şi istorică mai mult sau mai puţin dezvoltată, ca dicţionare* biografice cu clasare alfabetică, conţinînd numele aceloraşi categorii de personaje, de preferinţă specialişti în doctrinele religioase, care participaseră la viaţa intelectuală şi religioasă a oraşului. În sfîrşit, chiar şi cărţile consacrate elogierii „meritelor", în sens larg, ale aceloraşi oraşe sau „călăuzele pelerinului", destinate să ofere evlaviei credincioşilor liste de „vizite pioase" de făcut în cutare sau cutare loc, erau pline la început de laude aduse acestor celebri dispăruţi.

Printre ei se numărau mai întîi tradiţionişti, culegători în mediul sunnit ai cuvintelor sau „zicerilor" Profetului şi ale Discipolilor săi, a căror însemnătate teologică şi juridică a fost văzută mai înainte. Ei aveau drept funcţie nu numai să adune
185 aceste înalte cuvinte, ci şi să le claseze, să le

aprecieze valoarea respectivă și să elimine textele neautentice care ar fi putut să se introducă în ansamblul citatelor lor. Aplicarea de către ei a unor procedee considerate astăzi insuficiente — căci acestea se bazau în primul rînd pe examinarea unor „lanțuri" de chezași — se înrudea cu o adevărată știință genealogică* și constituia un aspect fundamental al activității lor, consacrată, pe de altă parte, simplei memorizări sau notării în scris a cuvintelor înseși. Ca și ceilalți savanți, dar poate chiar mai mult decît ceilalți — căci sistemul lanțurilor de chezași implica transmiterea mărturiei prin întîlnire directă —, ei aveau deci obiceiul să viziteze diferitele metropole ale lumii islamice pentru a adăuga mereu noi cuvinte la culegerile lor. Această „căutare" dădea fizionomia lui particulară auditoriului marilor învățători, care era în parte compus din oameni străini de regiune.

Alături de acești specialiști, care începînd din secolul al X-lea stabiliseră definitiv metodele proprii disciplinei lor, se întîlneau savanți ce se îndeletniceau în mod deosebit cu scrutarea textului coranic însuși, de cele mai multe ori pentru a preciza variantele sale de lectură, întemeiate și ele pe Tradiție, sau pentru a rezolva dificultățile lui gramaticale ori lexicografice* recurgînd la materialul furnizat de literatura arhaică și întîlnindu-se astfel cu munca săvîrșită de filologi și literați de formație mai profană. Mărturii despre străduaniile lor preliminare pentru a inventaria, de exemplu, expresiile sau termenii tipici figurînd în Coran, au ajuns pînă la noi sub formă de liste scrise pe pergament, comparabile cu modernele noastre „concordanțe". Unii dintre ei aparțineau pe lîngă aceasta acelei categorii de „lectori" de Coran care au jucat un rol de prim plan la începuturile Islamului, cînd citirile coranice nu erau încă fixate în mod definitiv. Ei mai formau în secolul al X-lea o corporație respectată, ai cărei membri trebuiau să posede o cunoaștere adîncită a textului revelat. Alții îndeplineau rolul mai modest, dar cvasi oficial, al acelor „recitatori"

care, după cum arată al-Makdisī, își petreceau timpul citind în moschei texte de întărire a credinței.

Dar Comentariile propriu-zise ale textului coranic rămîneau apanajul unor exegeți care se distingeau mai ales prin opiniile lor teologice și apartenența lor la diferitele secte religioase ce-și împărțeau pe atunci lumea Islamului. În ambianța controverselor ce se desfășurau de pildă între mu'taziliți, și'iți și tradiționaliști, în momentul cînd unele minți începeau să aplice chestiunilor religioase o dialectică respinsă de mulți alții, trebuie situate cele mai reprezentative dintre aceste inițiative, înfăptuite cînd de gînditori care făceau apel la interpretarea simbolică sau figurată, cînd de oameni rămași fideli unei concepții literaliste și unor explicații mai strict filologice. De părerile lor și de primirea favorabilă pe care o găseau în cutare ținut sau în cutare oraș atîrna de fapt publicitatea asigurată învățăturii lor, pe care puteau fie s-o predea în public, fie s-o rezerve, în propria lor locuință, grupului restrîns al simpatizanților lor.

Nu mai puțin importanți erau, în sfîrșit, jurisconsulții, care puneau la punct detaliile dispozițiilor juridice și care dădeau îndeosebi consultații asupra cazurilor dificile ce se puneau cadiilor. Ca dascăli, activitatea lor rămînea particulară, iar ca jurisconsulți, funcția lor nu avea nici ea nimic oficial. Cadiii, cînd erau încurcați, li se adresau lor, fiecare alegîndu-l pe cutare jurisconsult cunoscut lui și în care avea încredere. În epoca clasică nu exista însă vreun *muftiu** oficial, și cadiul rămînea liber, după consultație, să ia el însuși hotărîrea ce i se părea mai bună. Trebuie totuși amintit că juriștii și tradiționiștii puteau să fie însărcinați la ocazie de calif să examineze chestiuni importante sau să combată doctrine considerate de acesta din urmă ca fiind primejdioase. Astfel, al-Ma'mūn, cînd a voit să imprime regimului o direcție nouă, s-a înconjurat de avizele unor juriști și teologi de tendință mu'tazilită. Al-Mutawakkil, la rîndul lui, atunci cînd a pus capăt acestei experiențe, a rugat tradiționiști renumiți

să adune argumentele pe care le puteau opune doctrinei condamnate. Tradiționiștii și jurisconsulții au fost astfel foarte devreme aduși să ia poziție în chestiuni doctrinale, care mai tîrziu vor apărea ca fiind de domeniul rezervat specialiștilor în teologie dogmatică.

Această teologie nu s-a impus, după cum se știe, decît progresiv ca doctrină autonomă, ciocnindu-se de opoziția apărătorilor tradiționalismului, al hanbaliților îndeosebi, care o considerau inutilă, dacă nu nefastă. Dar teologii în sens propriu, adică, în Irakul din secolele al X-lea și al XI-lea, aș'ariții, au căutat să-și difuzeze doctrina cu ajutorul unui adevărat învățămînt predat la marea moschee sau în alte locașe cu caracter religios. Acești oameni de religie, a căror competență îmbrățișa adesea mai multe domenii, nu omiteau să utilizeze ca mijloc de propagandă predicile pe care puteau fi autorizați să le rostească la Rugăciunea de vineri. Și într-o epocă de lupte religioase deosebit de violente, suveranii doritori de a lua în mod autoritar poziție în favoarea vreunei doctrine s-au decis să asigure partizanilor acesteia privilegiul unor asemenea funcții de predicare sau de învățămînt. Aceasta a fost atitudinea Selgiucizilor cînd au căutat să condamne mai întîi aș'arismul, pe care-l combăteau hanbaliții, iar apoi să adere la această școală dîndu-i putința să-și răspîndească tezele.

Din ingerința autorității de stat în orientarea juridico-teologică a rezultat curînd dezvoltarea bruscă a acelor madrasale supuse controlului ei direct și înființate pentru a asigura mijloace convenabile de existență profesorilor sau studenților care locuiau în ele. S-a discutat desigur problema de a ști dacă cele mai vechi dintre aceste madrasale fuseseră destinate învățămîntului teologiei aș'arite, cum s-a afirmat altădată, sau numai al dreptului. Din studii recente reiese că profesorii colegiilor de la Bagdad au fost efectiv la început juriști, dar că treptat acești juriști șafi'iți cîștigați de propaganda aș'arită, au folosit învățămîntul lor pentru a răspîndi ideile aș'arite, care în ochii

lor erau strîns legate de noţiunile de drept pe care le inculcau şi corespundeau aplicării unei aceleiaşi metode de raţionament. Madrasaua n-a fost dealtfel niciodată un instrument de propagandă pur şafi'it-aş'arită. Colegiile create în Siria în secolul al XII-lea şi în cel de-al XIII-lea aparţineau şi şcolii hanafite, şi doar malikiţii şi hanbaliţii au fost multă vreme limitaţi în acest domeniu la mijloace restrînse. De fapt madrasalele erau destinate să formeze o elită intelectuală cîştigată pentru principiile sunnite, pe care le apărau, în mod puţin diferit uneori, toate marile şcoli juridice.

Trebuie notat că existenţa madrasalelor nu suprima totuşi învăţămîntul, care putea mai departe să fie predat în moschei, unde înainte fiecare profesor avea „cercul" său, amplasament rezervat într-un anumit colţ al edificiului sau la piciorul unei anumite coloane. Chiar şi după apariţia colegiilor oficiale, orice străin care poposea un moment într-un oraş păstra, pe cît se pare, dreptul de a se instala în vreun colţ al sălii de rugăciune pentru a preda un curs. Dar noile fundaţii oficiale asigurau existenţa unui învăţămînt permanent, aprobat şi retribuit de autorităţi. Dealtfel, catedrele erau în general acordate pe viaţă, iar lecţia inaugurală ţinută de un nou profesor avea loc în prezenţa suveranului, care venea să-i cinstească pe cutare sau cutare savant, personaj apreciat de el şi a cărui numire o impusese în majoritatea cazurilor, după ce provocase prin liberalităţile sale construirea edificiului unde profesorul avea să funcţioneze. Era de fapt ruptura cu vechile obiceiuri potrivit cărora cursurile, chiar predate în oratorii sau în monumente funerare ce apăreau deja ca nişte nuclee de colegii, nu erau sub nici o formă subvenţionate de guvern.

În orice caz, fie că învăţămîntul era pur privat, ca în primele secole, fie că era predat în madrasalele oficiale, el se baza totdeauna pe aceleaşi metode. El consta în esenţă în citirea şi în comentarea textului unei lucrări, al cărei autor era sau profesorul, sau unul din proprii săi maeştri.
189 Aceia dintre studenţi care erau capabili să citească

în mod corect textul astfel explicat primeau autorizaţia de a-l transmite şi de a explica, la rîndul lor, conţinutul său altora: aceasta era o „licenţă" (*idjāza*) de a preda, dar limitată la o lucrare precisă. Unele dintre aceste lucrări nu fuseseră dealtfel niciodată redactate de autorii lor: era vorba mai degrabă de „cursuri" pe care unii discipoli îşi luaseră ulterior sarcina să le consemneze în scris, în virtutea autorizaţiei de a preda care le fusese dată. Acest obicei a fost apoi abandonat, cînd folosirea hîrtiei a permis să se înmulţească exemplarele copiate ale acceleiaşi lucrări. Învăţămîntul a rămas totuşi totdeauna bazat pe citirea unor texte ce făceau autoritate şi cărora auditorii erau datori să le asigure cea mai largă difuzare posibilă.

Exercitarea spiritului de critică nu era însă cu totul absentă. Autorii, juriştii, filologii sau de altă specialitate, îşi petreceau timpul corectîndu-se unii pe alţii şi ameliorînd formularea ideilor lor, uneori diferite. Dacă discuţiile lor rămîneau limitate la un cadru îngust, ele dădeau în schimb dovadă de o subtilitate extremă. Unii dintre ei nu evitau la ocazie să se bazeze pe reflecţia lor personală, ca de pildă geograful al-Makdisī*, care rămăsese credincios sistemului de lectură coranică folosit în Siria, ţara sa, dar care adoptase în materie de drept şcoala lui Abū Hanīfa*, şcoala irakienilor. Chiar dacă unele şcoli de gîndire dominau în mod mai deosebit în diferite oraşe sau regiuni, existau totdeauna spirite destul de independente pentru a se depărta de ele şi a adera din propria lor voinţă la un sistem diferit.

Oameni de religie deţinînd un loc de prim plan în oraş, dacă nu şi specialişti în doctrinele religioase, erau şi cadiii, care reprezentau, după cum am văzut, aparatul juridic al statului şi aveau deci o funcţie oficială. Sarcina lor de arbitri, care cerea valoare umană şi simţ de echitate mai degrabă decît competenţă juridică propriu-zisă, era puţin apreciată de juriştii de formaţie, care au refuzat foarte des, potrivit izvoarelor vechi, răspunderea ei. Astfel ar fi procedat Abū Hanīfa, pe

care acest refuz, poate legendar, l-a făcut să fie aruncat în închisoare. Se mai ştie în mod cert că juriști şafi'iți din Irak considerau, în secolul al X-lea, nedemnă de ei o funcţie care nu cerea în mod expres cunoştinţe tehnice şi de care, uneori, beneficiaseră oameni puţin instruiţi. N-ar fi existat oare, după spusele cronicarilor, un negustor de stofe recompensat în acest fel de vizirul Ibn al-Furāt* pentru că-l protejase pe acesta cu prilejul unei dizgraţii anterioare? Această numire ar fi marcat pentru funcţia de cadiu începutul decăderii; de fapt n-a putut fi vorba decît de un fenomen trecător, căci posturile de cadii aveau să fie, dimpotrivă, ocupate la o epocă cu puţin posterioară de adevăraţi oameni de ştiinţă, uneori juriști renumiţi, alteori aleşi din rîndurile predicatorilor sau ale foştilor „martori de profesie".

Cadiul primea un salariu, care varia, evident, după regiuni şi perioade; el n-a depăşit, pare-se, niciodată două sute de dinari pe lună, dar este greu de ştiut cît anume revenea magistratului însuşi, deoarece din suma ce-i era alocată el era obligat să-şi remunereze diferiţii săi auxiliari, mai mult sau mai puţin numeroşi după caz. Am văzut că în jurul lui gravita lumea „martorilor de profesie", acei notabili care-l asistau în şedinţe, precum şi aceea a avocaţilor ce puteau interveni în cursul proceselor. În orice caz, teoria formulată de anumiţi juriști, potrivit căreia funcţia de cadiu trebuia să fie exercitată în mod benevol, n-a fost, pe cît se pare, aplicată niciodată. Cadiul era plătit, cu toate că primea o sumă minimă şi că acest salariu explica în parte corupţia ce domnea în acest mediu.

Alături de răspunderile sale judiciare examinate înainte, atribuţiile mai special „urbane" ale cadiului au variat în mod însemnat în funcţie de locuri şi de perioade, fără ca să se poată stabili reguli precise. Dacă, de exemplu, uneori cadiul se ocupa el însuşi de organizarea internă a oraşului, sarcină ce putea fi încredinţată dealtfel muhtasibului, se întîmpla de asemenea ca el să îndeplinească funcţia de imām şi să conducă Rugăciunea. În oraşele

importante exista însă un personaj specializat în acest rol şi retribuit pentru a asigura practicarea cultului, fără îndoială după ce fusese desemnat de cadiu. În adevăr, cadiul exercita în oraşe un fel de control asupra „slujitorilor cultului", cum erau muezinii şi predicatorii, care, după ce fuseseră la început independenţi, sfîrşiseră prin a ocupa un loc într-un fel de ierarhie orăşenească.

Funcţia de muezin, de pildă, era totdeauna atribuită personal, dat fiind că cerea aptitudini deosebite. Cel ce o obţinea primea un salariu modest, dar constant. Însărcinat să proclame de cinci ori pe zi chemarea care vestea credincioşilor ora Rugăciunii şi ritma oarecum viaţa cotidiană a oraşului, el trebuia să se priceapă a modula, cu o voce clară avînd un timbru potrivit, formulele corespunzătoare unor opţiuni religioase precise. El era însă totodată ţinut să respecte reguli fixate minuţios în cărţile de drept, în care figurează, de exemplu, recomandaţii de acest gen: „Este blamabilă practica muezinilor care-şi retrimit reciproc chemarea la Rugăciune. Sînt criticabile de asemenea alungirea excesivă pe care ei o imprimă cuvintelor acestui text, faptul că ei se întorc cu tot pieptul de la orientarea spre Mecca atunci cînd declamă formula «Veniţi la Rugăciune!» şi «Veniţi la izbîndă», faptul că fiecare din ei rosteşte chemarea la Rugăciune pe socoteala lui şi fără a aştepta ca celălalt să fi terminat, astfel încît asistenţii sînt încurcaţi pentru a răspunde corect acestei chemări, deoarece vocile se amestecă. Toate aceste procedee sînt acte condamnabile despre care trebuie preveniţi cei interesaţi".

Funcţia de predicator pare să fi fost mai puţin precis definită. În unele cazuri, predica putea fi rostită de personaje diverse, oameni de religie fără rol oficial, care profitau uneori de ocazie pentru a juca un rol politic. În alte locuri, ca la Bagdad, funcţia de predicator în marile moschei era foarte prestigioasă şi rezervată unor membri ai familiei haşimide prin grija califului însuşi; era în adevăr indispensabil pentru suveran ca să controleze în capitală pe responsabilii însărcinaţi să rostească

invocaţia în favoarea sa. În privinţa ceremonialului care însoţea acest rit, cunoaştem încă în secolul al XII-lea descrierea vie lăsată de călătorul magrebin Ibn Djubayr*, care fusese izbit în cursul vizitei făcute în una dintre principalele moschei din Cairo de atitudinea unui predicator: acest personaj, ne spune el, „se purta ca un adevărat sunnit şi unea în invocaţia lui pe Discipolii Profetului, pe Urmaşi*, pe cei de o seamă cu ei, mamele Credincioşilor, soţii ale Profetului, pe nobilii săi unchi din partea mamei, Hamza şi al-'Abbās. Măsurat în mustrările sale şi mişcător cînd vorbea despre Dumnezeu, el a înduioşat inimile cele mai tari şi a făcut să curgă lacrimi din ochii cei mai uscaţi. Pentru predică, el a apărut îmbrăcat în negru după moda abbasidă; veşmîntul lui se compunea dintr-o mantie neagră acoperită cu un văl de muselină neagră zis *taylasān* ca şi dintr-un turban negru şi purta o sabie. Suindu-se pe amvon, el a dat, în clipa cînd a pornit să urce, o lovitură cu teaca sabiei, care s-a făcut auzită de cei de faţă ca un îndemn la păstrarea tăcerii; apoi, o a doua lovitură la jumătatea scării şi o a treia cînd a terminat urcarea; pe urmă, a salutat asistenţa în dreapta şi în stînga, rămînînd în picioare între două stindarde negre presărate cu alb ce fuseseră înfipte deasupra amvonului". Dacă aşadar nu exista o organizare de ansamblu privind exerciţiul cultului în moschei, multe uzanţe importante din punct de vedere politic şi juridic trebuiau respectate în cuprinsul lor. Cădea în sarcina muhtasibului să vegheze la aceasta şi, începînd de prin secolul al XI-lea, acesta din urmă a primit misiunea de a face să se respecte caracterul sacru al moscheilor şi de a-i împiedica pe cadii şi pe dascălii de şcoală să-şi mai ţină acolo şedinţele.

În orice caz, fie că era vorba de învăţaţi şi profesori ori de clerici, aceste diverse personaje se distingeau prin costumul lor. Încă dintr-o epocă veche ei purtau vălul zis *taylasān*, acoperămînt de cap cu care ei se prezentau în cursul secolelor al IX-lea şi al X-lea la audienţele palatului. Acest
193 obicei era de ajuns pentru a face să se recunoască

apartenența lor la o clasă socială deosebit de respectată, dar predicatorii se semnalau afară de aceasta prin anteriu sau, în unele regiuni, prin tunica cu centură, de origine militară. Să notăm mai ales că în epoca clasică turbanul, care va fi mai tîrziu, în secolul al XIV-lea, îndeosebi în Egiptul mameluc, semnul distinctiv al oamenilor de condei, învățați sau administratori, spre deosebire de oamenii de sabie, nu dobîndise încă o semnificație precisă.

Cît despre predicatorii populari, ei nu dețineau în oraș un rang recunoscut, dar exercitau totuși o influență incontestabilă asupra opiniei publice. Se găseau printre ei oameni cucernici, asceți precum și naratori specializați în povestirea istoriei profeților din vechime. Nefiind supuși nici unui control, ei puteau să orienteze opinia oamenilor în sensul pe care-l doreau și numărau adesea printre ei propagandiști politici. Ei puteau de asemenea să răspîndească idei teologice nefaste, ca aceia cărora al-Gazālī* le reproșa de a predica o prea mare „încredere" în iertarea divină. Autoritățile îi suspectau mult pe acești oameni, care n-aveau nici vreo formație definită, nici vreo competență precisă și asupra cărora nu aveau nici un mijloc de a acționa. Aceasta explică faptul că, în anumite momente de tensiune, califul a socotit necesar să interzică adunarea în moschei sau pe străzi în jurul acestor predicatori.

Alți oameni se consacrau cucerniciei fără a dispune de resurse personale și fără a percepe un salariu, ba uneori disprețuind orice activitate remuneratoare. Acesta era în primul rînd cazul tuturor acelora care, practicînd „retragerea" despre care vorbesc tratatele de drept, își petreceau vremea la moschee citind Coranul, repetînd invocațiile și sfințindu-și acolo zilele după principii asemănătoare acelora pe care le definește un Gazālī.

Tot astfel era și cazul acelor sufii care, începînd din secolul al X-lea, formau în anumite regiuni mici grupuri închise avînd propriile lor reguli de viață și care recurgeau deseori la mila sau la generozitatea publică pentru a trăi. Se poate cita, de exemplu, acea comunitate în care

al-Makdisī a reuşit să pătrundă şi în care, practicînd o renunţare ostentativă ce i-o îngăduia averea sa personală, el a parvenit să fie considerat ca un personaj sfînt al cărui contact mijlocea binecuvîntarea. Astfel de grupuri, cărora li se alipeau momentan credincioşi rătăcitori şi solitari, n-au făcut decît să crească şi să se înmulţească pînă ce, în secolul al XII-lea, ele au ocupat adevărate mănăstiri, adesea clădite de prinţi, care doreau prin aceasta să dobîndească merite suplimentare. Aceasta constituia o recunoaştere oficială a locului ocupat în societatea urbană de acei sufii la care puternicii zilei mergeau acum să ceară sfaturi şi încurajări, mai cu seamă pentru politica lor de apărare a Islamului. Dar încă dinainte, predicatorii şi cucernicii, care trăiau la început oarecum în afara societăţii, se văzuseră acceptaţi de autorităţi drept clasă religioasă: în adevăr, cronicarii ne relatează că la începutul secolului al XI-lea califii îi convocau pentru proclamaţiile importante privind dogma nu numai pe cadii şi pe jurisconsulţi, ci şi pe predicatori şi pe asceţi, fără ca să ştim dealtfel foarte exact în ce mod erau aleşi reprezentanţii acestor două ultime categorii.

Sufiii şi misticii se deosebeau în acea epocă prin costumul lor, vestitul anteriu de lînă, precum şi printr-un mod de viaţă ce se împăca fie cu singurătatea în care unii dintre ei rătăceau dintr-un loc într-altul, fie cu existenţa în sînul unei comunităţi, condusă de reguli mai mult sau mai puţin stricte şi grupată îndeosebi în jurul personalităţii venerate a unui şef.

Dar moravurile lor nu erau totdeauna ireproşabile. Unii pretinşi asceţi, exploatînd credulitatea admiratorilor lor, nu dispreţuiau mesele îmbelşugate, şi „pofta de mîncare a sufiilor" va trece în proverbe. Li se imputa de asemenea că practicau magia şi că amăgeau poporul prin şarlatanismul lor. Prin faptul că trăiau în grup, ei erau adesea acuzaţi şi de homosexualitate. Antologiile nu sînt lipsite de istorioare pe această temă, care-l arată pe cucernic rezistînd eroic ispitei sau, mai adesea,
 cedîndu-i; unii dintre ei, deosebit de ignoranţi, ar

fi văzut chiar, pe cît se spune, o regulă religioasă în această practică. În secolul al XI-lea însă, în vremea misticului al-Hudjwirī, s-a răspîndit ideea că adevărata cucernicie impune castitatea — rareori respectată în primele secole, în care sufiii erau de cele mai multe ori căsătoriţi — şi unii dintre ei aveau să rămînă de atunci celibatari sau să se mulţumească a contracta căsătorii pur formale.

Acesta a fost mediul în care au apărut personaje cărora li s-a conferit calitatea de sfinţi datorită minunilor ce le erau atribuite şi puterii pe care, după cum se spunea, o posedau de a obţine împlinirea rugăciunilor. Începînd din secolul al XI-lea, „sfinţenia" asfel recunoscută cuprindea mai multe trepte, de la aceea a „celor mai buni" şi a „locţiitorilor" pînă la acea a personajului denumit „polul" şi care era considerat ca guvernînd lumea şi ca susţinînd-o cu ajutorul altor sfinţi. În acest fel se ajungea însă la speculaţii cosmologice lipsite de efect în domeniul realităţii. Dacă rămîne sigur că mulţi cucernici se bucurau de un respect unanim şi că mormintele lor, îndeosebi acelea ale întemeietorilor de ordin, erau vizitate regulat, ne lipsesc însă amănuntele asupra modului în care erau urmate în acea epocă practicile acelui „cult al sfinţilor", care se adresa dealtfel şi învăţaţilor renumiţi sau chiar unor suverani ce se distinseră prin ardoarea lor de a apăra cu mijloace militare domeniul Islamului.

De aceşti oameni de religie, esenţial impregnaţi de cultură juridică sau teologică, chiar dacă înclinau unii spre reflecţie, ceilalţi spre aplicarea practică sau spre ascetism — fără dealtfel ca aceste tendinţe diferite să se fi exclus vreodată —, se deosebeau în oraş secretarii şi negustorii, adică oameni formaţi în diversele tehnici ale administraţiei sau ale comerţului şi în ştiinţele profane pe care acestea le presupuneau. Aceştia erau în general oameni bogaţi, influenţi şi cultivaţi, a căror însemnătate sporise pe măsură ce, pe de o parte, fenomenul urban cunoscuse în Imperiul abbasid o amploare crescîndă şi, pe de altă parte, primele

bariere existente între cuceritorii musulmani şi locuitorii nearabi dispăruseră. Ei ar putea în unele privinţe să fie clasaţi sub eticheta de „burghezi". Acest termen ar implica însă o participare activă la treburile oraşului, participare care, în ţara Islamului, s-a manifestat numai în cîteva cazuri bine determinate, cînd perioade de anarhie au permis unor miliţii locale să substituie practic puterea lor aceleia a forţei emirale controlate sau nu de puterea centrală. În plus, această denumire ar risca să introducă o noţiune străină de categoriile de ordin propriu-zis islamic existînd în societatea epocii.

N-ar trebui nici exagerată originalitatea ca clasă orăşenească a acestor administratori şi mari negustori, care primiseră în general, pe lîngă educaţia lor specializată, o formaţie juridico-teologică susceptibilă de a fi comparată cu aceea a oamenilor de religie. Nu numai că ei manifestau adesea gustul, comun în acea epocă, pentru discuţii religioase, dar divertismentele lor profane erau împărtăşite şi de unii teologi care se mîndreau şi ei de a fi amatori de litere. Începînd din secolul al XI-lea, în sfîrşit, o apropiere şi mai pronunţată s-a făcut simţită între administratori şi învăţaţi, solidari în opoziţia lor faţă de o clasă militară străină şi non-arabofonă, aceea a „oamenilor de sabie", care era acum învecinată în oraş cu aceea a „purtătorilor de turbane".

Cu toate acestea, încă şi în secolul al X-lea, secretarii, al căror loc în anturajul suveranului şi ale căror activităţi profesionale bazate pe un tip de cultură irano-mesopotamian au fost evocate de noi mai înainte, formau în sînul mediilor cultivate un grup conştient de trăsăturile lui distinctive, pe care le sublinia prin unele detalii de costum, cum ar fi tunica lungă. Acestui grup îi aparţineau atît simplii slujbaşi de cancelarie cît şi scribii recunoscuţi ai cutărui personaj puternic, sau responsabilii marilor servicii ale administraţiei centrale şi provinciale. Legături strînse existau, pe de altă parte, între aceste din urmă personaje şi clientela lor particulară de oameni de litere în căutare de protectori, dacă nu de slujbe în birourile statului, pre-

cum şi diverşii traficanţi, negustori şi zarafi* de mai mare sau mai mică anvergură, care încercau graţie lor să realizeze operaţii comerciale sau bancare fructuoase cu sprijinul direct sau ocolit al serviciilor oficiale.

Nu atît de bine cunoscuţi, negustorii, care se deosebeau fundamental de dughengiii şi de meseriaşii vînzînd ei înşişi produsele muncii lor, jucau un rol esenţial în oraş, practicînd comerţul interurban şi uneori chiar internaţional, a cărui importanţă, încă dintr-o epocă veche, pentru ţările Islamului a fost arătată mai sus. Dezvoltarea constantă a afacerilor lor ne este atestată de tratatele pe care juriştii aveau să le consacre încă de la sfîrşitul secolului al VIII-lea problemelor cîştigului şi condiţiilor legalităţii lui, chiar dacă organizarea internă a comerţului lor în epoca clasică ne este de fapt încă puţin cunoscută.

Printre aceşti negustori figurau în acelaşi timp mari comercianţi — care aveau fireşte nevoie de capitaluri însemnate şi trebuiau nu numai să se asocieze după formule diverse, dar să şi contracteze la ocazie împrumuturi importante — şi bancheri de profesie, care aveau drept rol esenţial să dea celor dintîi cu titlul de credit fondurile necesare. Marii comercianţi înşişi prezentau mai multe tipuri, pe care o recentă lucrare despre capitalism în ţările islamice le enumeră astfel, după un manual de comerţ din secolul al XI-lea: „negustorul antrepozitar, care cumpără ieftin şi revinde în conjunctură de creştere a preţului; el trebuie să se priceapă a prevedea conjunctura şi să-şi eşaloneze cumpărările potrivit cu aceasta [...] comerciantul călător şi exportator, care trebuie să dispună de o documentaţie la zi asupra preţurilor din ţările în care îşi plasează mărfurile şi asupra taxelor vamale, astfel încît să-şi poată calcula corect preţurile şi beneficiul, ţinînd seamă de cheltuielile de transport; el trebuie să aibă şi un agent sigur în ţara de destinaţie precum şi o magazie în care să-şi poată descărca fără teamă mărfurile [...] în sfîrşit comerciantul comanditar, care trebuie să-şi aleagă un agent sigur". Acestora li se adăugau ne-

gustorii străini, de cele mai multe ori occidentali şi îndeosebi italieni, care în majoritatea lor nu pătrundeau adînc în regiunile musulmane. Mulţumindu-se, în adevăr, să ia în primire nu departe de coastă produsele aduse din interior prin traficul caravanier, ei frecventau totuşi, începînd din secolul al XI-lea, porturile egiptene, iar începînd din secolul al XII-lea marile oraşe din Egipt şi din Siria, unde obţinuseră autorizaţia de a dispune de antrepozite autonome numite fundukuri.

În aceste medii urbane negustoreşti îşi deţineau de asemenea locul, dar de mult mai multă vreme, orientali creştini şi evrei, a căror importanţă după epoci poate cu greu fi evaluată, din cauza lacunelor documentării actuale. În plină epocă abbasidă, negustorii şi bancherii evrei ar fi fost, după cum s-a subliniat adesea, deosebit de activi, şi este exact că documentele provenind de la Geniza din Cairo ne arată temeinicia acestei afirmaţii. Puţin mai tîrziu, dimpotrivă, tratatele fiscale ce au ajuns pînă la noi nu mai menţionează explicit nici o activitate a evreilor. Ar fi însă primejdios, după cum a arătat C. Cahen, să se tragă din acest ultim indiciu generalizări prea grăbite. În pofida măsurilor luate de Saladin, evreii continuau desigur în vremea lui să facă negoţ în oraşe, în timp ce creştinii, mai discreţi, deţineau mai ales rolul de intermediari între europeni şi musulmani. Totuşi trebuie notat că negustorii desemnaţi cu numele enigmatic de karimişi, care în cursul perioadei ayyubide şi mameluce deţineau monopolul de fapt al traficului din Marea Roşie, adică mai ales al tranzitului mirodeniilor în Orientul Apropiat, erau în secolul al XIV-lea, în momentul deplinei lor prosperităţi, exclusiv musulmani. Dar nu se poate afirma că asociaţia lor, care opera într-o zonă interzisă tributarilor în timpul cruciadelor, îşi avea echivalentul în alte părţi ale lumii musulmane.

Alături de negustori figurau zarafii, sau în mod mai deosebit personajele însărcinate în diferitele capitale de provincii să stabilească valoarea exactă a monezilor pe care contribuabilii le aduceau pen-

tru a se elibera de datoriile* lor față de Tezaur. Acești *djahbadh*, cum li se spune, care dețineau o funcție oficială și constituiau ajutoare indispensabile ale agenților autorității de stat, erau și oameni de afaceri, însărcinați adesea și cu perceperea impozitelor în calitate de arendași. Unor zarafi de acest fel, deveniți oarecum bancherii recunoscuți ai curții, a fost nevoit califul să li se adreseze la începutul secolului al X-lea pentru a obține împrumuturi necesare echilibrării bugetului.

Cît despre meșteșugarii sau negustorii străini de un oraș, aceștia, recurgeau totdeauna la intermediari, strigătorii publici, care le desfăceau produsele la clienți și le procurau eventual mărfurile ce le erau necesare. Este greu de spus dacă acești mijlocitori interveneau în toate ramurile comerțului, sau numai în comerțul de veșminte și de stofe, în legătură cu care ei sînt de obicei semnalați. Cele cîteva texte care îi menționează arată, în orice caz, că erau foarte întreprinzători, căutînd să-și asigure monopolul vînzării unor anumite produse fabricate sau importate. Manualele de *hisba** reacționau împotriva acestei tendințe, afirmînd libertatea fiecărui negustor de a-și alege misitul dorit de el, fără a fi obligat să-și tocmească un intermediar recunoscut ca atare. În schimb clienții par să se fi încrezut ușor în acești samsari, care constituiau un element esențial al vieții comerciale și al căror număr n-a făcut cu timpul decît să crească, deși statutul lor n-a fost niciodată clar definit. Activitatea lor dădea dealtfel loc la numeroase contestații și litigii, precum și la operații frauduloase care erau mai mult sau mai puțin legate de manoperele de acaparare sau de vînzare forțată practicate de anumiți deținători ai puterii, și responsabilitatea părților în prezență trebuia să fie fixată de jurisconsulți în consultații, al căror text a ajuns uneori pînă la noi.

Comerțul era, în orice caz, la originea marilor averi care s-au constituit în Irakul abbasid începînd de la sfîrșitul secolului al IX-lea și l-au ținut adesea pe califul însuși la discreția lor. Oamenii de afaceri aflați astfel în relații cu autoritățile guvernamentale constituiau importante „grupuri de

presiune", cum s-ar spune azi, care erau legate de diferite grupuri politice sau sectare. Pentru a-şi păstra averea, ei o plasau în bună parte în obiecte de valoare sau în moşii. Domeniile supuse dijmei constituiau în adevăr, în secolul al X-lea, o excelentă sursă de venituri, cu condiţia ca serviciile administrative să nu se arate prea scrupuloase în calculul sau în controlul impozitelor vărsate. În plus, aceste domenii puteau fi încredinţate temporar unor reprezentanţi, după cum bijuteriile sau alte obiecte preţioase puteau fi încredinţate unor amici siguri, pentru a evita prelevările şi confiscările ce surveneau în orice moment şi ameninţau bogăţiile adunate de cele mai multe ori cu o repeziciune uimitoare.

Tipul perfect de om al banilor din acea epocă a fost faimosul giuvaergiu Ibn al-Djassās, despre care cronicarii relatează cum a reuşit să-şi însuşească pietrele preţioase făcînd parte din zestrea dată de Tulunidul Humarawayh fiicei sale, cînd aceasta a fost cerută în căsătorie de califul al-Mu'tadid: fiind însărcinat s-o însoţească pe logodnică din Egipt pînă în Irak, el a izbutit s-o convingă a-i încredinţa aceste pietre, care ar putea să-i fie de folos în cazul vreunei lovituri a sorţii, şi cum prinţesa a murit cea dintîi, el a păstrat valorosul depozit. Ni se relatează de asemenea măsurile de confiscare luate împotriva lui în două rînduri şi mai ales modul cum a ştiut să se apere împotriva celui mai primejdios duşman al său, vizirul Ibn al-Furāt. „Acesta din urmă, povesteşte el, mă supusese unui tratament odios şi mă insultase în chip scandalos şi umilitor, poruncind agenţilor săi să pună proprietăţile mele sub sechestru şi să împiedice tranzacţiile mele comerciale astfel încît deverul meu a scăzut foarte mult, iar averea mea a fost ameninţată. Am trimis la el cîţiva prieteni pentru a găsi o bază de înţelegere şi i-am oferit o sumă de bani suficientă de obicei pentru a potoli pizma. Lucrurile au rămas cîtăva vreme în această stare şi am păstrat răbdarea pînă în clipa cînd primejdia a devenit iminentă". El
 a reuşit atunci să intre noaptea cu forţa la vizir

şi a avut cu el o explicaţie deschisă: „Procedează cu mine după principiile pe care ţi le vor dicta generozitatea şi noblețea sufletească, altmniteri mă duc de-a dreptul la calif şi-i înmînez un bilet la ordin de două milioane de dinari plătibili în aur din avutul meu. De îndată ce această sumă va fi în posesia lui, îmi vei putea măsura puterea, căci îi voi fi spus negreşit: «Ia aceşti bani, numeşte-l vizir pe cutare şi predă-i-l pe Ibn al-Furāt»".

Aceiaşi orăşeni bogaţi, care nu erau lipsiţi de influenţă asupra cercurilor guvernamentale şi determinau foarte adesea prin construcţiile lor fizionomia arhitecturală a oraşului, îşi exercitau de asemenea ascendentul asupra vieţii intelectuale. Căci numeroşi literaţi, dacă nu dintre oamenii de religie, care reuşeau în general a-şi procura un mijloc de existenţă datorită ştiinţei lor, cel puţin dintre eseişti, gramaticieni sau poeţi, care întîmpinau greutăţi materiale mult mai mari, erau nevoiţi, pentru a putea trăi, să apeleze la generozitatea unor asemenea personaje. Nu erau rare cazurile cînd ei puteau fi văzuţi rătăcind din oraş în oraş, pînă în momentul cînd li se prezenta ocazia de a fi „subvenţionaţi", pentru lucrările lor. Un fel de mecenat exercitat de oligarhia urbană exista astfel alături de mecenatul princiar. Urmele lui se găsesc uşor în anumite volume literare care nu fac, de pildă, decît să raporteze discuţiile ce au avut loc, pe temele cele mai variate, între comeseni vădit stipendiaţi, în prezenţa unor viziri sau a unor înalţi secretari care primeau în palatele lor particulare. O celebră lucrare a lui al-Tawhīdī*, *Cartea plăcerii şi a intimităţii*, redă astfel o serie de cozerii ce ar fi fost prilejuite în secolul al X-lea de un vizir buyid, care nu făcea prin aceasta decît să urmeze exemplul dat la sfîrşitul secolului al VIII-lea, de fastuoşii „protectori ai literelor şi artelor" care au fost barmakizii.

Viaţa intelectuală a oraşului nu era numai dominată de activitatea cercurilor religioase tradiţionale, pe de o parte, şi de aceea a protectorilor ei influenţi şi avuţi, pe de altă parte. În oraş lucrau

de asemenea numeroşi specialişti în ştiinţele profane, care puteau aparţine unor medii diferite. Printre ei figurau acei gramaticieni, ca al-Halīl şi Sībawayh*, care au început să pună bazele ştiinţei lor şi să întocmească în dicţionare voluminoase primele inventare ale limbii arabe. Printre ei funcţionau şi acei traducători, cel mai adesea creştini, ca Hunayn ibn Ishāk*, care în anumite epoci, îndeosebi în vremea califului al-Ma'mūm, au fost favorizaţi de autoritatea de stat şi au pus la îndemîna gînditorilor musulmani o întreagă serie de lucrări filozofice sau ştiinţifice greceşti, uneori deja traduse în limba siriacă*. Unii dintre ei au fost legaţi de bibliotecile califilor şi suveranilor, dar existau în afară de palat, între secolul al IX-lea şi cel de al XI-lea, diferite categorii de biblioteci înfiinţate de personaje de seamă sau de aderenţii diverselor mişcări religioase şi care profitau de asemenea de activul comerţ de librărie folosind copişti şi miniaturişti, practicat în metropole ca Bagdad şi Cairo. Principalele fundaţii de acest fel au fost centre de difuzare a gîndirii şi'ite, ca de pildă Casa Înţelepciunii, instituită la Cairo în 1005 de califul al-Hākim, sau Casa Ştiinţei creată la Bagdad în 991 de vizirul buyid Sābūr; altele însă fuseseră organizate de cărturari sunniţi. Încetul cu încetul, acest efort de documentare, care fusese desfăşurat mai întîi într-o atmosferă de relativă libertate, avea să fie asumat de madrasalele post-selgiucide şi să încapă atunci sub influenţa profesorilor de ştiinţe juridice şi religioase.

În vremea dinainte, mulţi traducători fuseseră şi savanţi în sensul strict al termenului. Aceşti specialişti în discipline diverse, împărţiţi de cele mai multe ori între speculaţii abstracte şi realizarea unor aplicaţii practice susceptibile de a-i face să fie apreciaţi de contemporanii lor, se bucurau adesea de protecţia suveranilor, chiar dacă lucrau, ca de pildă chirurgii sau medicii, în instituţiile de bază ale oraşului. Dacă astronomia s-a dezvoltat în Irak în secolul al IX-lea, lucrul s-a datorat sprijinului califului al-Ma'mūn care a întemeiat un observator la Bagdad, creînd totodată un altul la

Damasc, în vreme ce, mult mai tîrziu, un nou impuls avea să fie dat unor asemenea cercetări de suveranii mongoli.

Nu trebuie însă nesocotită influenţa adîncă pe care viaţa religioasă sau socială islamică a exercitat-o asupra orientării studiilor tuturor acestor savanţi. Astfel, aritmetica şi algebra au profitat în dezvoltarea lor de nevoia unor calcule adesea complicate, cerute fie de tranşarea succesiunilor potrivit sistemelor juridice, fie de stabilirea unor anumite impozite. Geometria era indispensabilă agenţilor statului însărcinaţi cu evaluarea suprafeţei pămînturilor supuse diferitelor taxe fiscale. Studiul ciclurilor astronomice era stimulat de calculul orelor Rugăciunii sau al lunilor de post, chiar dacă în majoritatea regiunilor se prefera observarea directă a cerului previziunilor teoretice, în timp ce folosirea foarte răspîndită a horoscoapelor împingea la cercetări asupra conjuncţiilor de aştri.

Aşa se explică, în parte, renumele meritat al fizicienilor şi matematicienilor care se găseau, în plină epocă clasică, în oraşele abbaside din Irak şi se confundau uneori cu acei ingineri, „mecanici" şi fabricanţi specializaţi în instrumente de măsură, ale căror creaţii au deţinut, după cum am văzut, un loc însemnat printre produsele lumii islamice medievale.

În secolul al X-lea şi în cel de-al XI-lea, ştiinţele lor favorite erau de asemenea practicate în Egiptul fatimid, în Magreb şi în Iran, potrivit unei mentalităţi pe care a ilustrat-o personalitatea unuia dintre cei mai însemnaţi savanţi din această epocă, marele al-Bīrūnī*, care s-a interesat de astronomia indiană, de cultura popoarelor „vechi" şi de ştiinţele naturale, fără a uita farmacologia. Alchimia şi medicina se bucurau şi ele, de o constantă favoare. Dacă alchimia, de care este legat numele lui Djābir, n-a reuşit niciodată să se ridice la nivelul unei ştiinţe veritabile, medicina număra încă dintr-o epocă veche practicieni atenţi. Exista înainte de cucerirea musulmană, la Djundīşāpūr în Iran, o şcoală căreia i-au aparţinut vestiţii me-

dici ai primilor califi, abbasizi, membri ai familiei Bahtīšū'. Ulterior, numeroşi savanţi, printre care marele Avicena (Ibn Sina*), aveau să exercite această artă, deşi în mod îndeobşte empiric şi căutînd maniera cea mai bună de a acţiona asupra temperamentelor individuale. Încă de la începutul secolului al VIII-lea, un spital a fost creat la Bagdad după modelul aceluia care trebuia să fi existat din vremuri foarte vechi la Djundīšāpūr, iar la începutul secolului al X-lea se numărau în oraş cinci fundaţii noi de acest gen, care beneficiau de dotaţii făcute de personaje bogate. Aşezămintele de acest fel s-au înmulţit curînd în celelalte oraşe mari ale lumii islamice, şi în secolul al XII-lea puteau fi găsite atît la Cairo şi la Alexandria, unde Ibn Djubayr le-a vizitat, cît şi la Alep sau Damasc, unde clădirile monumentale care le adăposteau ne-au fost păstrate, fără a uita existenţa lor în oraşe iraniene, ca Rayy, sau anatoliene, ca Divrigi.

Tot în mediile orăşeneşti instruite activau cei mai mulţi dintre autorii de cărţi „profane" menite să asigure mai tîrziu renumele prozei literare arabe. Firește, operele lor nu erau lipsite de o legătură cu religia tradiţională. Cronici istorice au fost astfel întocmite ca anexe la adevărate tratate de teologie, fie că erau concepute ca „istorii universale" pornind de la Facere, care aveau un vădit substrat religios, fie că apăreau mai degrabă ca povestiri izolate, compuse spre slava martirilor unui partid religios sectar. De asemenea, un culegător de anecdote sau de maxime atingînd subiecte foarte diverse putea, cum a făcut Ibn Kutayba*, să se arate în lucrările sale ca un scriitor de formaţie teologică. Tot astfel descoperim un cadiu de profesie în cutare povestitor istorisind, ca al-Tanūhī*, scene din viaţa socială, împrumutate din epoci diferite şi care-i permiteau să exalte de fiecare dată tema „încrederii în Dumnezeu". Şi tot astfel, în sfîrşit, vedem dezvăluindu-se într-un geograf ca al-Makdisī* nu numai un observator al moravurilor, al obiceiurilor şi al faptelor economice, dar şi un
205 om de religie preocupat de a scoate în evidenţă

în scrierile sale divergențele doctrinale locale pe care le putuse remarca.

Totuși, principala producție a literaților de acest gen, dacă lăsăm la o parte scrierile gînditorilor impregnați de filozofie elenistică — fie ei filozofi adevărați sau adepți ai unor mișcări sectare —, aparținea în general genului desemnat prin vocabula destul de cuprinzătoare de *adab**, adică unor screri destinate să formeze un tip de om cumsecade esențialmente citadin, numit *adīb*, caracterizat prin bunele sale maniere, limbajul său ales și calitățile sale mondene. Dacă adabul, în care s-au ilustrat scriitorii ca al-Djāhīz* și al-Tawhīdī*, cuprindea lucrări ce îmbrățișau suma cunoștințelor necesare într-o anume meserie, de pildă cea de secretar sau de cadiu, el era de cele mai multe ori reprezentat prin culegeri de povestiri amuzante sau emoționante grupate în jurul unei teme. Aceste povestiri puteau să fi fost adunate, de exemplu, pentru a elogia o clasă socială sau a face din ea un obiect de satiră, pentru a discuta despre calitățile unor categorii ca acelea de arabi și de nearabi, pentru a blama un cusur ca avariția sau a ilustra un subiect ca acela al „falselor neliniști", în sfîrșit pentru a releva vorbe de duh și replici hazlii luate uneori direct din viață. Trebuie adăugate textele moralizatoare, al căror tip rămîne culegerea *Kalīla și Dimna* cu numeroasele ei fabule, și îndeosebi seriile de povestiri mai mult sau mai puțin miraculoase, dintre care unele stau la originea celebrelor *O mie și una de nopți*. În această categorie intră povestirile aparținînd ciclului *Sindbād marinarul* sau poveștile anonime colportate despre China sau India, fără a socoti numeroase relatări care și-au găsit loc de cele mai multe ori în literatura geografică ulterioară. Dar alte povestiri se ocupau de populația islamică urbană propriu-zisă, pe care au descris-o, pe de altă parte, începînd din secolul al X-lea, acele exerciții de virtuozitate literară cu intenții polemice cunoscute sub numele de „ședințe". Aceași literatură număra încă multe „romane de dragoste", care în majoritate nu ni s-au păstrat; se cunoaște însă cel puțin favoarea de

care s-au bucurat ele în cercurile bagdadiene ale epocii, iar titlurile lor pot fi găsite în prețioasa nomenclatură lăsată în secolul al X-lea de librarul-bibliotecar Ibn al-Nadīm*.

La aceste culegeri și romane veneau să se adauge antologii poetice pline și ele de anecdote, antologii care constituie astăzi pentru noi tot atîtea documente de istorie socială atunci cînd cuprind, ca vestita *Carte de cîntece* a lui al-Isfahānī, cele mai celebre versuri puse pe muzică în secolul al X-lea sau cînd tratează, cum se întîmpla de asemenea, despre un subiect atît de delicat ca natura și manifestările pasiunii amoroase, obiect al atîtor poeme. Din mulțimea antologiilor poetice de acest fel se desprinde în secolul al XI-lea în Spania faimosul *Șirag al porumbelului*, în care teologul Ibn Hazm* reunește descrieri precise ale stării de îndrăgostit, istorioare pline de viață și versuri ale autorului însuși, realizînd o carte rară în literatura arabă prin exactitatea analizei psihologice, claritatea judecăților formulate și caracterul emoționant al multor povestiri descriind experiențe personale. Preocuparea de a analiza comportamentul uman, pentru a instrui și distra datorită folosirii unui amestec de proză și de versuri apt de a-l seduce pe cititor — preocupare ce caracterizează în mod esențial literatura aparținînd genului *adab* —, găsește negreșit aci una din expresiile ei cele mai reușite, pe care o potențează și mai mult un remarcabil spirit de logică și o reală preocupare de înălțare morală.

În acel moment, se poate spune, ajungea la apogeul ei, înainte de a cădea în manierism, o proză elegantă, care profitase de instrucția progresivă a cercurilor orășenești și îndeosebi de rolul pe care-l jucaseră în această privință și încă de la început scribii culți. În adevăr, cele mai vechi monumente ale prozei literare arabe datează de la secretarii iranieni arabofoni de la sfîrșitul epocii umayyade și începutul epocii abbaside, care au fost, de exemplu, 'Abd al-Hamīd și Ibn al-Mukaffa'. Lor le-a revenit inițiativa de a redacta primele epistole „compuse", care au înlocuit atunci cu succes cule-

gerile dezlînate de discursuri, proverbe, maxime şi povestiri izolate, singurele cunoscute mai înainte. Lui Ibn al-Mukaffa' mai ales îi revine meritul de a fi tradus şi adaptat o culegere de origine indo-iraniană, vestita *Carte despre Kalīla şi Dimna* deja citată, care a introdus în literatura arabă genul povestirii cu intenţie didactică. În acelaşi timp se exercita influenţa altor secretari, autori de manuale tehnice sau de cronici istorice libere, ca aceea a lui al-Sūlī*, însărcinaţi de asemenea să redacteze scrisori circulare cu caracter politic, în care rivalizau în arta de a se exprima cu eleganţă, contribuind cu toţii la dezvoltarea unei proze rafinate care se deprindea să vehiculeze cunoştinţele cele mai variate, rămînînd totuşi voit amuzantă şi spontană.

În oraş se mlădiase de asemenea, în cercurile culte, un limbaj poetic care a abandonat treptat — folosindu-le numai în panegiricul de curte şi în satira oficială — temele vieţii beduine în favoarea celor legate de traiul rafinat al sedentarilor şi mai ales de farmecele naturii cultivate. Desigur, autorii de antologii continuau să culeagă şi să comenteze rămăşiţele vechilor poeme, preţuite pentru aspectul pre-coranic al limbii lor ca şi pentru fixitatea figurilor de retorică pe care critica literară nu înceta să le catalogheze. Dar incidenţele vieţii cotidiene şi aspectele lumii înconjurătoare pătrundeau încetul cu încetul într-un domeniu rezervat la început cultului măreţiei trecute. Oda a făcut loc unor opere mai scurte şi de genuri mai diferenţiate, consacrate unele exaltării ascetismului, ca la Abū'l-'Atāhiya*, altele descrierii unor scene de vînătoare sau unor beţii, ca la Abū Nuwās*, în timp ce altele, în sfîrşit, se confundau cu mici epigrame de inspiraţie erotică, ca acelea pe care le-a compus Ibn al-Ahnaf. O poezie modernistă a văzut astfel lumina zilei în vremea lui Hārūn al Raşīd, dezvoltîndu-se în secolul al IX-lea, pentru a reveni apoi la un cadru mai convenţional — un fel de neoclasicism, ilustrat mai ales prin panegiricele marelui al-Mutanabbī* —, pe cînd o poezie cu tendinţă filozofică şi moralizatoare era cultivată în

Siria de poetul orb al-Ma'arrī*, a cărui tendință sceptică a fost evocată mai înainte, iar luptele politico-religioase alimentau verva sau, dimpotrivă, nostalgia poeților de tendință șiʻită, cum a fost Diʻbil în timpul lui al-Ma'mūn sau al-Șarīf al-Murtadā cu două secole mai tîrziu.

Diversitatea genurilor mergea astfel mînă-n mînă cu exprimarea unor sentimente nu mai puțin variate, iar printre temele alese evocarea dragostei și a divertismentelor ce o însoțeau dețineа primul loc. S-ar putea spune că, alături de un Islam, ale cărui prescripții erau în acest caz voit nesocotite, se găsea deci afirmată, în oraș ca și în palat, importanța unei vieți de plăceri modelată în bună parte de moravurile vădit destrăbălate ale societății: aventuri scabroase ale libertinilor în căutare de femei sau de drăguți, intrigi ce se desfășurau în taina locuințelor particulare, scene mai grosolane din taverne, cîntate de poemele bahice, și din casele de prostituție, a căror existență fiscul, în lipsa Legii, n-o ignora.

Viața nu rezidă decît în vin și în sărutări,
În urmărirea unei gazele neștiutoare, căreia îi
ceri ceea ce nu-i legiuit

sînt cuvintele ce se întîlnesc pînă la saturație în versurile multor poeți.

Dar o poezie animată, după cum am văzut, și de sentimente religioase cu nuanță de renunțare mistică sau de atașament partizan față de anumite secte, nu se mărginea la zugrăvirea acestor distracții frivole. Îndeosebi descrierea însăși a pasiunii amoroase, considerată ca fatală, era nuanțată nu numai de reacții personale uneori delicate, ca de pildă melancolia resemnată a lui Baṣṣār Ibn Burd* sau lamentațiile lui Ibn al-Ahnaf, ci și de reflexul unor discuții la modă în cercurile culte ale societății și care se refereau la natura dragostei și la caracterul ei lăudabil sau blamabil. Oare scopul ei suprem era „contopirea sufletelor", interzisă de unii, și era vorba aci de o pasiune care subjugă și umilește, sau de un sentiment avînd o valoare morală? Răspunsurile diferite propuse potrivit cu diversele medii se regăsesc la baza elanurilor unor

poeți esențialmente receptivi la întrebările filozofico-religioase pe care oamenii și le puneau în acea vreme; și faptul merită să ne oprim asupra lui, în măsura în care el găsește paralele sau prelungiri în societatea medievală din Occident.

În adevăr, dacă gînditorii arabi impregnați de elenism înclinau să vadă în dragoste un elan însuflețind întreaga fire și permițînd de a atinge Sufletul universal, oamenii de religie erau mult mai reticenți față de o pasiune pe care o apreciau doar dacă era îngăduită de Lege. Poziția lor, adesea ambiguă, se întemeia în realitate pe ideea ce va fi exprimată limpede în secolul al XI-lea de andaluzul Ibn Hazm: „Dragostea e un dar de la Dumnezeu dacă e licită, dar e o încercare dacă e ilicită", încercare ce putea, după unii, să echivaleze cu martirul. Oare juristul bagdadian Ibn Dāwūd nu descoperise el în adevăr, în jurul anului 900, aceste cuvinte ale Profetului: „Orice om care, după ce s-a îndrăgostit și după ce a renunțat la pasiunea sa, a știut s-o tăinuiască și să piară de pe urma ei, trebuie privit ca un martir"? Prin aceasta el îi încuraja pe contemporanii săi să respingă orice pasiune ilicită, după ce au dat exemplul, dar acorda de asemenea pasiunii amoroase un loc cu totul deosebit. Nu ajunsese el, pentru a apăra concepția sa de amor platonic, să recomande renunțarea drept unic mijloc de a „eterniza dorința aceluia care o posedă cu dorința aceluia care e obiectul ei"? El întreprinsese chiar să atribuie o atare atitudine unor poeți beduini arhaici, aceia care, după cum se spunea, practicaseră amorul udhrit*, deși interpretarea sa era contrazisă de toate textele evocînd situația acestor îndrăgostiți din vremea veche, care nu erau adepți de bunăvoie ai renunțării, ci victime ale statorniciei lor în împrejurări desperate, ca Madjnūn, cel „nebun" după Laylā.

Atitudinea lui Ibn Dāwūd nu pare să se fi bucurat dealtfel decît de un succes limitat la „rafinații" din secolul al X-lea, care deși respingeau un libertinaj excesiv, nu se dădeau nicidecum în lături de la satisfacțiile senzuale, împotriva cărora nu există în mediul islamic nici o prejudecată morală

nefavorabilă. Iar „mîngîierea curtenitoare" despre care vorbesc unii specialişti occidentali, şi care desigur nu poate fi contestată, n-a fost cel mult decît un fenomen limitat ce nu reflecta mentalitatea curentă şi nu apăra nici poezia, nici proza de folosirea unor accente realiste şi a unor formule triviale care desfid fără teamă decenţa.

Faţă de mediile urbane instruite care au lăsat atîtea mărturii diverse ale preocupărilor lor, meseriaşii şi lucrătorii trăind în vecinătatea lor constituiau o populaţie umilă, cu un mod de viaţă simplu, despre care sîntem slab informaţi. Unii dintre ei ne sînt firește cunoscuţi prin operele lor. Culegerile de semnături elaborate în anii din urmă au făcut chiar să iasă din anonimat fabricanţi de astrolabi, care erau dealtminteri şi savanţi, precum şi armurieri, sculptori în lemn, artizani ai metalului sau chiar zidari. Fără a-i uita pe acei sticlari, ceramişti sau artişti de altă specialitate, ale căror nume aşteaptă încă să fie descoperite şi clasate la rîndul lor în mod sistematic.

Dar organizarea atelierelor şi în general aceea a muncii rămîn foarte imprecise pentru ochii noştri, şi vina acestui fapt revine fără îndoială în aceeaşi măsură realităţii însăşi ca şi raritătii documentelor conservate. Rămîne numai stabilit în mod aproape sigur că această organizare era rudimentară. Artizanul era un „meşter" care abia dacă avea lîngă el cîţiva lucrători şi cîţiva ucenici. Manufacturile de stat, îndeosebi cele ce aveau în sarcină confecţionarea stofelor de mătase întreţesute cu fir de aur, dispuneau probabil de capacităţi mai însemnate. Dar în ansamblu, atelierele specializate, ca cele de dulciuri, de olărie, de sticlărie, de tăbăcărie, erau de dimensiuni modeste şi nu foloseau decît un utilaj rudimentar. Acesta din urmă rămăsese aproape staţionar din antichitate, cu toate că abundenţa mîinii de lucru şi excelenta ei calitate au permis să se atingă un nivel de producţie a cărui bogăţie şi diversitate au fost trecute în revistă mai sus. Numai folosirea unor materiale preţioase şi minuţiozitatea execuţiei confereau obiec-

telor fabricate valoarea lor, în timp ce rarele progrese tehnice realizate, după cum am văzut, în domeniul instalațiilor mecanice și hidraulice ajutau la producerea unor obiecte de lux, fără a fi însă puse în serviciul lucrătorilor înșiși.

Oameni modești care munceau în aceste condiții grele, meseriași și dughengii — căci una nu mergea fără cealaltă, și fiecare vindea în general produsele muncii sale — alcătuiau o lume pitorească și variată, cu o voită diversificare a meseriilor. Asupra acestui punct, listele vechi care au ajuns pînă la noi cu privire la orașe și la epoci diferite sînt toate concordante. Și alături de ceea ce poate fi numit meseriile de bază, corespunzînd unor industrii specializate, existau numeroase activități secundare privind în primul rînd domeniul îmbrăcămintii cît și acela al alimentației*. În adevăr, dacă dăm cre-

59. COMPLEXUL COMERCIAL DIN ALEP LA SFÎRȘITUL EVULUI MEDIU.
(După J. Sauvaget, ibid.)

A. Sukul pînzelor de ambalat. — B. Sukul negustorilor de vechituri. — C. Suk al hanului vămii. — D. Sukul frînghiilor. — E. Sukul vechi. — F. Sukul pielăriei. — G. Sukul Damascului. — H. Suk al hanului căldărarilor. — I. Sukul cizmarilor. — J. Sukul căldărarilor. — K. Sukul droghiștilor. — L. Vechiul suk al Istanbulului. — M. Sukul postavurilor. — N. Noul suk al Istanbulului. — O. Sukul basmalelor. — P. Sukul aurarilor. — Q. Sukul negustorilor de vechituri. — R. Sukul negustorilor de căciuli. — S. Sukul cotului. — T. Sukul băii. — U. Sukul vînzărilor la mezat. — V. Sukul săpunului. — W. Sukul mantalelor.

1. Suk al hanului blănarilor. — 2. Hanul mătăsurilor. — 3. Hanul nou. — 4. Hanul venețienilor. — 5. Hanul fabricanților de fire de aur. — 6. Hanul frînghiilor. — 7. Hanul vămii. — 8. Hanul căldărarilor. — 9. Hanul fabricanților de vase de muls. — 10. Hanul cu burghul. *— 11. Kaysariya-ua gravorilor de peceți. — 12. Hanul săpunarilor. — 13. Kaysariya-ua blănarilor. — 14. Hanul blănarilor.*

Centrul comercial și artizanal al Alepului, astfel cum se înfățișa la sfîrșitul evului mediu, nu s-a constituit decît progresiv prin adăugarea la suk-urile existente a unor impunătoare caravanseraiuri urbane, construite în epoca mamelucă și în cea otomană. În vremurile cele mai vechi, tîrgurile erau doar dispuse de-a lungul străzilor paralele boltite, care luaseră locul străzilor antice cu colonade și a căror construire se efectuase prin adaosuri succesive în tot decursul evului mediu.

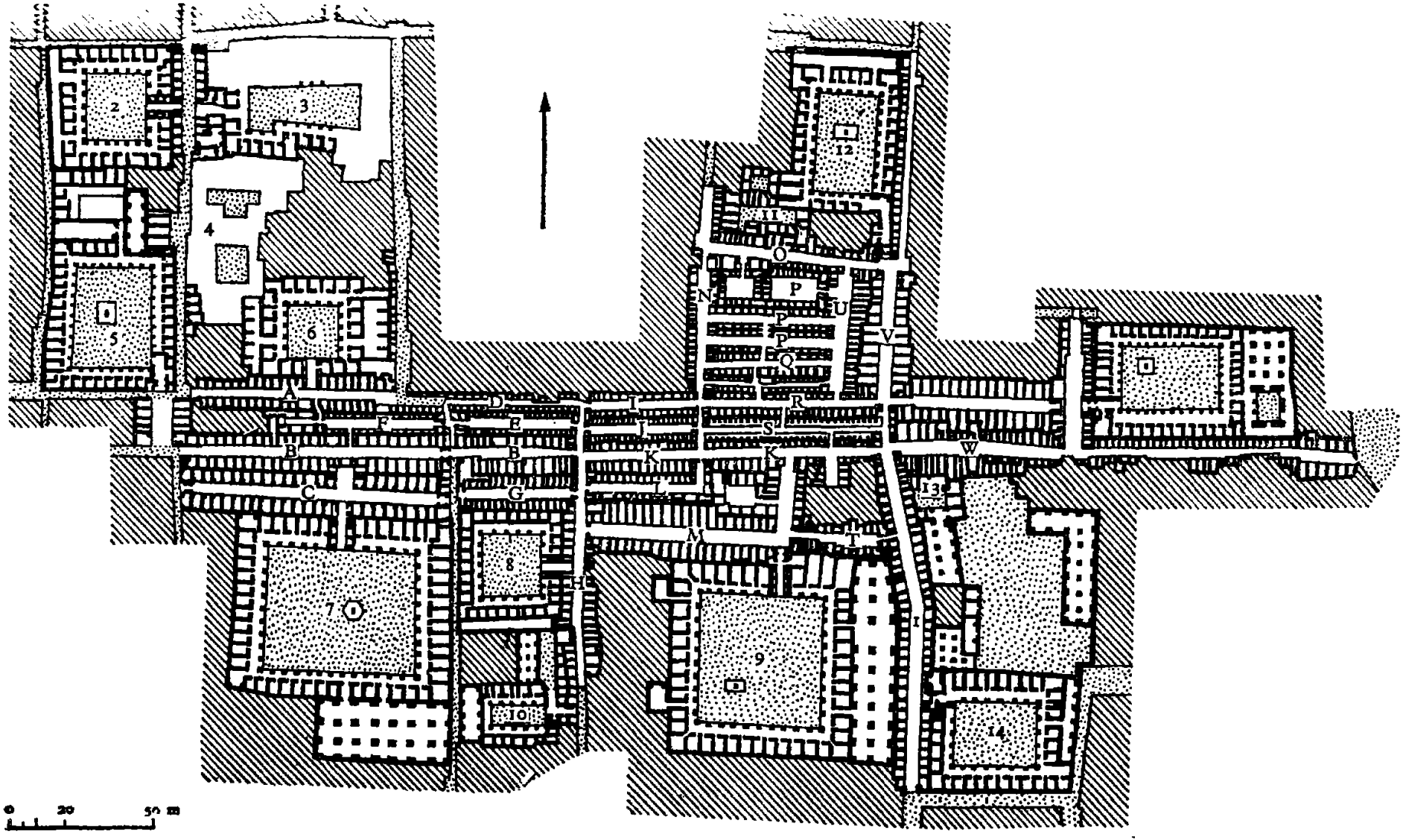
0 20 50 m

zare tratatelor din secolul al XII-lea despre funcţia de *hisba*, întărite de mărturia poveştilor şi istorioarelor evocînd viaţa cotidiană, existau pretutindeni nu numai brutării, măcelării, băcani, zarzavagii şi alţi negustori cu amănuntul care populau străzile frecventate, ci şi o mulţime de purtători de apă, de vînzători de băuturi şi mai ales de tarabagii, de grătaragii, de simigii şi de făgădari care ofereau clienţilor alimente gata preparate şi mîncăruri tipice, printre care acea vestită fiertură de cereale numită *harissa*, ce se găsea la baza hranei populare.

Printre toate aceste meserii mai mult sau mai puţin rentabile, din care unele erau legate de comerţul de lux, în timp ce altele contribuiau să facă din *suk* un loc zgomotos şi plin de animaţie, în care se înghesuia mulţimea, cîteva se deosebeau pe deasupra prin faptul că erau tradiţional considerate ca „josnice": e vorba de acelea de ţesător, de bărbier sau de specialist în punerea lipitorilor şi de tăbăcar. S-a dovedit de curînd că nu se putea indica nici un motiv precis pentru acest dispreţ, al cărui reflex se găseşte totuşi în Tradiţie şi în proverbe ajunse pînă la noi. Preluat fără îndoială de la concepţii răspîndite de multă vreme în Orientul antic şi contrar în principiu egalitarismului musulman, el îşi căuta totuşi justificarea în versete coranice stabilind o ierarhie între credincioşi. S-a ajuns astfel, în mediul sunnit cel puţin, căci şi'iţii luaseră o atitudine contrară acestor măsuri discriminatorii, la respingerea într-o clasă inferioară a tuturor acelora ce exercitau acest fel de meserii, ce ducea practic la recuzarea mărturiei lor în justiţie şi la interzicerea pentru ei de a se căsători cu femei aparţinînd altui mediu. Astfel ei se găseau clasaţi alături de aceia care violau interdicţiile legale de ordin social sau sexual, cămătarii, acaparatorii şi prostituatele, de pildă, fără a mai vorbi de diferitele specii de haimanale căutate de poliţie şi care aparţineau uneori unor veritabile grupuri organizate.

În general, lumea meşteşugurilor era dealtfel disprețuită de celelalte elemente orăşeneşti, îndeosebi

de oamenii de religie cu tendință intelectualistă, cum erau mu'taziliții, care-i acuzau de a fi, în ignoranța lor, o pradă lesnicioasă pentru partizanii doctrinelor celor mai simpliste, inclusiv antropomorfismul. Această reacție dovedește în ce măsură poporul suferea pe atunci influența diviziunilor religioase, în timp ce-i căutau aprobarea jurisconsulții și mai ales predicatorii, care uneori se amestecau cu povestitorii, cîntăreții ambulanți și saltimbancii pentru a-și găsi în piețe un auditoriu binevoitor. S-ar părea că îndeosebi propagandiștii mișcării și'ite căutau să-și cîștige asemenea sprijine, conferind lumii muncii o demnitate pe care n-o poseda mai înainte, motiv pentru care nașterea breslelor în țara Islamului a fost pusă în legătură, de unii, cu difuzarea ideilor susținute de karmați și de Fatimizi. Problema este în realitate mult mai complexă și rămîne încă în prezent insuficient lămurită pe baza unor observații cu caracter mai ales negativ.

Se pare, de exemplu, că spre secolul al XVI-lea diferiții lucrători erau grupați în bresle ce le impuneau să respecte în modalitățile lor de fabricare un anumit număr de reguli și subordonau admiterea lor într-o ramură profesională unei inițieri. Dar despre asemenea inițieri nu se găsește nici o urmă în epocile anterioare, chiar dacă existau altădată, în Orientul ca și în Occidentul islamic, personaje însărcinate fie să „supravegheze" *suk*-urile și să reprime în ele eventualele practici condamnabile, fie să poarte în mod mai deosebit față de stat răspunderea unei categorii date de negustori sau de meșteșugari căreia îi aparțineau și ei. Nu se știe nimic nici despre regulamentele care apăsau în epoca clasică asupra meseriilor și se ignorează, de pildă, în ce mod meseriașii și negustorii puteau obține o prăvălie în ansamblurile comerciale nou organizate sub control oficial, ca acelea din Orașul rotund al lui al-Mansūr. Desigur, regulile urmate în reprimirea fraudelor sau în controlul fabricației puteau să fi fost împrumutate direct din codurile bizantine ce existaseră în orașele din Siria și care au continuat să fie în vigoare în țările rămase în afara lumii islamice; dar dovada unui îm-

prumut direct rămîne încă de făcut. Însăşi funcţia de sindic, menţionată mai sus, nu e legată de nici o tradiţie veche precisă. De asemenea nu posedăm în epoca clasică nici o urmă a „frăţiilor" care par să fi existat după aceea, dar care, în orice caz, sînt greu de identificat cu adevărate „bresle" în sensul medieval al termenului în Occident. Se poate admite, desigur, că libertatea muncii n-a fost deplină în primele timpuri ale Islamului, dar pare verosimil ca limitele de care ea se ciocnea să fi fost definite direct de autoritatea guvernamentală ce intervenea în alegerea personajului însărcinat să reprezinte cutare sau cutare meserie. Lucrătorii înşişi nu par să fi avut niciodată ocazia de a se grupa pentru a-şi apăra interesele.

Intr-o societate urbană atît de diferenţiată, nivelurile de viaţă erau de asemenea marcate prin contraste puternice, opunînd clasele inferioare unor privilegiaţi ce dispuneau de bogăţii imense. Negreşit, acestea se arătau fragile şi „încercările sorţii" evocate pe întrecute de poeţi şi prozatori nu erau o vorbă goală, atunci cînd la efectele unor calamităţi felurite — prădăciuni şi distrugeri legate de războaie, molimi foarte frecvente relatate de analişti, perioade de foamete datorate de cele mai multe ori neregularităţii climei — veneau să se adauge acelea ale arbitrarului princiar. Era suficient, de exemplu, ca un personaj să devină vizir, pentru ca toţi colaboratorii săi şi toţi aceia cărora le era îndatorat — inclusiv unii meseriaşi obscuri, care avuseseră prilejul de a-i aduce mai înainte vreun serviciu — să fie numiţi în funcţii remuneratorii sau să-şi aibă partea în anumite cîştiguri mai mult sau mai puţin licite; dar şi contrariul era adevărat cu ocazia disgraţiei aceluiaşi vizir. Era de ajuns ca un poem să placă vreunui mecena, pentru ca autorul său să fie scutit, pentru un timp, de orice grijă materială; dar ruina putea să-l ajungă apoi tot atît de brusc ca şi prosperitatea. Erau suficiente de asemenea o răsturnare politică, o revoltă militară, una din acele schimbări de dinastie atît de frecvente în anumite epoci,

pentru ca întreaga populaţie activă a unui oraş să sufere de pe urma lor, iar răzbunarea suveranului abătîndu-se asupra cîtorva mari demnitari, cu cortegiul ei de confiscări, de întemniţări şi de execuţii capitale, atrăgea după sine catastrofe asemănătoare pentru întreaga clientelă a personajelor vizate.

Dar oricare au fost cauzele de instabilitate în structura diverselor clase ale societăţii, puterile de cumpărare ale acestora rămîneau esenţial diferite şi putem încerca să ne reprezentăm care era, în plină epocă clasică, scara cîştigurilor. Firește, nu trebuie să ne ascundem că o atare determinare rămîne aproximativă chiar şi în cazul funcţionarilor, ale căror salarii sînt adesea amintite de cronicari, căci demnitarii curţii primeau sau dobîndeau concesiuni funciare ale căror venituri se adăugau la salariile lor normale. Ştim cel puţin că în fruntea ierarhiei vizirul dispunea la sfîrşitul secolului al IX-lea de circa două sute de mii de dinari pe an, că la începutul secolului al X-lea un Ibn al-Furāt cumula cei opt sute de mii de dinari produşi de domeniile sale personale cu aproximativ o sută de mii de dinari corespunzînd unui salariu pe care-l primea parte în bani, parte în natură, în timp ce venitul altor viziri era evaluat la circa o sută de mii de dinari. Contrastul cu salariul simplilor secretari ai serviciului central, care se mulţumeau cu cinci sute de dinari, şi cu acela al „directorilor de divan", care pe cît se pare nu depăşea cinci mii de dinari, este izbitor. Dimpotrivă, prefecţii fiscali de provincie primeau probabil deseori sume aproape comparabile, deoarece textele vechi vorbesc cu privire la el despre venituri de patru sute sau cinci sute de mii de dinari.

Oamenii de religie, de partea lor, primeau sume mult mai mici, iar marele cadiu al Bagdadului încasa numai şase mii de dinari pe an, din care trebuia să-i remunereze pe supleantul său şi pe cei zece jurisconsulţi ce-l asistau. Cît despre oamenii gărzii califiene, solda lor varia între aproximativ o sută şi cinci sute de dinari, după categoria lor.
217 Dar soldele militarilor au sporit în cursul secolului

al X-lea, în timp ce salariile secretarilor şi cadiilor au tins mai degrabă să scadă; şi nu trebuie uitat că înalţii funcţionari şi demnitari întreţineau fiecare o „casă" şi uneori o gardă însemnată al cărei salariu îl acopereau din propriile lor venituri.

Pentru a aprecia, pe de altă parte, valoarea acestor venituri, ajunge să arătăm că o sută de dinari pe an erau consideraţi la sfîrşitul secolului al IX-lea suficienţi ca să asigure întreţinerea unui om singur, iar trei sute şaizeci ca s-o asigure pe aceea a unei familii. Simplii muncitori sau funcţionari erau, în orice caz, departe de a primi totdeauna asemenea sume: se citează cazul unui om care a fost angajat de un dughengiu ca să-i ţină socotelile şi care, hrănit şi îmbrăcat, primea un dinar şi jumătate pe lună, precum şi cazul unui medic care vizita bolnavii pentru un sfert de dirham consultaţia.

Aceste enorme diferenţe de cîştiguri şi de averi explică existenţa în sînul marilor oraşe islamice a unei populaţii sărace şi active, comparabilă în ce priveşte modul de viaţă cu aceea care popula în condiţii mizere satele, dar mult mai eficace atît pe plan politic cît şi pe plan religios. Această plebe, alcătuită mai ales din indivizi fără lucru sau din oameni practicînd meserii inferioare desconsiderate, se manifesta în unele ocazii în chip violent. Ea a fost, de pildă, aceea care, cu prilejul asedierii Bagdadului de către al-Ma'mūn, în 812—813, a pornit să lupte alături de armata regulată a califului al-Amīn: bande de tineri gata la orice, echipaţi rudimentar — li se spunea „cei goi" — au atacat sălbatic agresorul, surprins de reacţia lor bruscă. Aceşti voluntari, care se aruncau cu energie în lupta împotriva unui prinţ ale cărui idei politico-religioase erau fără îndoială respinse de ei, nutreau totodată cel mai mare dispreţ pentru negustorii bogaţi, care, în ce-i priveşte, se temeau de turbulenţa lor şi erau gata să pactizeze cu asediatorul din dorinţa de a-şi salva bunurile. Erau de fapt doar primii reprezentanţi istoriceşte cunoscuţi ai acelor „rătăcitori", *'ayyārūn*, care înce-

pînd din secolul al XI-lea au căutat în Irak și în Iran să pună stăpînire pe orașele unde puterea centrală nu-și mai făcea simțită autoritatea și au ajuns în fond să sporească anarhia, lovindu-se de împotrivirea elementelor aristocratice. Acești „rătăcitori", apropiați de micii meseriași, formau însă alături de ei grupuri distincte, însuflețite de un ideal de solidaritate care pare a fi fost la originea *futuwwei*, un fel de ordin cavaleresc islamic, care s-a dezvoltat începînd din secolul al XII-lea în legătură cu confreriile mistice. Uneori, mai ales în Iran, ei au ajuns să formeze adevărate miliții locale și să se înțeleagă cu notabilii pentru a rezista unor intervenții exterioare, pe care le respingeau; se poate crede că încă în secolul al IX-lea o organizație de acest gen dăduse naștere micii dinastii a Saffarizilor din Sīstān. Dar acești *'ayyarūn* nu s-au manifestat doar prin rezistența opusă unor atacanți străini sau prin sprijinul acordat unor răscoale locale și provinciale; ei au participat și la disensiunile politico-religioase care au sfîșiat numeroase orașe din Irak și Iran între secolul al XI-lea și cel de-al XII-lea și care începuseră să se manifeste cu mult mai devreme într-o metroplă, atît de populată și atît de sensibilizată față de efectele discuțiilor teologice, ca Bagdadul. În Siria, în schimb, ei erau practic înlocuiți prin elemente mai pașnice, „junii", sau *ahdāth*, care se substituiau și ei autorității cînd aceasta slăbea, dar care n-au provocat niciodată în acea țară tulburări atît de serioase ca acelea ce bîntuiau mai la est.

Aceste elemente plebee active au permis orașelor din Orient, în cursul unei perioade limitate, să manifeste o relativă autonomie, pe care unii au asemuit-o recent cu situația urbană existînd în același moment în anumite regiuni ale Italiei meridionale. Asemenea comparații, justificate prin evoluții politice analoage, nu pot totuși să facă a se trece cu vederea condițiile diferite existînd din acest punct de vedere în orașul medieval din Occident și într-un oraș islamic ai cărui locuitori au știut la ocazie să profite de împrejurările favorabile efortului lor de independență, dar n-au dis-

pus niciodată de vreun mijloc legal de a-şi exprima aspiraţiile, nici de a defini interesele lor comune.

Dealtfel, în perioade de calm, cînd autoritatea centrală îşi făcea simţită puterea, se puneau puţine probleme. În oraş, apărarea era asigurată de guvernator, justiţia de cadiu, menţinerea ordinii de prefectul de poliţie; în sfîrşit, întreţinerea organelor esenţiale era încredinţată muhtasibului, care se îngrijea pe de altă parte să asigure respectarea prescripţiilor religioase, morale şi sociale. Numai tulburările politice şi religioase sau dificultăţile economice permiteau să se simtă inconvenientele unui sistem în care nimeni nu era calificat să ia iniţiative şi în care eforturi individuale trebuiau să remedieze această carenţă. Uneori nemulţumirea populaţiei ducea numai la lupte de facţiuni şi la dezbinări sterile. Cîteodată un cadiu sau, dimpotrivă, un şef de miliţie populară lua conducerea şi asigura apărarea oraşului, ca în Siria secolului al XII-lea. În toate epocile, mediile urbane, în care plebea era uneori aţîţată de notabilii înşişi şi îndeosebi de oamenii de religie, s-au arătat agitate din cauze care trebuie analizate evitînd orice generalizare pripită, dar fără a pierde din vedere problemele proprii unui oraş a cărui coloraţie religioasă constituia trăsătura lui dominantă.

Această trăsătură religioasă dominantă, care constituia în epoca clasică originalitatea unui oraş de credincioşi, populat prin definiţie de oameni liberi aparţinînd aceleiaşi comunităţi, nu împiedica însă prezenţa în sînul lui a cîtorva elemente avînd un statut deosebit: sclavii, de o parte, şi tributarii, de cealaltă parte.

Sclavii, foarte numeroşi, erau în mare parte islamizaţi şi, în orice caz, integraţi mediului social. Ei nu par să fi jucat vreodată rolul de instigatori la tulburări. Dacă au existat în istoria islamică celebre şi dîrze răscoale de sclavi, acestea s-au iscat totdeauna în ţinuturile rurale, pe mari domenii unde muncea din greu o mînă de lucru brutalizată. În oraşe, dimpotrivă, sclavii erau în serviciul suveranului, al mai-marilor şi ai notabililor. În timp

ce bărbaţii erau folosiţi ca slujitori, uneori de rang foarte înalt, cum am văzut în descrierea mediului palatelor califiene, sau ca soldaţi, cărora toate gradele armatei le erau apoi deschise, femeile erau întrebuinţate ca bucătărese, doici, guvernante şi mai ales ca muzicante, cîntăreţe sau dansatoare, fără a vorbi de nenumăratele concubine pe care le ţinea în casa lui orice om avut şi care puteau ajunge la situaţii invidiate. Bărbaţi şi femei, proveneau din ţări şi din popoare variate: Bizanţ, ţări slave, Turkestan, Nubia; fiecare regiune avea, dacă se poate spune, specialitatea ei, şi dacă soldaţii erau de preferinţă turci, doicile erau mai curînd nubiene, iar intendenţii greci.

Prezenţa acestor sclavi, şi mai ales a acestor concubine, a contribuit în bună parte să altereze considerabil caracteristicile etnice ale cuceritorilor şi chiar ale autohtonilor islamizaţi. Este suficient să ne amintim că aproape toţi califii abbasizi au fost fii de sclave, pentru a înţelege în ce măsură populaţiile s-au găsit contopite, în secolul al X-lea şi în cel de-al XI-lea, în sînul Imperiului islamic. Dar dacă aceşti bărbaţi şi femei de condiţie servilă — dintre care unii obţineau dealtfel eliberarea lor — dădeau prin prezenţa lor vieţii urbane un caracter ce nu trebuie uitat, ei n-au avut niciodată în ansamblu o conştiinţă de clasă care să-i facă a se grupa şi să-i determine a se ridica împotriva stăpînilor lor.

Pe de altă parte, tributarii creştini, evrei şi zoroastrieni, mai mult sau mai puţin numeroşi în funcţie de regiuni, luau parte la viaţa societăţii musulmane, constituind totuşi comunităţi cu totul distincte, conduse de propriile lor legi şi avînd reprezentanţi oficiali pe lîngă autorităţi. Printre ei, creştinii au fost totdeauna administratori zeloşi şi loiali care ajungeau uneori la cele mai înalte demnităţi, după cum am văzut în paginile privind organizarea administraţiei centrale a imperiului, şi se distingeau de asemenea ca medici. Dacă în mod periodic, de pildă sub al-Mutawakkil sau sub al-Muktadir, se luau măsuri pentru a-i îndepărta
 din posturile cheie, aceste măsuri rămîneau literă

moartă sau nu erau aplicate decît în mod temporar. Evreii în schimb erau, după cum am văzut, mai ales negustori, bancheri sau zarafi, dar practicau şi meseriile de tăbăcari, boiangii şi aurari. Aceste date n-au totuşi decît o valoare relativă, şi documente publicate recent au arătat că de fapt se întîlneau evrei şi creştini în aproape toate profesiile.

Asupra repartizării acestor tributari în cuprinsul lumii islamice medievale, precizările lipsesc. Fără îndoială, geografii arabi dau în această privinţă unele indicaţii, cu totul lipsite însă de datele cantitative de care ar fi nevoie în primul rînd. Este de asemenea greu de ştiut în ce măsură aceste proporţii au fost modificate între secolul al X-lea şi cel de-al XIII-lea prin convertiri la Islam, cu toate că dispariţia, atestată în acea epocă, a unui anumit număr de mănăstiri* irakiene ne poate face să credem într-o simţitoare scădere a numărului de creştini în această regiune.

Locului ocupat de tributarii în mediile urbane active îi corespundea rolul important pe care-l deţineau şi sărbătorile lor în viaţa cotidiană a oraşului islamic. Faptul, care ar putea să pară destul de curios dacă ne gîndim la compartimentarea confesională a cartierelor şi a mediilor sociale, se explică prin nevoia simţită pe atunci de masele populare de a folosi toate prilejurile de petrecere şi de a le transforma în manifestări folclorice, cu atît mai apreciate cu cît reveneau la date fixe ale anului solar şi se combinau cu rituri sezoniere.

Desigur, anul rămînea ritmat de cele două sărbători musulmane canonice. Sărbătoarea Mică, celebrată cu bucurie, cuprindea distribuirea de daruri la săraci, şi cei puternici erau datori, la această epocă a anului, să primească şi să hrănească în palatul lor cel mai mare număr posibil de nevoiaşi. Cît despre Sărbătoarea Mare, celebrată mai cu seamă la Mecca, ea era totuşi obiectul unor ceremonii în întreaga lume islamică şi se prelungea prin serbările ce însoţeau în fiecare oraş întoarcerea pelerinilor, care înfruntaseră

atîtea primejdii şi a căror sosire era totdeauna aşteptată cu nelinişte. La Bagdad, de exemplu, aceşti călători erau obligaţi să se oprească în suburbia Yasiriya pentru a permite populaţiei să pregătească festivităţile; unii dintre ei erau cu acest prilej primiţi în audienţă de calif, care folosea prezenţa lor pentru a face anumite proclamaţii solemne. Mai tîrziu, în secolul al XV-lea, găsim la călătorul european Bertrandon de La Broquière o descriere plină de viaţă a scenelor al căror martor a fost la Damasc cu ocazia sosirii caravanei: „Trei mii de cămile, ne spune el, [...] folosiră aproape trei zile şi două nopţi ca să intre în Damasc şi a fost un lucru de mare sărbătoare, după obicei. Căci Stăpînitorul şi toţi mai-marii oraşului ieşiră întru întîmpinare din pricina Alcoranului ce-l purtau [...] pe o cămilă îmbrăcată într-un cearceaf de mătase [...] Şi mergeau în faţa acestui alai patru cîntăreţi din lăută şi o droaie de toboşari şi fluerari ce făceau mare zgomot. Şi erau înaintea zisei cămile mai bine de treizeci de oameni ce ţineau în mînă, unii arbalete, alţii hangere şi unii mici tunuri cu care trasera de cîteva ori. Iar în urma zisei cămile venea opt oameni vîrstnici călărînd fiecare pe o cămilă ce alerga. Şi după ei erau mînaţi caii lor împodobiţi cu şei bogate, după obiceiul ţării." Amintim că alte sărbători musulmane erau celebrate mai puţin solemn: acelea care comemorau episoade din viaţa Profetului, naşterea sa şi Călătoria sa nocturnă, acelea de care erau ataşaţi în mod special şi'iţii, fără a număra multiplele adunări ce aveau loc la anumite date la mausoleele sfinţilor.

Dar musulmanii nu omiteau nici să participe la manifestările publice ce însoţeau sărbătorile tributarilor. Fie în Bagdadul abbasid, fie în capitala fatimidă Cairo, de pildă, sărbătoarea paştilor era celebrată de toată lumea din oraş. La curtea din Bagdad apăreau în duminica floriilor sclavi purtînd ramuri de palmieri şi crengi de măslin. La Ierusalim, guvernatorul oraşului asista la procesiunea ce se îndrepta spre biserica Învierii. La Bagdad, în ziua de Paşti, creştini şi musulmani

mergeau la mănăstirea Samalu situată lîngă una din porţile oraşului şi se dedau unor dansuri pătimaşe. La Crăciun, întreaga populaţie a Bagdadului aprindea focuri în timpul nopţi, în vreme ce în Egipt, Boboteaza era considerată ca „noapte a imersiunii", în cursul căreia o mulţime numeroasă se aduna la lumina torţelor pe ambele maluri ale Nilului pentru a mînca, a bea şi a dansa în sunetul muzicii. La aceste sărbători specifice creştine, dar care erau de fapt un prilej de distracţie foarte profane, se adăugau diferitele serbări ale „anului nou", marcînd începutul anului solar anteislamic, care erau celebrate aproape pretutindeni. Vechea sărbătoare a anului nou copt, în cursul verii, sau a celui iranian, la echinocţiul de primăvară, dădeau loc unor serbări tradiţionale, pe de o parte în Egipt, pe de altă parte în Irak şi chiar în ţări depărtate, ca Spania. Cu aceste prilejuri, datina cerea ca oamenii să se stropească cu apă. S-a întîmplat ca aceste sărbători, ce se transformau în manifestări de carnaval, să fie interzise, dar aceste interziceri erau în general de scurtă durată.

Însăşi diversitatea acestor serbări, integrate unui spectacol al străzilor, a cărui pitorească varietate nu era mai puţin izbitoare, simbolizează de fapt eterogenitatea acestui oraş islamic clasic, în care se reflectau atîtea tendinţe politice şi religioase contrare şi se făcea totodată simţită influenţa constantă a cercurilor aristocratice ale palatului. Dealtminteri, acest oraş concentra în el toate forţele vii ale civilizaţiei epocii. Beduinii şi oamenii de la ţară trăiau, după cum am văzut, oarecum în afara societăţii, cu toate că cei dintîi erau consideraţi ca depozitari ai limbii arabe pure şi că ceilalţi stăteau la originea bogăţiei economice a imperiului. La rîndul lui, anturajul suveranului era format în parte, începînd cu secolul al IX-lea, de străini puţin asimilaţi, din mijlocul cărora prinţul însuşi provenea uneori. Numai orăşenii — învăţaţi, negustori şi lucrători, la care trebuie adăugaţi administratorii —, asigurau continuitatea Tradiţiei, îngrijindu-se atît de îndeplinirea îndatoririlor

și de respectarea depozitului doctrinal cît și de păstrarea modurilor de viață autentic musulmane. Desigur, au fost și mulți suverani, chiar nearabi, care s-au devotat apărării Islamului și promovării acestei civilizații pe care își luaseră sarcina s-o salvgardeze. Dar acțiunea lor a fost inegală, iar orășenii, care au fost totdeauna singurii abilitați să păstreze principiile și obiceiurile caracterizînd viața urbană islamică, constituiau oricum principala justificare a acțiunii suveranilor și a armatelor lor.

CONCLUZII

La începutul acestei lucrări, am justificat hotărîrea noastră de a separa, în sînul unei civilizaţii islamice prea adesea considerată atemporală, o perioadă „clasică", a cărei înflorire poate fi limitată la secolele care au văzut născîndu-se şi dezvoltîndu-se prima cultură arabo-musulmană. Dar diversitatea de aspecte ale însăşi acestei civilizaţii clasice ne-a apărut apoi în tot lungul tabloului pe care ne străduiam să-l zugrăvim. Chiar şi în centrul unui Orient Apropiat examinat cu precădere faţă de focarele periferice mai diferenţiate, Siria musulmană din epoca cruciadelor n-a fost asemănătoare cu Irakul abbasid, nici cu Egiptul fatimid, şi cu atît mai puţin cu Siria umayyadă. Fiecare epocă a avut caracterul ei propriu, atît în realizările ei materiale cît şi în faptele politice sau în eforturile de gîndire ale celor ce au participat la ele, şi această originalitate s-a afirmat pînă şi în vigoarea unor lupte ideologice constante. Atît e de adevărat că teoriile învăţaţilor musulmani, jurişti şi teologi, departe de a fi fost elaborate într-o unitate monolitică de gîndire formală, s-au adaptat, dimpotrivă, totdeauna efectelor unei lente evoluţii a condiţiilor materiale şi a reacţiilor individuale.

Dealtfel, aparentul paradox al unei societăţi musulmane multiforme şi totodată conduse de regulile stricte ale Islamului se rezolvă lesne dacă ştim să recunoaştem facultatea de adaptare care a

caracterizat totdeauna gîndirea musulmană clasică şi îndeosebi gîndirea ei juridică. Oamenii legii, care au fost întruchiparea vie a acesteia, n-au refuzat niciclnd să integreze unui cadru, prezentat totuşi ca permanent, consecinţele transformărilor care surveneau în lumea înconjurătoare. „Reevaluările" ai căror apărători mai mult sau mai puţin conştienţi ei se făceau astfel nu contraziceau întru nimic pentru ei respectul Legii revelate, interpretată potrivit acestei folosiri medii a inteligenţei personale şi a bunului-simţ, folosite a cărei legitimitate ei o criticau rareori. Chiar şi divergenţele şi conflictele care n-au încetat să survină între ei şi care au marcat atît de profund vechea lume a Islamului n-au făcut decît să propună răspunsuri la variaţiile cunoaşterii conceptuale şi ale nivelului de viaţă înregistrate pe atunci de societatea lor: gîndire şi organizare primitive la început, apoi strălucirea intensă a perioadei de apogeu faţă de un Occident încă barbar, în sfîrşit alternări ale momentelor de eclipsă şi de glorie, care s-au succedat nefiind nicidecum datorate Islamului ca atare.

Recunoaşterea acestei situaţii n-are însă numai o valoare de metodă care să ajute la mai buna cunoaştere a unei civilizaţii medievale dispărute. Ea duce mai ales la revizuirea unor anumite judecăţi formulate asupra acestei civilizaţii de către occidentali, care se împart prea adesea în simpli detractori sau admiratori. Detractori, unii nu simt în adevăr decît dispreţ pentru opere care se depărtează de spiritul greco-roman în literatură ca şi în artă, care alături de erudiţia religioasă şi filologică nu rezervă decît o parte infimă muncii de imaginaţie, care poartă amprenta unei mentalităţi înclinînd lesne spre senzualitate şi violenţă, spre exerciţiul arbitrarului în dauna spiritului de metodă, spre un legalism, în sfîrşit, cu totul apt să dea naştere uneori unei atitudini de ipocrizie. Admiratori, dimpotrivă, alţii rămîn de la început seduşi de amploarea realizărilor tehnice şi economice care au fost, în unele epoci, superioare ace-
 lora ale Europei; le place să descopere în această

civilizație opera unor nomazi adaptați progresiv la viața sedentară, pentru a perpetua, în cadrul unor state puternice, tradițiile celor mai vechi imperii ale Orientului, să recunoască mai ales în ea efectele unor virtuți sociale și religioase care au fost deosebit de ridicate în slăvi și adesea efectiv practicate în țările Islamului. Reacțiile lor rămîn rareori imparțiale, acceptînd sau respingînd Islamul în bloc, în funcție de „moștenirea" sa sau de posibilitățile sale de adaptare la formele vieții moderne, în funcție mai ales de diferențele ce opun civilizația sa formei de civilizație occidentale care merită cel mai mult să-i fie comparată, aceea a Occidentului medieval.

De fapt, raporturile existente între un monoteism islamic și monoteismele creștin și evreiesc, întemeiate pe baze filosofice și științifice de aceeași origine, au permis să se întreprindă, în cadrul studiilor medieviste, studii de „teologie comparată" sau de „mistică comparată" a creștinismului și Islamului, să se observe în ambele cazuri constituirea unor medii sociale comparabile, în care cărturarii se bucurau de un prestigiu deosebit, să se recunoască în sfîrșit în lucrările traduse, de pildă, în Spania, începînd din secolul al XII-lea, și destinate să joace acolo un rol de catalizatori, nu numai texte ale antichității păstrate în lumea musulmană, ci și studii noi printre care acele tratate de algebră, astronomie, optică, medicină și filosofie care avea să alimenteze renașterea intelectuală a Occidentului romanic. Aceste studii duc însă în general la constatarea unor opoziții izbitoare în ceea ce privește nu numai obiceiurile și instituțiile, ci și concepțiile intelectuale profunde și modurile de raționament: divergențe fundamentale asupra ideii însăși de Dumnezeu; utilizare în societatea musulmană clasică a unei limbi de structură semitică ce nu se pretează decît cu greu la unele articulări ale gîndirii; căutare a subtilității formale mai degrabă decît a rigorii, în timp ce eseiștii foloseau compoziția dezordonată a scrierilor lor pentru a-și disimula ideile directoare, iar învățații își apărau opțiunile religioase prin

aluzii ocolite mai curînd decît prin demonstraţii directe; respect al expresiei verbale în operele literare şi al unui ritualism accentuat în prescripţiile privind cultul; gust pentru retorică şi preţiozitate în materie de poezie ca şi în manifestările unei proze îmbogăţite voit cu sentinţe gnomice; căutare de compoziţii abstracte, savante şi reîncepute la nesfîrşit sau continuate prin repetarea aceluiaşi model în opere de artă lipsite de orice naturalism şi de orice spontaneitate.

Dar judecăţile aspre atrase după sine de asemenea comparaţii pot fi nuanţate printr-o mai bună percepere a realităţii vii a Islamului în cursul secolelor. Studiaţi mai îndeaproape, în propria lor evoluţie istorică şi înlăuntrul propriului lor univers, musulmanii din evul mediu, oricît de pătrunşi au fost de superioritatea lor materială şi doctrinală, oricît de impenetrabili, în aparenţă, la influenţele venite din lumea „necredincioşilor", apar totuşi mai apropiaţi de contemporanii lor medievali. Neliniştiţi şi dezbinaţi, ei, care de asemenea căutaseră doar să realizeze, cu preţul unor dibuieli succesive, propriile lor aspiraţii religioase, intelectuale şi artistice, sporindu-şi totodată bunăstarea şi impunînd pe cît posibil puterea lor vecinilor, n-au ajuns decît la echilibre provizorii, în pofida pretenţiilor lor de a-şi construi întreaga societate pe baza unei Revelaţii. Cu cît continuăm cercetările precise, cu atît se dezvăluie — deopotrivă de umană ca alta şi, prin însuşi acest fapt, aptă să îmbogăţească, demnă deci de atenţia istoricului ca şi de aceea a filosofului — o civilizaţie care s-a voit cu certitudine triumfătoare, doctrinară şi unică, care a datorat negreşit acestei conştiinţe esenţialul originalităţii ei, dar care a rămas totuşi fragilă şi perfectibilă în lenta continuitate a străduinţelor şi a mutaţiilor ei.

VIAȚA NOMADĂ

80. TURMĂ DE DROMADERI ÎN STEPA MESOPOTAMIANĂ.
Această scenă clasică de transhumanță ilustrează păstrarea pînă în zilele noastre, la marii nomazi, a unor obiceiuri care caracterizau, încă din zorii Islamului, viața arabilor infiltrați, apoi instalați ca învingători în vecinătatea pămînturilor cultivate. Se va observa armătura de lemn purtată în spinare de unul din animale și care, acoperită cu stofe, constituia una din acele lectici în care călătoreau femeile și personajele de condiție nobilă. Astfel trebuie să se fi prezentat lectica din care 'A'iṣa a asistat la bătălia numită din această cauză „bătălia Cămilei".

81. POPAS LÎNGĂ UN PUȚ ÎN STEPA SIRO-MESOPOTAMIANĂ.
Se va remarca harnașamentul de șa dromaderilor care și el s-a păstrat la beduini, fără vreo schimbare însemnată, dintr-o epocă foarte depărtată.

82. BOGĂȚIA BEDUINULUI.
De prosperitatea turmelor sale de oi, de capre și de cămile rămîn legați, astăzi ca altădată, sorții de supraviețuire ai beduinului. Multe teritorii în care el își continuă existența rătăcitoare cuprind din fericire, ca aici, stepe secate, dar fertile, care nu așteaptă decît ploile de primăvară pentru a se acoperi cu flori și cu iarbă nouă.

83. CAMPAMENT DE NOMAZI ÎN SIRIA.
Ca tot atîtea pete închise împrăștiate în stepă apar uneori aceste corturi de beduini, atît de repede montate sau, dimpotrivă, strînse în simple baloturi, care permit

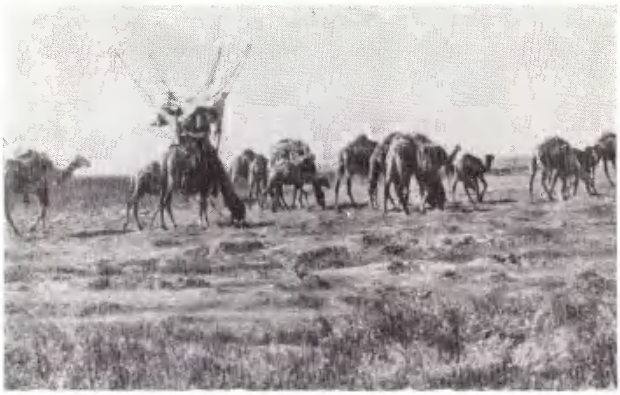

80. Turmă de dromaderi în stepa mesopotamiană.
(Foto J. Sauvaget.)

81. Popas lîngă un puţ în stepa siro-mesopotamiană.
(Foto J. Sauvaget.)

82. Bogăţia beduinului.
(Foto Almasy.)

83. Campament de nomazi în Siria.
(Foto Almasy.)

creşcătorilor nomazi să se deplaseze potrivit cu necesităţile căutării de păşuni. Confecţionate din fîşii grele ţesute din păr de capră sau de cămilă, apoi cusute împreună şi întinse pe prăjini de lemn legate între ele cu frînghii împletite, aceste corturi nu conţin decît un material rudimentar, dar oferă totuşi fiecare un adăpost sigur familiei care se grupează în ele, respectînd adesea diviziunea între partea bărbaţilor şi aceea rezervată femeilor şi copiilor de vîrstă fragedă.

84. VIAŢĂ PASTORALĂ ŞI NEGOŢ ÎN STEPA ANATOLIANĂ.

În planul din fund al acestei vederi în care un păstor scoate apă din puţ cu ajutorul unei cumpene de tip rudimentar, se înalţă unul din maiestuoasele caravanseraiuri întărite care jalonau altădată drumurile ce străbăteau regatul selgiucid unindu-l cu ţările vecine. Sîntem aici nu departe de Konya, la primul popas al itinerarului ducînd prin Kayseri, Sivas şi Erzurum spre Tabrîz şi Iran.

85. PREGĂTIREA UNEI MESE ÎN AER LIBER ÎN CURSUL UNUI POPAS.

În planul din fund, o cămilă în prealabil legată cu frînghii este înjunghiată după prescripţiile rituale, astfel încît carnea ei să poată fi apoi consumată. În primul plan, bucătarul umple una din străchinile pe care slujitoarea le duce pe o tavă. Peisajul este indicat prin silueta copacului, tratat în chip convenţional, din stînga imaginii. (Al-Harîrî, Şedinţe, Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 140.)

86. MASĂ SERVITĂ ÎN CORT.

Unor oameni de neam mare călătorind pe cămile, din care una apare în spatele cortului — acoperit el însuşi cu o stofă bogată sprijinită pe numeroase prăjini — li se aduce o masă servită pe tăvi prevăzute cu picioare, în timp ce alte personaje se încălzesc în jurul unui foc. (Al-Harîrî, Şedinţe, Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 139 v°.)

TEHNICILE APEI ŞI VIAŢA SEDENTARĂ

87. BARAJUL DE LA HARBAKA ÎN STEPA PALMYRIANĂ.

Această vedere aeriană permite să se măsoare amploarea barajului de acumulare care asigura altădată alimentarea cu apă a domeniului şi a castelului umayyad de la Kasr al-Hayr al-Garbî, sau cel Apusean, al cărui complex sistem de irigare a fost analizat în alt loc (v. desenele 22, p. 24 şi 24, p. 29). Latul şi înaltul zid de piatră care bara pe o lungime de aproximativ 365 metri

84. Viață pastorală și negoț în stepa anatoliană.
(Foto Yan.)

85. Pregătirea unei mese în aer liber în cursul unui popas.
(Foto Bibliothèque nationale, Paris.)

86. Masă servită în cort.
(Foto Bibliothèque nationale, Paris.)

87. Barajul de la Harbaka în stepa palmyriană.
(Foto De Boysson.)

o vale transformată prin acest mijloc în lac artificial, lăsa apoi să treacă prin deschideri apele, care au ros adînc valea în aval. Cuveta însăşi fusese între timp invadată de sedimentele ce se observă în amonte şi care aveau, la rîndul lor, să fie atacate de o eroziune regresivă, ramificînd acolo numeroase rîpe.

88. ROŢI HIDRAULICE LA HAMA, ÎN SIRIA CENTRALĂ.

Utilizate deseori în diferitele regiuni ale lumii islamice, roţile hidraulice cu palete motoare şi cu cupe de lemn erau deosebit de numeroase în lungul văii adînci a fluviului Oronte, ale cărui ape erau ridicate cu ajutorul lor pentru a iriga pămînturile învecinate. Acţionate de forţa curentului ca nişte enorme roţi de moară, ele erau fixate pe structuri masive de zidărie avînd în partea superioară un jgheab în care se vărsa conţinutul cupelor. În secolul al XII-lea existau chiar la Hama, după relatările călătorilor, treizeci şi două de noriale de acest gen din care cea mai mare atingea un diametru de 22 m. Doar cîteva s-au mai păstrat astăzi. În Magreb, aceste roţi aveau adesea drept cupe simple oale de lut.

89. LUCRARE DE DISTRIBUIRE A APEI ÎNTR-O OAZĂ DE PLATOU SIRIANĂ.

Sistemul de irigare folosit altădată în oaza Damascului consta în a aduce apa rîului Baradă, prin derivaţii succesive dînd naştere unui evantai de canaluri (v. harta 23, p. 27), în lungul unor pante pe care ea se scurgea apoi printr-un sistem de ramificaţii secundare. Apa ce părăsea curentul principal trecea printr-o serie de distribuitori care o împărţeau la infinit, fie pentru a alimenta oraşul, fie pentru a uda parcelele cultivate. Distribuitorii, din care vedem aci un exemplu în plin cadru rural, permiteau să se evalueze părţile de apă nu după volumul lor, ci după proporţiile lor relative, oricare ar fi fost fluctuaţiile debitului de apă al fluviului. Unitatea raportului de distribuire era kirāt-ul, sau 1/24, evaluat cu ocazia trecerii apei peste un prag orizontal. Aici, ramura principală se divide în două ramuri secundare egale de cîte 12 kirāt-uri fiecare. Se va remarca, pe de altă parte, modul de construcţie în chirpici al zidului de împrejmuire a grădinii, prin îndesarea pămîntului între doi pereţi de scînduri, care se scot după aceea. Deasupra se profilează pe o vreme de iarnă crengile nucilor, caişilor şi plopilor, care constituie şi în epoca actuală vegetaţia dominantă a oazei.

90. APEDUCT ÎN STEPA SIRIANĂ.

Acest canal zidit, acoperit pe o porţiune a parcursului său, permitea să se aducă la Alep apa izvoarelor de la Haylān situate la vreo zece kilometri de oraş şi de a-i asigura astfel o alimentare regulată. El ajungea pînă la

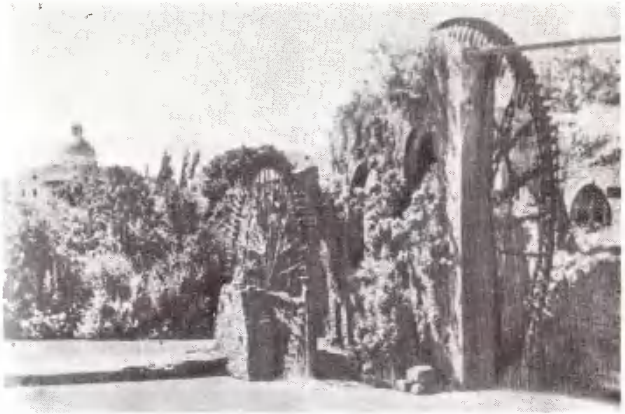

88. Roți hidraulice la Hama, în Siria centrală.
(Foto G. Bourdelon, misiunea Louise Weiss.)

89. Lucrare de distribuire a apei într-o oază de platou siriană.
(Foto J. Sauvaget.)
90. Apeduct în stepa siriană.
(Foto J. Sauvaget.)

marea moschee și făcea parte dintr-un sistem de canalizări care data desigur din epoca antică — captarea izvoarelor de la Haylān fiind la origine opera întemeietorilor coloniei macedoniene de la Bereea, transformată mai tîrziu în oraș islamic —, dar a fost apoi considerabil dezvoltat, în timpul perioadei islamice, în care istoricii orașului ni-l descriu amănunțit.

91. ȘADUF DUBLU ÎN EGIPT.
Tip de mașină de ridicat apa cu cumpănă, purtînd și numele mai general de barză, care a fost utilizat cu deosebire în valea Nilului, dar putea fi întîlnit de asemenea în toată lumea islamică.

92. UN KANAT ÎN ÎMPREJURIMILE TEHERANULUI.
Vederea aeriană arată cu precizie traseul canalizării subterane, marcat prin orificiile de acces care au permis săparea ei și care continuă să servească drept guri de acces meseriașilor specializați, însărcinați cu întreținerea ei. Acest procedeu de captare a apei pe cît de simplu pe atît de eficace (v. schema 25, p. 32) a fost folosit din vremuri foarte depărtate pentru a alimenta marile orașe din Iran.

93. CISTERNA SUBTERANĂ DE LA RAMLA.
Orașul Ramla din Palestina a fost întemeiat în epoca umayyadă. Această cisternă, situată în partea de nord-vest a orașului, pe drumul de la Jaffa la Ierusalim, a fost construită de califul abbasid Hārun al-Rašīd, după cum atestă o inscripție din anul 785. Se va admira solida și monumentala eleganță a acestei serii de arcade sprijinite pe stîlpi cruciformi și susținînd bolți construite la o înălțime de peste 8 m. Ansamblul, care are forma unui cadrilater neregulat de 20×24 m, este executat în zidărie cu apareiaj îngrijit, pe care o acoperea o tencuială de ciment.

94. NILOMETRUL DE PE OSTROVUL RAWDA, LA SUD DE CAIRO.
Acest gen de puț zidit, amenajat în jurul unei subțiri coloane octogonale servind drept scară gradată, permitea să se măsoare nivelul apelor mari ale Nilului, a cărui veche însemnătate pentru prosperitatea Egiptului din cele mai vechi timpuri este știută. Zidurile cu asize regulate ce se văd aci datează probabil de la lucrările califului abbasid al-Mutawakkil din 862, completate cu restaurările lui Ibn Tūlūn din 872—873. Se disting pe ele benzi epigrafice cu caractere colțuroase, care constituie specimene admirabile ale caligrafiei din acea epocă. Se va observa de asemenea prezența unor motive decorative structurale în formă de nișe oarbe comparabile cu mici īwān-uri, al căror profil se înrudește cu acela al arcadelor și al ferestrelor monumentelor tulunide.

91. Șaduf dublu în Egipt.
(Foto Hassia.)

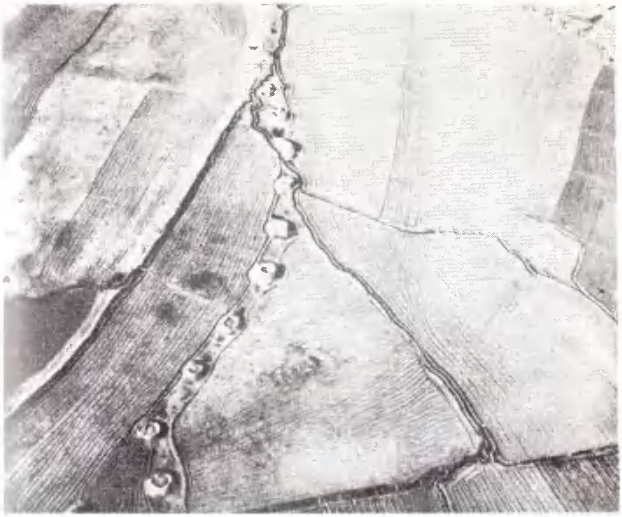

92. Un kanat în împrejurimile Teheranului.
(Foto Roger-Viollet.)

93. Cisterna subterană de la Ramla.
(Foto Creswell, Penguin Books Ltd., Harmondsworth.)
94. Nilometrul de pe ostrovul Rawda, la sud de Cairo.
(Foto Creswell, Penguin Books Ltd., Harmondsworth.)

95. SCENĂ DE ARAT ÎN IRAN.
Țăranii mai folosesc și în zilele noastre, în multe țări islamice, vechiul plug asamblat din piese de lemn, fără roți și fără avantren. Greutatea redusă și simplitatea acestei unelte primitive sînt de fapt adaptate culturii solurilor uscate și pietroase ale acestor regiuni.

96. MAȘINĂ DE RIDICAT CU MANEJ, ÎN PALESTINA.
Astfel de roți hidraulice (nori) cu manej, de un uz încă frecvent în țările din Orientul Apropiat, erau folosite pe scară mare în evul mediu pentru alimentarea cu apă a culturilor și grădinilor. Ele utilizau uneori sisteme de angrenaj mai complicate, sprijinite pe adevărate construcții, despre care miniaturile vechi ne-au păstrat imagini tipice.

97. TEASC DE ULEI ÎN IRAN.
Dacă în evul mediu unele teascuri erau acționate de mori hidraulice, se utilizau mai des animale de tracțiune, măgari, bivoli sau cămile, după un sistem analog celui ce se observă aci. Vestigiile unor asemenea instalații de piatră au fost regăsite în numeroase locuri de interes arheologic, atestînd importanța ce revenea în evul mediu islamic unei industrii a untdelemnului, favorizată prin extinderea în regiunile semiaride a culturii măslinului.

98. SCENĂ DE VÎNTURARE ÎN IRAN.
Printre gesturile tradiționale pe care le aduce cu sine în fiecare an ciclul muncilor agricole, acelea ale recoltării rămîn extrem de caracteristice. Se văd aci femeile vînturînd cu ajutorul unor greble lungi de lemn, pe aria de despărțire de pleavă a grăunțelor, grîul proaspăt treierat. Miniaturile medievale islamice reprezintă scene analoage.

99. SAT DE SEDENTARI ÎN IRAN.
Simplicitatea rustică a caselor țărănești construite grosolan din materiale sărăcăcioase constituie, astăzi ca și în trecut, o trăsătură caracteristică a vieții rurale în țările islamice. Tipurile lor puteau fi foarte variate în funcție de regiuni. Raritatea lemnului de construcții, însă, a dus la dezvoltarea în aproape toate locurile a cărămizii nearse sau chiar a chirpiciului, folosit nu numai pentru ziduri, ci și pentru bolți primitive și cupole în formă de căpățîni de zahăr, ridicate cu ajutorul unor armături rudimentare de trestie.

COMERȚUL ȘI DRUMURILE

100. VIAȚA DINTR-UN TÎRGUȘOR MEDIEVAL.
Doi călători călare pe cămile ajung în fața unui tîrgușor. În dreapta se zărește zidul incintei întărite și în

95. Scenă de arat în **Iran.**
(Foto. K. Lawson, Rapho.)

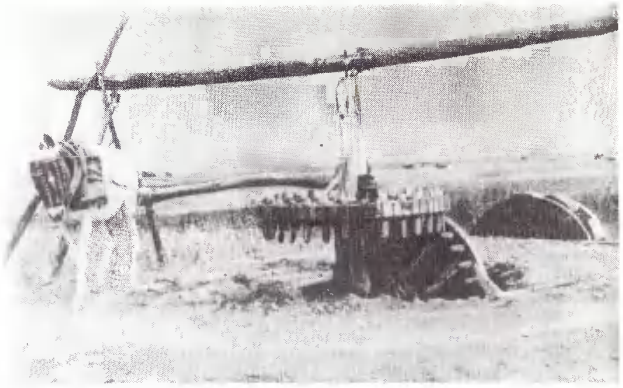

96. Maşină de ridicat cu manej, în Palestina.
(Foto. K. Lawson, Rapho.)

97. Teasc de ulei în Iran.
(Foto G. Bourdelon.)

98. Scenă de vînturare în Iran.
(Foto H. Cartier-Bresson, Magnum.)

99. Sat de sedentari în Iran.
(Foto L. Y. Loirat.)

100. Viața dintr-un tîrgușor medieval.
(Foto Bibliothèque nationale, Paris.)

fund, la stînga, o moschee cu un minaret pe care-l înconjură o inscripție ornamentală cu caractere unghiulare, reprodusă și pe fațada monumentului. În față sînt reprezentate case sau dughene, ale căror uși deschise lasă să se zărească oamenii ce le ocupă. În dreapta, o femeie se îndeletnicește cu torsul lînei și un bărbat se întoarce de la cîmp cu sapa pe umăr. Animalele domestice sînt prezente: o vacă în staulul ei, capra rătăcind în jurul unei băltoace, un cocoș și o găină pe acoperiș. (Al-Harīrī, Şedințe, Paris, Bibl. naționale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 138.)

101. CARAVANSERAI IRANIAN.

Caravanseraiul de la Sufiān, între Tabrīz și Marand, era situat pe drumul ce lega Iranul occidental de Anatolia și care, începînd din secolul al XIV-lea, a cunoscut un trafic însemnat. Construită în cărămidă arsă după o tehnică tradițională în acea regiune, această clădire de dată tîrzie păstrează totuși dispoziția caravanseraiurilor mai vechi, cu curte centrală, magazii și încăperi de locuit. Partea superioară care cuprindea aceste încăperi este distrusă.

102. CARAVANSERAI ANATOLIAN.

Situat la Bitlis, lîngă lacul Van, acest caravanserai de dimensiuni modeste prezintă aspectul fortificat caracteristic majorității acestor monumente și impuse de însăși condițiile în care se efectua pe atunci un trafic comercial amenințat de insecuritatea ținuturilor străbătute. Zidurile sale de piatră fac din el o construcție tipic anatoliană în comparație cu clădirile iraniene de cărămidă; existau însă și în Siria, începînd din epoca aiyubidă, construcții tot atît de severe ca aspect și de bine apărate. Ele sînt acelea pe care le lăuda în secolul al XII-lea un călător ca Ibn Djubayr, bucurîndu-se de a fi găsit pe drumul inospitalier de la Homs la Damasc, „un mare han semănînd cu o mîndră cetățuie, în mijlocul căruia un întins bazin plin de apă este alimentat pe sub pămînt de un izvor depărtat" și un altul „înzestrat cu o poartă de fier [...] pe care stăpînitorul Siriei l-a ridicat în desăvîrșirea forței și a frumuseții".

103. TAMBUR DE CUPOLĂ ÎNTR-O HALĂ DE CARAVANSERAI SELGIUCID.

Caravanseraiul Agzikara han, clădit între 1231, data ridicării halei sale acoperite, și 1237, dată la care a fost construit de Kayhusraw ansamblul curții sale monumentale, se află în Anatolia pe drumul ducînd de la Kayseri la Aksaray, nu departe de acest din urmă oraș. Se va admira aci savanta compoziție structurală prezentată de o zonă de racord între pătrat și cerc, în care se suprapun opt laturi de zid prevăzute cu ferestre sau cu

101. Caravanserai iranian.
(Foto Staatliche Museen, Berlin.)

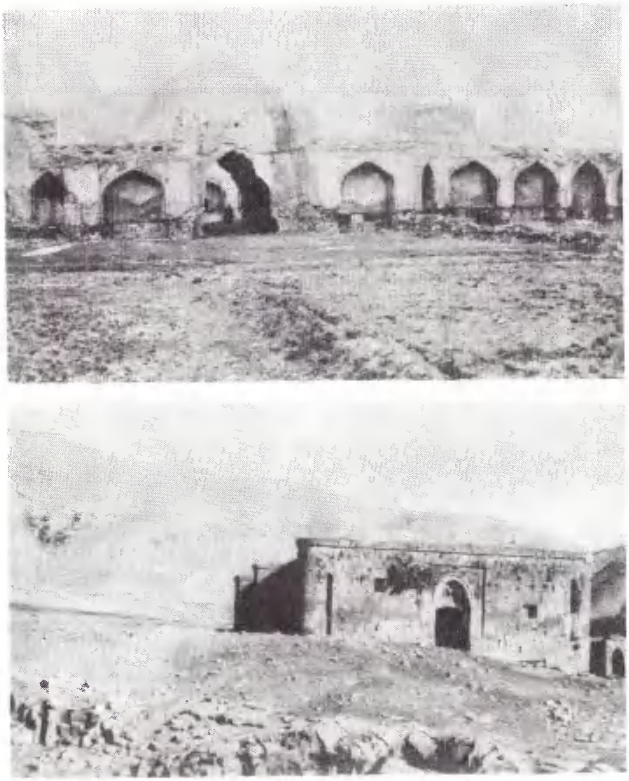

102. Caravanserai anatolian.
(Foto. J. Sauvaget.)

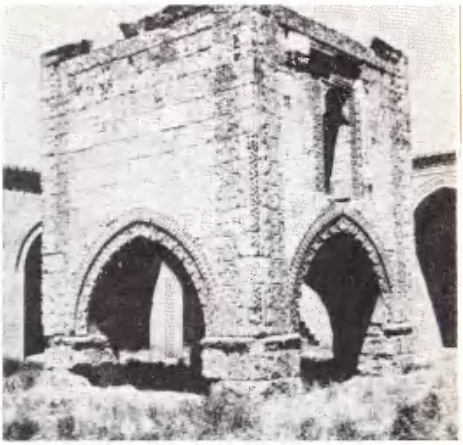

103. Tambur de cupolă într-o hală de caravanserai selgiucid. *(Foto L. Y. Loirat.)*

104. Oratoriu monumental al unui Sultan han anatolian din secolul al XIII-lea. *(Foto L. Y. Loirat.)*

105. Nava centrală a halei unui caravanserai selgiucid. *(Foto Yan.)*

trompe alveolate şi şaisprezece mici pandantive cu alveole susţinînd o cornişă rotundă înclinată.

104. ORATORIUL MONUMENTAL AL UNUI SULTAN HAN ANATOLIAN DIN SECOLUL AL XIII-LEA.

Caravanseraiurile denumite „sultan han" în Anatolia selgiucidă, pentru că erau datorate unei iniţiative a suveranului, adaugă la caracterul lor monumental cîteva particularităţi remarcabile ale organizării lor, printre care aceea de a poseda în mijlocul curţii un oratoriu mai înalt. Acest mic edificiu avînd rolul ce revenea în alte cazuri unei săli vecine cu intrarea, se înfăţişa ca o construcţie cubică de piatră, cu un apareiaj îngrijit şi o ornamentaţie bogată, sprijinită pe patru arce în ogivă. Se asigura astfel, în partea inferioară, trecerea animalelor sau a oamenilor care circulau în curte. Monumentele de acest gen au fost dealtfel interpretate de pe atunci ca simboluri ale puterii sultaniene; cel ce se vede aci se numără printre cele mai bine conservate. El aparţine hanului construit între 1232 şi 1236 de Kaykubād I pe drumul de la Kayseri la Sivas.

105. NAVA CENTRALĂ A HALEI UNUI CARAVANSERAI SELGIUCID.

Caravanseraiurile sultaniene din regiunea Konya în Anatolia cuprind imense hale ocoperite, care erau destinate să servească drept antrepozite şi să-i găzduiască pe călători. Înălţimea bolţilor lor, ale căror nave transversale dădeau într-o navă longitudinală de o remarcabilă amploare, ca şi desăvîrşirea tehnicii lor de construcţie permit clasarea acestor clădiri printre cele mai frumoase realizări arhitecturale ale Selgiucizilor pe fostul teritoriu bizantin. Se va observa că aci, în Sultan hanul de la Kayseri, reprezentat mai sus prin oratoriul său, tamburul lanternoului central se sprijină pe pandantive sferice, iar nu pe nişe oarbe şi trompe alveolate asemănătoare acelora ce se observă la Agzikara Han.

106. POD PESTE BATMAN SU.

Acest pod de piatră cu două pante, caracteristic pentru arhitectura selgiucidă, traversează un afluent al Tigrului în Mesopotamia superioară, lîngă fostul oraş Maiyāfārikīn. Construit în 1147 din ordinul unui prinţ artukid, el se distinge prin îndrăzneala unicei sale deschideri centrale în arcadă.

107. POD DIN REGIUNEA ISFAHANULUI

O imagine a traficului comercial, pe care construirea podurilor era în primul rînd menită să-l înlesnească, este oferită de această evocare a mersului unei caravane pe podul de la Şahristān situat la marginea oraşului Isfahān.

106. Pod peste Batman Su.
(Foto J. Sauvaget.)

107. Pod din regiunea Isfahanului.
(Foto Almasy.)

108. RUINELE UNUI PALAT CALIFIAN DE LA SAMARRA, ÎN IRAK.

Aceste trei deschideri monumentale, unicul vestigiu important al vestitului palat Djawsak Hākānī, construit de califul abbasid al-Mu'tasim în jurul anului 833 la Samarra, nu erau, cum se afirmă uneori, porţile palatului. Dînd spre o scară, ale cărei urme mai pot fi recunoscute şi dominînd o grădină cu bazin lîngă malul Tigrului, ele făceau parte din ansamblul de clădiri în care califul trăia de obicei şi primea ocazional pe vizitatori şi pe demnitari în audienţe private sau solemne. Ele se învecinau direct (v. planul 34, p. 88) cu sala centrală cu cupolă care constituia, în inima acestei părţi a palatului, sala tronului propriu-zisă unde se ridica sarīrul *califian. Construite în cărămidă, aceste structuri foloseau tehnici locale, dar nu puteau rivaliza (*īwānul *cel mai mare avînd 11 m înălţime şi 8 m lăţime) cu arcada sasanidă a palatului de la Ctesifon.*

109. CASTELUL FORTIFICAT DE LA UHAYDIR ÎN DEŞERTUL IRAKIAN.

Acest castel, situat la aproximativ 200 km la sud de Bagdad şi la 75 km la vest de Kūfa, pare a fi avut o mare însemnătate strategică, cuprinzînd totodată înlăuntrul unei duble incinte (prima de 175×169 m, a doua de 112×82 m) amenajări rezidenţiale demne de un adevărat palat. Data construirii sale este incertă. În timp ce unii o situează la începutul epocii abbaside (jumătatea secolului al VIII-lea) şi o atribuie unui unchi al primilor doi califi, alţii propun situarea ei abia în secolul al X-lea, la epoca războaielor dintre califat şi karmaţi. Studiul dispozitivelor arhitecturale pledează mai degrabă în favoarea unei datări posterioare marilor construcţii de la Samarra. Se va remarca aici aspectul impunător al primului zid de apărare, avînd şi azi o înălţime de 17 m, la care motivul ornamental al unor mari arcade adîncite în zid se îmbină cu primul exemplu de meterez continuu în arhitectura militară.

110. INTRARE A CASTELULUI DE LA UHAYDIR.

În pofida unei construcţii de calitate mediocră, acest castel de piatră era solid fortificat. Caracterul acesta se afirmă în organizarea unor porţi de intrare la care se regăseşte acelaşi dispozitiv defensiv. Deschizîndu-se între două rezalite în formă de sferturi de turn între care putea aluneca un gard de fier mobil, o trecere boltită, supravegheată de la etajul superior, constituia pentru eventualii atacanţi un fel de cursă, în cazul că încercau să forţeze porţile castelului.

108. Ruinele unui palat califian de la Samarra, în Irak. *(Foto Staatliche Museen, Berlin.)*

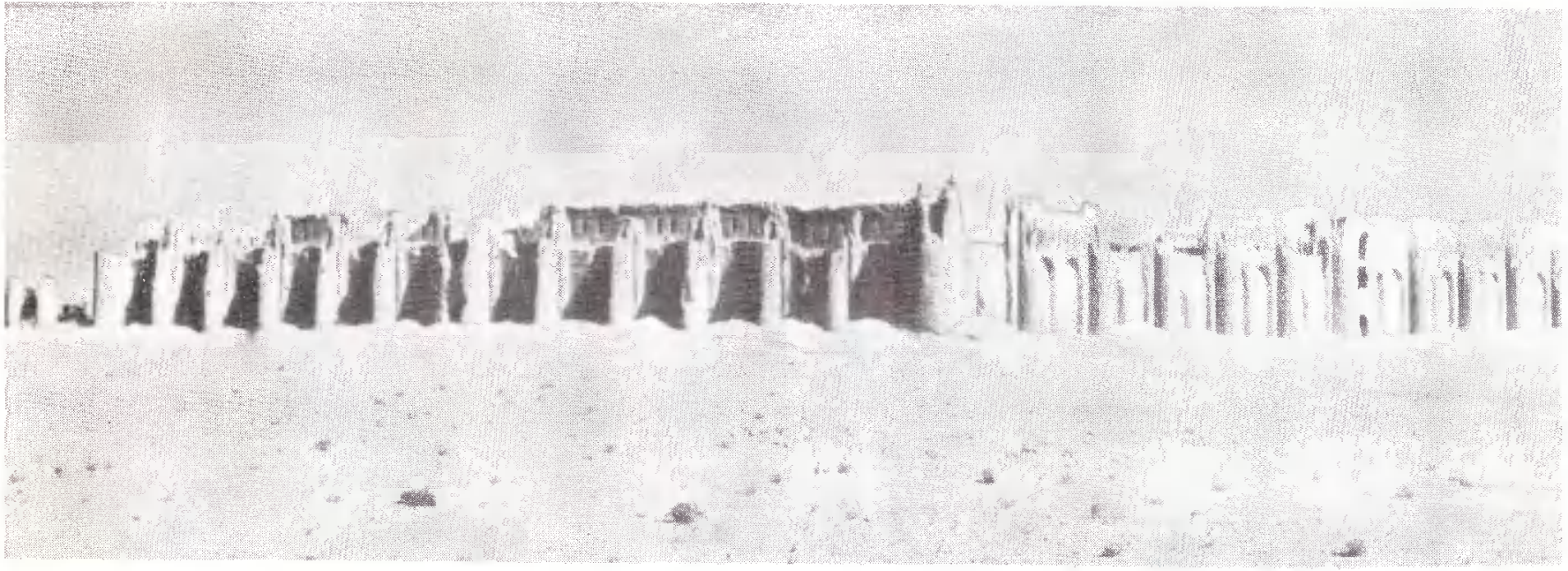

109. Castelul fortificat de la Uhaydir în deşertul irakian.
(Foto J. E. Dayton, Londra.)

110. Intrare a castelului de la Uhaydir.
(Foto J. E. Dayton, Londra.)

111. Mare sală boltită în interiorul castelului de la Uhaydir.
(Foto J. E. Dayton, Londra.)

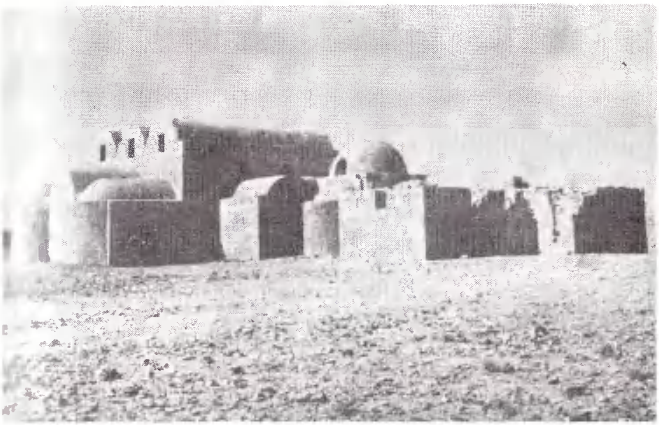

112. Baia umayyadă de la Kusayr'Amră, în deşerul siro-iordanian.
(Foto H. Schrödl, München.)

111. MARE SALĂ BOLTITĂ ÎN INTERIORUL CASTELULUI DE LA UHAYDIR.

Conform unei compartimentări extrem de rigide, apartamente de tip irakian cu deschideri triple, situate față-n față de o parte și de alta a unei curți centrale, înconjurau la Uhaydir încăperile de recepție aflate în fundul curții de onoare. De la marea intrare din partea de nord, se ajungea la această curte de onoare printr-o sală boltită, ale cărei proporții maiestuoase (7 m lărgime pe 15,50 m adîncime și peste 10 m înălțime) pot fi apreciate aci. La dreapta și la stînga, laturile erau decorate cu arcade adăpostind firide adînci. Se recunoaște, pe de altă parte, în prezența unor nișe cu colonete, a unor pilaștri masivi, a unor arce și bolți ușor frînte precum și în utilizarea unui aparelaj neregulat destinat să fie acoperit cu o tencuială, păstrarea unor vechi tradiții sasanide.

112. BAIA UMAYYADĂ DE LA KUSAYR 'AMRĂ, ÎN DEȘERTUL SIRO-IORDANIAN.

Legată altădată de o instalație agricolă, din care subzistă cîteva vestigii, această baie recent restaurată înalță, într-o vale devenită pustie, ziduri de piatră scunde și masive dominate de bolțile lungi ale sălii sale bazilicale și de mica cupolă a băii de aburi (v. planul 38, p. 98). Acest aspect sărac și utilitar contrastează cu rafinamentul unei decorații interioare pictate, care a trezit uimirea arheologilor de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și care este astăzi foarte degradată. Toate frescele erau legate de tema vieții princiare și de divertismentele ei, iar motivele, de stil îndeosebi elenistic, erau însoțite de inscripții grecești și arabe.

113. MICUL CASTEL UMAYYAD KASR AL-HARĂNA DIN IORDANIA.

Acest edificiu de dimensiuni reduse (laturi de 35 m) și grosolan construit din pietre prost egalizate, o căror așezare neregulată este compensată prin inserția unor pietre de dimensiuni mai mici și ale căror straturi orizontale sînt întrerupte în partea superioară printr-o fîșie decorativă continuă, executată în cărămidă, nu arată la exterior decît ziduri masive fără deschideri, sprijinite de turnuri sau semiturnuri circulare. Datorită soliditații lui, el și-a păstrat primul etaj, deosebit de interesant din punct de vedere arhitectural.

114. PARTEA CENTRALĂ A PALATULUI MȘATTĂ VĂZUTĂ DIN CURTEA INTERIOARĂ.

Pilaștrii de piatră cu capiteluri decorate cu acante, care sprijineau altădată cele trei arcade ce dădeau acces la sala de audien e bazilicală, marchează încă, între ziduri oarbe de cărămidă pe fundament de piatră, axa principală a acestei fațade pe jumătate ruinate. Aceasta era

113. Micul castel umayyad Kasr al-Harāna din Iordania.
(Foto H. Schrödl, München.)

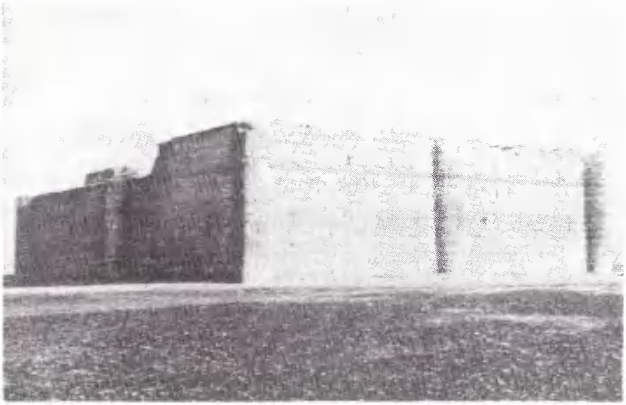

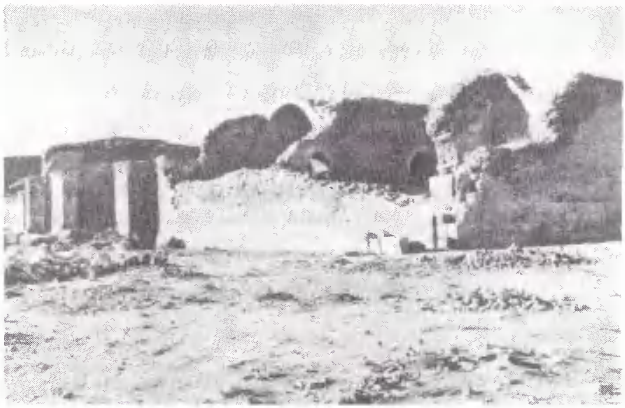

114. Partea centrală a palatului Mşattā văzută din curtea interioară.
(Foto H. Schrödl, München.)

partea „suverană" a ansamblului monumental, dealtfel neterminat, al cărui plan (v. planul 37, p. 97) trebuie să reţină atenţia prin remarcabila sa regularitate. Bolţile de cărămidă ce se profilează în fund sînt acelea ale diferitelor încăperi grupate în „apartamente" închise, care flancau la est şi la vest sala de audienţe.

115. CURTEA CASTELULUI KASR AL-HARĀNA.

Diferitele porţi ce deserveau apartamentele grupate în jurul micii curţi centrale (cu laturile de 12 m) se decupau în perete cu o vădită grijă pentru simetrie. Ele prezentau toate aceeaşi dispoziţie, cu lintou de lemn sau de piatră, dominat de un arc de descărcare în plin cintru suprainălţat. Se folosise o tehnică rudimentară de construcţie a acestor arce prin înclinarea pietrelor plate ale cadrului, fără folosirea de boltare, de chei sau boltă şi deci nici de cofraj de lemn, curbura fiind apoi regularizată prin aplicarea unui strat gros de mortar, dispărut astăzi.

116. SALĂ DE RECEPŢIE SITUATĂ LA ETAJUL CASTELULUI KASR AL-HARĀNA.

Marile săli de recepţie ale castelului se caracterizau aproape toate prin acelaşi mod de acoperire şi de decorare. Arcaturi sprijinite pe pilaştrii lipiţi de pereţii laterali serveau drept puncte de reazăm unor serii de bolţi înguste transversale. Intercolonamentele formau nişe oarbe încununate de arce în plin cintru suprainălţate. Zidurile şi bolţile erau acoperite cu o tencuială groasă netedă îmbogăţită pe-alocuri cu medalioane sau cu benzi ornamentele înguste, avînd aci un decor în dinţi de ferăstrău. Ansamblul se situa pe linia realizării sasanide anterioare, lăsînd să se recunoască atît modurile de structurare cît şi modalităţile de ornamentare ale acestora.

117. BOLŢI ALE PALATULUI MŞATTĀ.

Modul de construire a acestor bolţi, potrivit căruia o primă boltă asamblată pe tranşe fără ajutorul nici unui cofraj prealabil avea deasupra ei o altă boltă mai solidă cu asize radiale, atestă şi aici folosirea unor vechi tehnici mesopotamiene, utilizate apoi în mod obişnuit în mediul islamic. Astfel, palatul Mşattă, unde au fost aplicate, pe de altă parte, obiceiuri siriene de cioplire şi de sculptare a pietrelor, dădea dovadă de o eterogenitate de structură şi de decor deosebit de reprezentativă pentru o artă umayyadă din Orient, în acelaşi timp bogată şi eclectică.

118. INTRAREA MARII SĂLI BAZILICALE DE AUDIENŢE A PALATULUI MŞATTĀ.

Cele trei absidе monumentale (cu o lărgime de peste 5 m şi o adîncime de 4 m) care agrementau sala tronului propriu-zisă constituiau negreşit trăsătura cea mai

115. Curtea castelului Kasr al-Harāna.
(Foto H. Schrödl, München.)
116. Sală de recepţie situată la etajul castelului Kasr al-Harāna.
(Foto H. Schrödl, München.)

117. Bolţi ale palatului Mşattā.
(Foto H. Schrödl, München.)
118. Intrarea marii săli bazilicale de audienţe a palatului Mşattā.
(Foto H. Schrödl, München.)

izbitoare a unei reşedinţe suverane construită parţial în cărămidă în felul vechilor palate orientale. Se va aprecia însă grandoarea concepţiei celor trei deschideri ale intrării, din care n-au mai rămas decît pilaştrii şi ale căror dimensiuni respectabile (7 m de lărgime pentru arcada din mijloc, peste 3 m pentru cele laterale, din care se vede ac un exemplar) corespundeau proporţiilor unei săli bazilicale ce se întindea pe o lungime de aproape 22 m pînă la intrarea sălii tronului.

119. DECORAŢIA SCULPTATĂ ÎN PIATRĂ A PALATULUI MŞATTĂ.

Poate că palatul umayyad Mşattă îşi datorează în cea mai mare măsură celebritatea eleganţei rafinate a ornamentelor ce-i acopereau faţada, ornamente sculptate în semirelief într-un material rezistent şi care au fost transportate la muzeul din Berlin. Aici, una din suprafeţele teşite ale semiturnului octogonal de la vest de intrare ne oferă un exemplar deosebit al acestor ornamentaţii, care respectă fără excepţie aceeaşi dispoziţie de ansamblu (panouri triunghiulare decorate cu medalioane şi încadrate de o bordură de acante zigzagînd între două muluri groase sculptate), dar care dau dovadă în detaliile motivelor şi în modalităţile tehnicii lor de o seducătoare diversitate. Se va remarca aci prezenţa unor animale felurite, unele dintre ele fantastice, opuse simetric într-un cadru de vrejuri animat de păsări graţioase.

120. UN PLAFON DIN CASTELUL UMAYYAD HIRBAT AL-MAFDJAR.

Acest extraordinar ansamblu de stuc sculptat, în care capete de femei răsărind dintr-un mănunchi central decorează o rozetă cu şase petale, înconjurată la rîndul ei de benzi late cu ornamente florale, a fost regăsit aproape intact pe solul unei mici săli de recepţie încorporată băii princiare din acest castel, împodobită pe de altă parte cu frumoase mozaicuri (v. il. 124 şi 193). Se va aprecia vigurosul relief conferit unor motive ce se detaşau altădată pe un fond pictat şi care fuseseră împrumutate dintr-un dublu repertoriu: foi de viţă şi acante clasice, pe de o parte, şi bogate flori compozite de origine sasanidă, pe de altă parte.

121. STATUIE FEMININĂ DE STUC PICTAT, PROVENIND DIN CASTELUL HIRBAT AL-MAFDJAR.

Personaje feminine de acest fel, evocînd dansatoarele şi alte slujitoare sau concubine sclave, care puteau lua parte la distracţiile princiare, au fost regăsite în ruinele intrării monumentale a castelului propriu-zis, unde decorau nişele în formă de cochilie, precum şi în acelea ale marii săli a băii. Factura lor destul de grosolană, dar însoţită de culori strălucitoare, căuta să pună în relief

119. Decorația sculptată în piatră a palatului Mșattă.
(Foto Staatliche Museen, Berlin.)

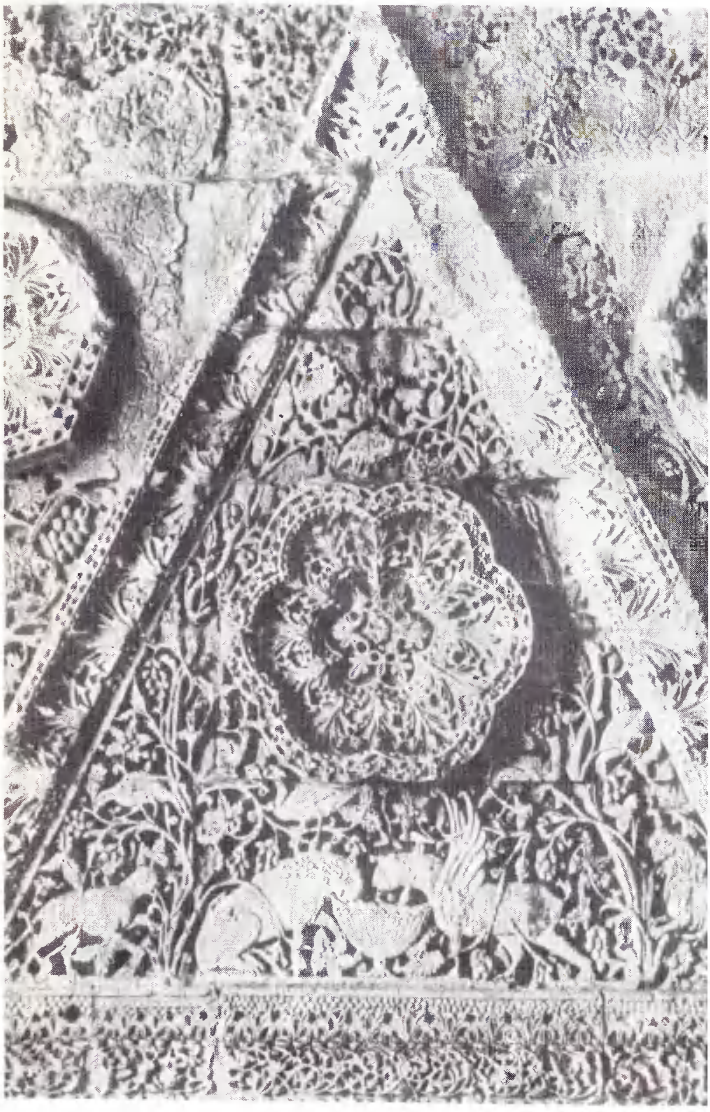

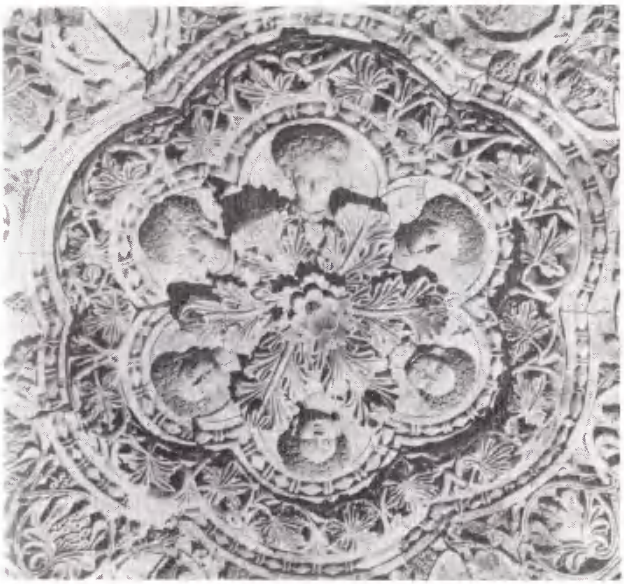

120. Un plafon din castelul umayyad Hirbat al-Mafdjar.
(Foto H. Schrödl, München.)

121. Statuie feminină de stuc pictat, provenind din castelul Hirbat al-Mafdjar.
(Foto H. Schrödl, München.)

122. Balustradă de piatră de la Hirbat al-Mafdjar.
(Foto H. Schrödl, München.)

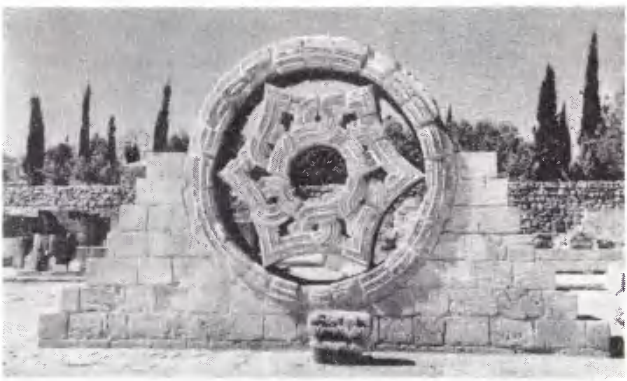

123. Fereastră ornamentală de piatră din castelul Hirbat al-Mafdjar.
(Foto H. Schrödl, München.)

anumite trăsături ale coafurii sau costumului lor, sublinind totodată fără indulgență formele greoaie care se observă de asemenea în picturile cu nuduri feminine aparținînd frescelor de la Kusayr 'Amrā.

122. BALUSTRADĂ DE PIATRĂ DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR.
Comparabilă ca stil cu panourile de stuc care decorau la etaj unele galerii ale castelului umayyad, această balustradă de piatră, reconstituită pe baza unor fragmente, provine de fapt de la pavilionul octogonal al curții exterioare, construit deasupra unui bazin. Ea mărginea, fără îndoială, prima lui platformă, sprijinită pe stîlpi solizi.

123. FEREASTRĂ ORNAMENTALĂ DE PIATRĂ DIN CASTELUL HIRBAT AL-MAFDJAR.
Această fereastră reconstruită în curtea castelului oferă un excelent exemplu al dibăciei tehnice atinse de pietrarii umayyazi. Este de presupus că ea servea să lumineze o sală bazilicală de recepție situată la primul etaj al castelului. Trebuie admirat reușitul motiv geometric care constituie schema ei de bază.

124. MAREA SALĂ DE REPAUS A BĂII DE LA HIRBAT AL-MAFDJAR.
Această imensă sală, a cărei elevație și al cărei plan pot fi apreciate în alt loc (v. planurile 39, p. 99 și 41, p. 101), era înfrumusețată și mai mult de uimitorul paviment de mozaicuri ale cărui panouri cu desene voit variate se situau între stîlpii formați din mănunchiuri de colonete ce susțineau acoperămîntul ei. Se vor remarca exedrele semicirculare înzestrate cu nișe cu decor sculptat, care ornau pereții, precum și prezența, în dreapta, a unor scări conducînd la vreun bazin sau vreo piscină cu apă rece.

125. INTRAREA CASTELULUI UMAYYAD KASR AL-HAYR CEL APUSEAN.
Această poartă monumentală cu semiturnuri, reconstituită astăzi la muzeul din Damasc, prezintă, în pofida aspectului ei fortificat, o decorație de stuc foarte rafinată, care distribuia în registre succesive teme arhitecturale cum sînt nișele și arcadele oarbe cît și panouri delicat ornate cu motive geometrice sau florale. Ea servea drept motiv central fațadei unui castel al cărui plan, clasic pentru epocă, este dealtfel cunoscut (v. planul 36, p. 95 și il. 4).

126. INTRAREA CASTELULUI UMAYYAD KASR AL-HAYR CEL RĂSĂRITEAN.
Această intrare monumentală, care a fost poate remaniată în secolul al XII-lea cu ocazia unei a doua perioade de ocupație a acestor locuri, prezintă totuși în

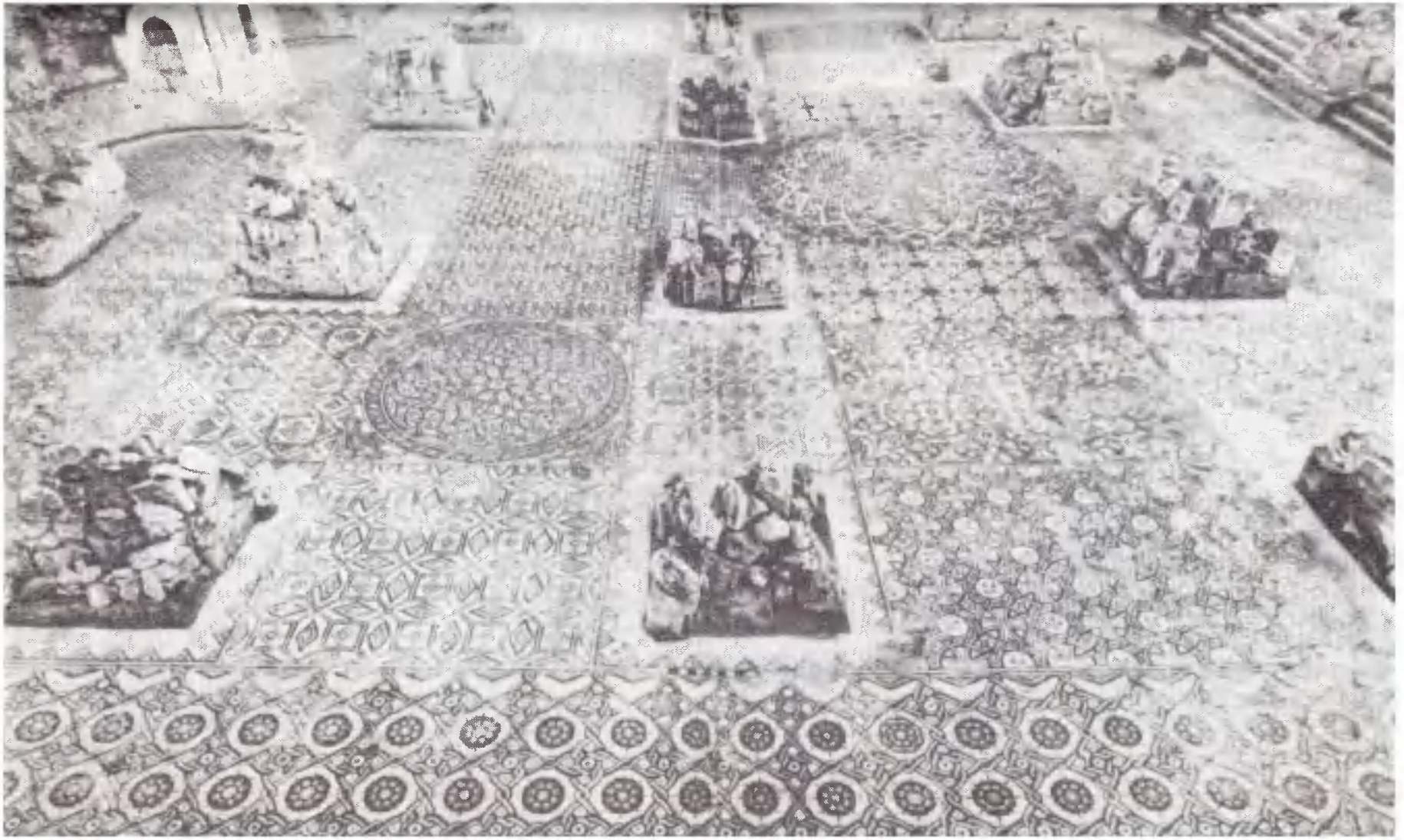

124. Marea sală de repaus a băii de la Hirbat al-Mafdjar. *(Foto Palestine Archaeological Museum, Ierusalim).*

125. Intrarea castelului umayyad Kasr al-Hayr cel Apusean. *(Foto G. Bourdelon, misiunea Louise Weiss.)*

126. Intrarea castelului umayyad Kasr al-Hayr cel Răsăritean. *(Foto Direcţia generală a antichităţilor şi muzeelor, Damasc.)*

dispoziția ei de ansamblu (proporțiile porții dreptunghiulare și mulura decorativă în plin cintru de deasupra ei) asemănări izbitoare cu aceea a castelului Kasr al-Hayr cel Apusean, ridicat de același calif în aceeași epocă. Se va remarca însă contrastul dintre ornamentația acoperind suprafețele la castelul situat la vest și sobra nuditate a construcției de piatră, decorată aici doar cu arcaturi în partea superioară a turnurilor.

127. ORAȘUL ȘI CASTELUL UMAYYAD KASR AL-HAYR CEL RĂSĂRITEAN.

În acest ținut astăzi pustiu al stepei siriene, la nord-est de Palmyra și înăuntrul unei mari incinte marcate prin resturile unor instalații hidraulice (v. planul 24, p. 29), se ridică vestigiile impresionante a două înalte incinte drepunghiulare construite din piatră de bună calitate și flancate de turnuri. Una corespundea orașului și cealaltă castelului, fiind te amîndouă în 728 de califul Hișām.

128. FORTĂREAȚĂ A SECTARILOR NIZARI DE LA MASYAF (SECOLUL AL XII-LEA).

Tip de fortăreață medievală practic inexpugnabilă, situată în Siria de nord în cadrul muntos al actualului teritoriu al alauiților, între coasta mediterană și valea fluviului Oronte, fortăreața Masyāf a fost unul din adăposturile neoisma 'ilienilor sau „asasinilor" care au încercat să răstoarne în Siria regimul selgiucid și post-selgiucid, dar au sfîrșit prin a renunța la activitatea lor sub domnia lui Saladin. Dubla sa incintă și turnurile sale puternice stau mărturie despre calitatea construcțiilor militare ridicate în Siria în epoca cruciadelor.

129. FORTĂREAȚA MEYADIN.

Dubla incintă știrbită a acestei fortărețe situate lîngă orașul actual Dayr al-Zor aparține unei serii de citadele ridicate în epoca medievală pe linia Eufratului, care era în același timp o cale de trecere și o graniță între principate rivale. Se va remarca mai ales asprimea acestui ținut arid, în pofida vecinătății unui fluviu încă slab utilizat în zilele noastre pentru irigație.

130. ZID DE INCINTĂ ȘI TURN ÎNAINTAT ALE CITADELEI ALEPULUI.

Ocrotită de imensul ei taluz, citadela Alepului poseda și cîteva întărituri în intate care permiteau o apărare mai bună. Se vede aci un remarcabil exemplar din epoca mameluică tîrzie, construit în 1508 în fața taluzului și legat de citadelă printr-un pasaj subteran; acest turn a înlocuit probabil o construcție mai veche și prezintă deja unele trăsături arhitecturale posterioare invenției artileriei.

127. Oraşul şi castelul umayyad Kasr al-Hayr cel Răsăritean. *(Foto Institut français d'archéologie, Beirut.)*

128. Fortăreaţă a sectarilor nizari de la Masyaf (secolul al XII-lea). *(Foto Institut français d'archéologie, Beirut.)*

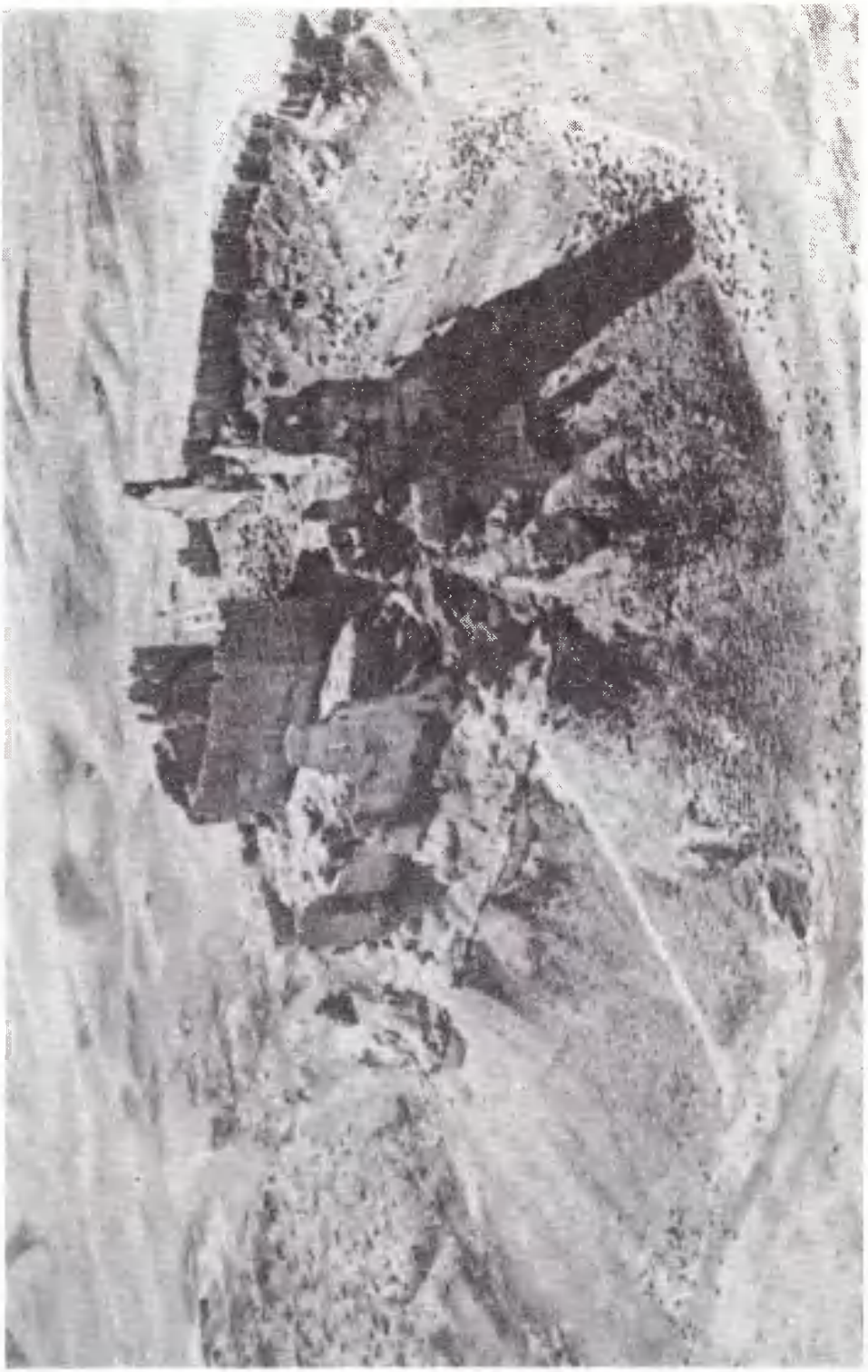

129. Fortăreața Meyadin.
(Foto Institut français d'archéologie, Beirut.)

130. Zid de incintă și turn înaintat ale citadelei Alepului. (*Foto G. Bourdelon, misiunea Louise Weiss.*)

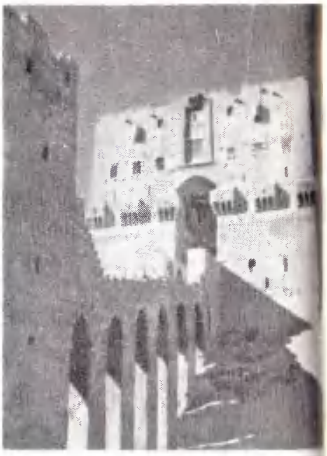

131. Intrarea monumentală fortificată a citadelei Alepului. (*Foto R. Zuber, Multifoto.*)

132. Citadela de la Bayburt, în Anatolia orientală (secolul al XIII-lea). (*Foto D. Sourdel.*)

131. INTRAREA MONUMENTALĂ FORTIFICATĂ A CITADELEI ALEPULUI.

Protejată de o construcție înaintată înzestrată cu un turn, construcție ce justifică datarea în perioada mameluca tîrzie, această intrare pe care o apărau, după rampa podului, o serie de treceri cotite întrerupte prin porți solide și însoțite de capcane diverse, fusese supraînălțată, în secolul al XV-lea, cu o sală regală a cărei fațadă se vede aici. Acest edificiu, a cărui eleganță decorativă egala perfecțiunea mijloacelor de apărare, se substituise construcțiilor citadelei ayyubide.

132. CITADELA DE LA BAYBURT, ÎN ANATOLIA ORIENTALĂ (SECOLUL AL XIII-LEA).

Situată la limita nordică a posesiunilor selgiucide, în vecinătatea trecătoarei care le despărțea pe acestea din urmă de regatul bizantin al Trebizondei, citadela Bayburt avea o importanță strategică excepțională. Dominînd un orășel, ea îngloba o suprafață destul de întinsă, pe care n-au rămas decît ruine, dar își înalță încă incinta cu numeroase turnuri datate prin inscripțiile ce le poartă.

133. FORTĂREAȚA ȘAYZAR DIN SIRIA DE MIJLOC (SECOLELE XII—XIII).

Situată pe o proeminență calcaroasă lungă și abruptă, între valea adîncă prin care curge fluviul Oronte și stepele Siriei centrale, fortăreața Șayzar a fost, în epoca cruciadelor, sediul unui mic principat ilustrat în mod deosebit de emirul Usāma, care a lăsat memorii interesante. Francii n-au reușit niciodată să-i cucerească cetatea, apărată la fiecare extremitate de un șanț și de un donjon, care domina desigur, ca și azi, modestele case sătești întinse în vale.

AUDIENȚE ȘI CEREMONIAL AULIC

134. ALEXANDRU CEL ÎNȚELEPT, REGE AL REGILOR LUMII.

Alexandru, considerat adesea de gînditorii musulmani ca tip al regelui filosof, depozitar al înțelepciunii, este reprezentat în cazul de față sub trăsăturile unui suveran islamic. Tronul său este un exemplu al șarīrului *— aici o estradă de lemn de formă poligonală caracteristică regiunilor iraniene — unde monarhul stătea așezat pe perne, după felul oriental. Cei doi servitori care fluturā apărătoare de muște prețioase veșminte multicolore ale căror stilizări florale aparțin repertoriului decorativ post-selgiucidă. Pe mînecile caftanului princiar apar în plus clasicele benzi cu inscripții ale manufacturilor de stat* (tirāz). (Cele mai bune sentințe ale lui al-Mubaşşir, *Istanbul, Muzeul Topkapi Saray, ms. Ahmet III 3206.)*

133. Fortăreața Șayzar din Siria de mijloc (secolele XII—XIII). (*Foto Institut français d'archéologie, Beirut.*)

134. Alexandru cel Înțelept, rege al regilor lumii.
(*Foto Muzeul Topkapî Sarayî, Istanbul.*)

135. RECEPȚIE SUB UN CORT.

În ilustrația acestui episod deosebit din Ședințele lui al-Harîrî poate fi găsită îndeosebi imaginea unui om bogat sau chiar a unui demnitar al curții primind un vizitator în unul din acele corturi luxoase care se montau la fiecare popas al călătoriilor unor oameni de rang înalt. Stilul covoarelor ce acoperă solul se potrivește cu acela al draperiilor încadrînd scena, pe care se descoperă în plus desene de arabescuri comparabile cu acelea ce decorează veșmintele personajului principal. Se recunoaște tipul de acoperămînt de cap propriu, în acea vreme, călătorilor: un turban, din care o parte încadra obrazul și revenea în jurul gîtului, astfel încît să servească drept evantuală apărare împotriva vîntului și a prafului. (Al-Harîrî, Ședințe, Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 77.)

136. AUDIENȚA LA UN GUVERNATOR.

Eroul povestirii vine să-și expună doleanțele guvernatorului orașului Marw, pe care-l vedem aci șezînd pe o platformă de zidărie precedată de o scară, aparținînd unui tip cunoscut din săpăturile de la castelul Laşkari Bazar, de lîngă Bust, în Sîstănul afghan. Ținînd lancea și rezemat de pernă, însemn al demnității sale, înconjurat de servitori care n-au altă funcție decît aceea de a sta lîngă tronul său, acest personaj simbolizează maiestatea puterii pe care o reprezintă în acțiunile sale. (Al-Harîrî, Ședințe, Paris, Bibl. nationale, Caminet des Manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 118).

137. AUDIENȚA LA UN CADIU.

Rezemat și el de o pernă, a cărei reprezentare permite să se aprecieze desenul ei floral stilizat, și șezînd pe o estradă ce-i subliniază demnitatea, cadiul se prezintă totuși într-o atitudine și cu un veșmînt care nu permite să fie confundat nici cu un suveran, nici cu un guvernator. El poartă aci, deasupra turbanului său, vălul, sau taylasān, *care-i cade pe umeri și care îi caracteriza în epoca aceea pe oamenii de religie. Asistenți și martori îl înconjură, în timp ce el se adresează reclamantului privindu-l nu fără răutate. (Al-Harîrî, Ședințe, Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 114 v°.)*

138. PLECAREA UNUI CORTEGIU SOLEMN

Un grup de călăreți, ținînd stindarde de forme variate și cîntînd din diferite instrumente muzicale, așteaptă semnalul de plecare. Ei au rolul de a deschide cortegiul oficial atunci cînd suveranul va merge să celebreze la locul de rugăciune sau musallā *una din cele două mari Sărbători ale Islamului. Se va observa că unele stindarde*

135. Recepție sub un cort.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

136. Audiență la un guvernator.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

137. Audiență la un cadiu.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

138. Plecarea unui cortegiu solemn.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

poartă inscripții ce se pot citi (mărturisiri de credință și citate coranice), executate în caractere unghiulare ornamentale, tipice pentru secolul al XII-lea. (Al-Harīrī, Ședințe, Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 19.)

SUVERANUL ȘI ANTURAJUL SĂU

139. PRINȚ VÎNÎND (IRANUL ORIENTAL, SECOLUL AL X-LEA).
Tema prințului practicînd unul din sporturile sale favorite este tratată aci cu o stîngăcie foarte decorativă pe o mare cupă de faianță (diam. aprox. 31 cm) fabricată fără îndoială la Nīšāpur. Culori simple în gama de negru, verde și galben scot în evidență silueta unui călăreț cu veșmînt bogat, ridicînd într-o mînă o spadă și purtînd pe cealaltă un șoim cu capișonul scos. Cîteva siluete de animale, printre care un felin bălțat a cărui coadă se termină în semipalmetă, mai populează fondul alb presărat și cu flori stilizate, înăuntrul unei benzi circulare pseudoepigrafice, în care domină motivul prăjinilor drepte și înflorate, ritmic înălțate deasupra liniei de bază. (Teheran, col. Foroughi.)

140. SCENĂ DE BĂTĂLIE PE O FARFURIE PERSANĂ POLICROMĂ (SECOLUL AL XIII-LEA).
Executată după tehnica zisă „minaï", care permitea utilizarea unor smalțuri divers și delicat colorate, această scenă plină de viață făcînd parte din decorația unei farfurii de mari dimensiuni (diam. aprox. 48 cm) pare o transpunere în arta ceramistului a stilului miniaturilor care ilustrau în aceeași epocă manuscrise selgiucide, din nefericire dispărute. Pe acest fragment tăiat în mod arbitrar dintr-un ansamblu mișunînd de personaje, se văd călăreți turci cu cozi lungi, trăgînd cu arcul și atacînd o fortăreață apărată cu îndîrjire, fiecare dintre ei fiind desemnat prin numele lui. Atacanții aplică tactica obișnuită a bandelor mobile de nomazi. În citadela cu pereții decorați, tirul soldaților este sprijinit prin acela al unei catapulte instalate pe terasă, în spatele unui parapet cu merloane. (Washington, Freer Gallery of Art.)

141. JUCĂTOR DE POLO CĂLARE ÎNVÎRTINDU-ȘI ÎN AER CROSA (IRANUL ORIENTAL, SECOLUL AL X-LEA).
Pasiunea pentru jocul de polo, apreciat din vremuri vechi în Iran și situat pe primul loc printre exercițiile ecvestre în mediul medieval islamic, explică alegerea motivului central decorînd această cupă de factură simplă și rustică. (Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe.)

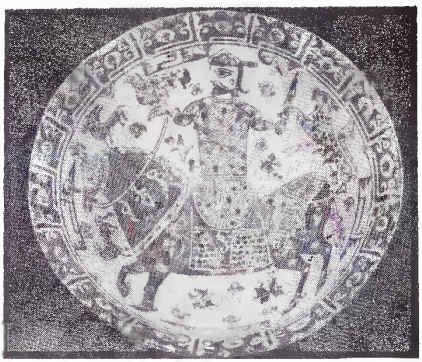

139. Prinț vînînd (Iranul oriental, secolul al X-lea).
(*Foto Boudot-Lamotte.*)

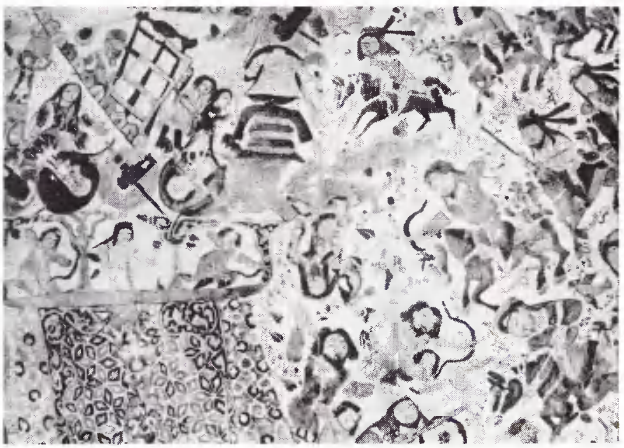

140. Scenă de bătălie pe o farfurie persană policromă (secolul al XIII-lea).
(*Foto Freer Gallery of Art, Washington.*)

142. CĂLĂREȚ GALOPÎND (IRANUL OCCIDENTAL, SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XII-LEA — SECOLUL AL XIII-LEA).

Un tip de desen mai elaborat, caracteristic pentru ceramica cu reflexe metalice fabricată mai ales la Rayy sau la Kașan, subliniază, dimpotrivă, eleganța acestui motiv al călărețului, purtînd tunică și pantalon după obiceiul iranian. Calul este schițat cu o trăsătură sigură. Ansamblul este înconjurat de o inscripție cursivă (Berlin, Museum für Islamische Kunst.)

143. OMUL CU PANTERA (EGIPT, SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XI-LEA — SECOLUL AL XII-LEA).

O notă mai discretă de realism, tipic fatimidă și marcată de o influență a artei antice necunoscută în Iran, transpare aci în desenul personajului principal. Aerul său meditativ nu ușurează interpretarea unei teme, unde se regăsește, pe de altă parte, acel gust pentru animalele rare și sălbatice, care explica înființarea în palate a unor importante menajerii. (Atena, Muzeul Benaki.)

144. SCENĂ DE DANS (IRANUL OCCIDENTAL, SECOLELE XII—XIII).

Dansatori cu mîneci lungi, pe care le agită în cadență, iau parte aici la un divertisment probabil popular. Dar nobilii făceau apel și ei la saltimbanci de acest fel pentru a-i distra la serbările și ospețele lor (Paris, Muzeul Luvru.)

145. OFIȚER TURC: DETALIU DINTR-UN LIGHEAN DE ARAMĂ (SECOLUL AL XIII-LEA).

Arcul și sabia pe care acest personaj le ține în evidență sînt, începînd cu epoca selgiucidă, atributele omului de arme, de obicei de origine străină, care a jucat aproape necontenit un rol de prim plan în viața politică a țărilor Islamului. Atitudinea lui, dealtfel tradițională, este aceea a oricărui suveran islamic șezînd pe tron în mijlocul demnitarilor săi, în cadrul unei audiențe solemne. Desenul însuși este pus în valoare prin acele incrustații cu foi de argint care se detașează pe fondul de aramă și constituiau pe atunci principalul mod de decorare a obiectelor metalice. (Paris, Muzeul Luvru.)

146. REPREZENTAREA UNEI CITADELE PE UN TALGER DE ARGINT

Interpretarea acestei scene și datarea acestei tăvi au fost adesea discutate. În timp ce unii văd în el o lucrare din epoca sasanidă reprezentînd un templu cu altar al focului, alții preferă să-l considere ca autentic islamic, scena descrisă (atac împotriva unei fortărețe și execuția unor condamnați, aruncați din vîrful zidurilor) fiind pusă în legătură cu un episod precis relatat de cronicari selgiucizi. Este sigur, în orice caz, că monumentul central

141. Jucător de polo călare învîrtindu-şi în aer crosa (Iranul oriental, secolul al X-lea).
(*Foto Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg.*)

142. Călăreţ galopînd (Iranul occidental, sfîrşitul secolului al XII-lea — secolul al XIII-lea).
(*Foto Museum für Islamische Kunst, Berlin.*)

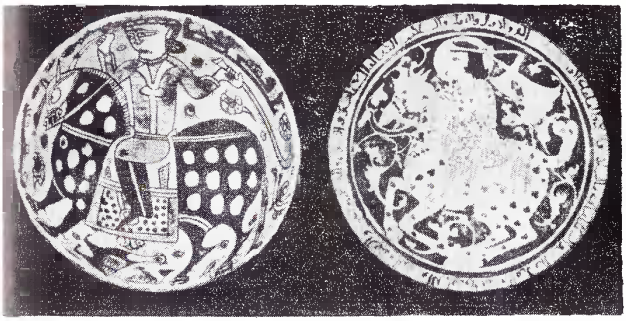

143. Omul cu pantera (Egipt, sfîrşitul secolului al XI-lea — secolul al XII-lea).
(*Foto Muzeul Benaki, Atena.*)

144. Scenă de dans (Iranul occidental, secolul al XII-lea — secolul al XIII-lea).
(*Foto H. Adant, exclusivitate Arthaud.*)

145. Ofițer turc: detaliu dintr-un lighian de aramă (secolul al XIII-lea). (*Foto J. Hyde, exclusivitate Arthaud.*)

146. Reprezentarea unei citadele pe un talger de argint. (*Foto Muzeul Ermitaj, Leningrad.*)

147. Băutori și muzicant, pe o pixidă de fildeș (Spania, secolul al X-lea). (*Foto H. Adant, exclusivitate Arthaud.*)

evocă prin structura şi decorul său tipul de construcţii în cărămidă ridicate, în Horāsān şi în Asia centrală, înainte şi după instaurarea Islamului în regiune. (Leningrad, Muzeul Ermitaj.)

147. BĂUTORI ŞI MUZICANT, PE O PIXIDĂ DE FILDEŞ (SPANIA, SECOLUL AL X-LEA).
Cîteva cutii de acest gen, lucrate la Córdoba către sfîrşitul epocii umayyade, prezintă un simplu decor floral stilizat. Cea reprodusă aci, care a fost destinată în 968 unui fiu al califului 'Abd al-Rahmān III, desemnat în inscripţie, prezintă în unul din medalioanele sale polilobate un cîntăreţ din lăută stînd între un personaj care ţine o cupă şi un altul care agită un evantai. În jurul acestei scene, împrumutate din repertoriul obişnuit al divertismentelor princiare, reprezentări de vînători şi de animale sălbatice sau fantastice, amestecate cu arabescuri, umplu spaţiile rămase liber. (Paris, Muzeul Luvru.)

148—149. PLĂCERI PRINCIARE: PLĂCI DE FILDEŞ (EGIPT, SECOLUL AL XI-LEA).
Alte casete de formă dreptunghiulară erau confecţionate prin juxtapunerea unor plăci de fildeş sculptate şi ajurate din care se văd aici cîteva exemplare. Personajele ce apar printre vrejurile stilizate cu frunze şi ciorchini ţin şi ele de ilustrarea marilor teme ale vieţii princiare: sus, vînători dintre care unii poartă căprioare prinse, în timp ce alţii, călări, au cu ei şoimi cu capişoanele scoase; dedesubt, băutori ţinînd cupele lor în timp ce-i farmecă accentele cîntăreţilor din lăută sau din flaut. Se observă de asemenea cîteva animale, printre care un felin ce se aruncă asupra prăzii sale potrivit motivului sasanid clasic. Dar subiectele alese sînt mai puţin interesante decît maniera în care sînt tratate, cu o libertate a mişcării şi o diversitate de atitudini, din care graţia şi umorul nu sînt absente. Aceste trăsături sînt fără îndoială proprii artei fatimide, căreia îi sînt atribuite îndeobşte aceste graţioase sculpturi. (Berlin, Museum für Islamische Kunst.)

150. CASETĂ DE FILDEŞ CU DECOR SCULPTAT (ITALIA DE SUD, SECOLUL AL XI-LEA).
Aceleiaşi epoci, dar unui mediu diferit îi este atribuit în schimb stilul acestei casete, mai bine conservate. Se regăsesc aici motive islamice şi orientale tradiţionale interpretate într-o manieră stereotipă, pe care o trădează uscăciunea ornamentelor vegetale şi rigiditatea stîngace a siluetelor. Lucrarea aparţine negreşit unei şcoli adînc marcate de modelele ei, dar prizonieră a unor formule cărora n-a ştiut să le insufle o viaţă nouă. (Berlin, Museum für Islamische Kunst.)

151. DANSATOARE (SICILIA, SECOLUL AL XII-LEA).
Plafonul de lemn al capelei Palatine, fundată în 1140 în interiorul palatului regal sau Cassaro *din Palermo, a*

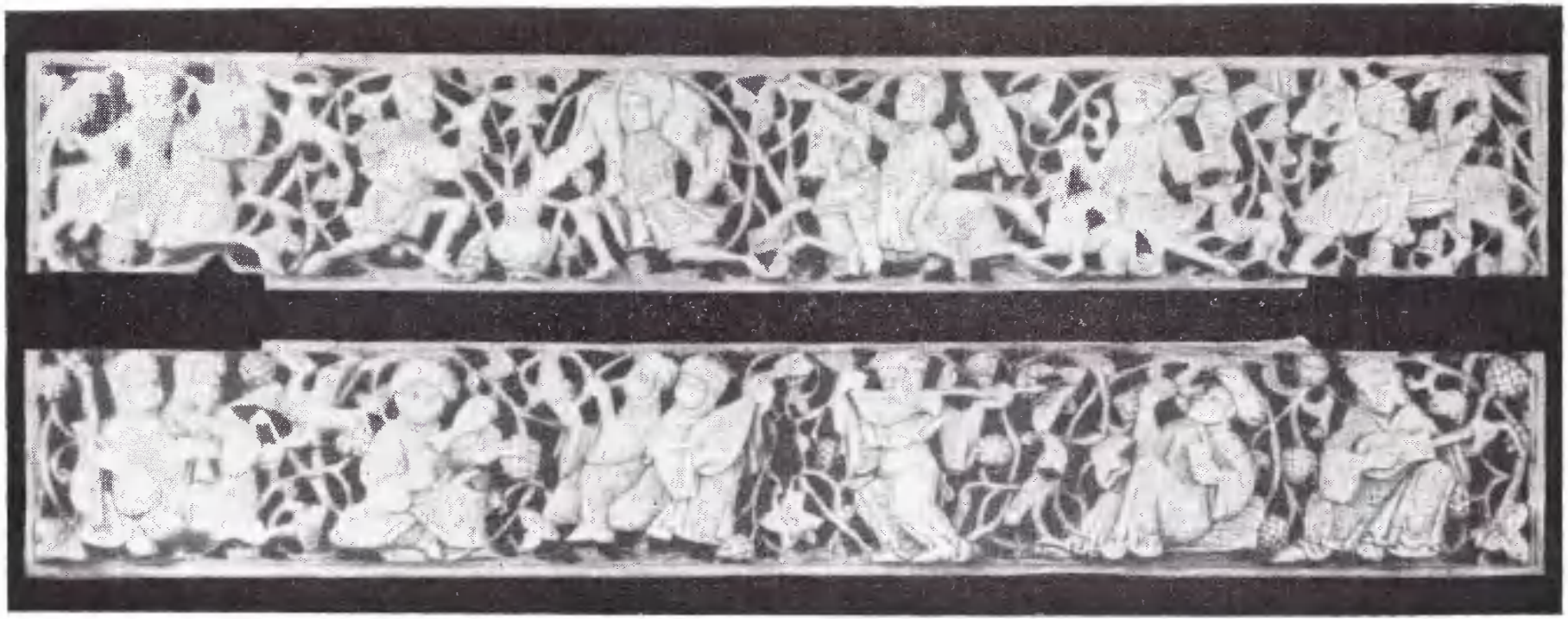

148—149. Plăceri princiare: plăci de fildeș (Egipt, secolul al XI-lea).
(*Foto Museum für Islamische Kunst, Berlin.*)

150. Casetă de fildeș cu decor sculptat (Italia de sud, secolul al XI-lea).
(Foto Museum für Islamische Kunst, Berlin.)

151. Dansatoare (Sicilia, secolul al XII-lea).
(Foto Gabinetto Fotografico Nazionale, Roma.)
152. Muzicant cîntînd din rebec (Sicilia, secolul al XII-lea).
(Foto Gabinetto Fotografico Nazionale, Roma.)

fost pictat de artiști musulmani aflați în serviciul regilor normanzi ai Siciliei. El era compus, deasupra navei, dintr-o serie de cascte dispuse în stea, încununate de mici cupole și unite cu peretele prin intermediul unor alveole pe care le separau nișe decorate. În aceste nișe figurau diferite personaje evocînd distracțiile din palatele orientale ce fuseseră adoptate de noii stăpînitori ai țării și despre care călătorul musulman Ibn Djubayr spunea că „prin felul lor de a gusta plăcerile pămîntești, de a exhiba fastul regal și de a-și etala podoabele, ei îi aminteau pe suveranii musulmani". Atitudinea personajului o evocă pe aceea a celebrelor dansatoare din frescele abbaside de la Samarra: același gen de dans, aceleași detalii ale toaletei feminine, aceeași mișcare a corpului și a draperiilor, accentuată însă cu o libertate nouă și contrastînd ciudat cu poziția încremenită adoptată pentru majoritatea figurilor vecine.

152. MUZICANT CÎNTÎND DIN REBEC (SICILIA, SECOLUL AL XII-LEA).

De frescele acestui plafon, decorat de asemenea cu benzi epigrafice în scriitură arabă unghiulară, țineau și cîteva reprezentări de muzicanți cîntînd din diferite instrumente. Tema reflectă, ca și aceea a dansatoarei, preocuparea de a glorifica distracțiile regale menționate expres de inscripția de pe mantia de curte a lui Roger al II-lea (v. il. 224). Execuția recurge în ambele cazuri la acele aururi stinse a căror tonalitate corespunde, la plafonul capelei Palatine, aceleia a mozaicurilor cu subiecte religioase creștine, dar de orientare de asemenea „regală", care împodobesc sanctuarul însuși.

153. JUCĂTORI DE ȘAH (SICILIA, SECOLUL AL XII-LEA).

Unui stil mai familiar îi aparține această imagine a doi curteni așezați în felul oriental de o parte și de alta a unei table de șah. Jocul căruia i se dedau era practicat pe atunci în mod obișnuit în țările Islamului, cu toate că unele spirite rigoriste îl condamnau, înglobîndu-l jocurilor de noroc, pe care Coranul le interzice. Ne-au fost astfel păstrate admirabile figuri de șah lucrate în fildeș, abanos sau cristal de stîncă.

154. FIGURĂ PRINCIARĂ ÎMPODOBIND UN URCIOR (MESOPOTAMIA SUPERIOARĂ, ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIII-LEA).

Pe acest simplu obiect de olărie nesmălțuită, dar totuși de folosire princiară, se regăsește imaginea unui suveran benchetuind, cu paharul său de vin într-o mînă și în cealaltă cu șervetul, care constituiau în acea epocă un semn de rafinament. Pieptănătura, ale cărei cozi lungi afirmă caracterul său turc, și atitudinea personajului evocă unele figuri ce ilustrează frontispicii de manuscrise, în care s-a crezut a-l identifica pe Lu'lu', stăpî-

153. Jucători de şah (Sicilia, secolul al XII-lea).
(Foto Gabinetto Fotografico Nazionale, Roma.)

154. Figură princiară împodobind un urcior (Mesopotamia superioară, începutul secolului al XIII-lea).
(*Foto Victoria and Albert Museum, Londra.*)

nitor al Mosulului între 1219 și 1259. Stilul vrejurilor asimetrice care înconjură această figură merită, în orice caz, să fie comparat cu acela al decorurilor florale post-selgiucide din Mesopotamia superioară. (Londra, Victoria and Albert Museum.)

ORAȘUL ȘI ACTIVITĂȚILE SALE

155. VEDERE AERIANĂ A ORAȘULUI BOSRA ÎN SIRIA.

Acest oraș medieval, care avea să păstreze pînă în epoca modernă rețeaua lui de ulicioare dominate de case de piatră neagră bazaltică, se întindea în mijlocul ținutului de șes al Hauranului, bogat grînar, învecinat cu conurile vulcanice ale Djebelului Druz. Se distingeau în el cîteva urme, încă detectabile azi, ale conturului unui oraș umayyad care succedase unui oraș nabatean și unui oraș roman, presărate cu monumente însemnate. Calea est-vest care traversa în trecut aglomerația și-i servea de axă principală este vizibilă pe această fotografie. Nu departe de ea fusese ridicată din materiale refolosite marea moschee atribuită califului 'Umar, dar construită de fapt în epoca umayyadă și care rămîne unul din cele mai vechi edificii de acest tip existente în Siria. Numeroase fundații din secolul al XII-lea și din cel de-al XIII-lea transformaseră apoi aspectul orașului, prevăzut începînd din epoca selgiucidă cu o masivă citadelă, ale cărei ziduri și turnuri se sprijineau pe un teatru roman.

156. CARTIERE REZIDENȚIALE ALE UNUI ORAȘ REGAL ABBASID.

În această vedere aeriană a ținutului Samarrei în partea sa de nord apar parcelările regulate ale cartierului al-Dja'fariya, fundație a califului abbasid al-Mutawakkil de prin 859—861. În depărtare se profilează Tigrul, de-a lungul căruia se întindeau largi artere, printre ele numărîndu-se imensa cale regală ce venea de la palatul califian, situat el însuși mai la nord și nevizibil aci. În al doilea plan, apar ruinele marii moschei a orașului, numită astăzi moscheea Abū Dulaf (213×135 m), din care se disting atît pilonii cu arcade ce susțineau altădată acoperișurile sălii de rugăciune și ale porticurilor cît și minaretul elicoidal (reproducere redusă a aceluia al marii moschei a lui al-Mutawakkil) și incinta exterioară (350—360 m).

157. RUINELE VECHIULUI ORAȘ BĀLIS DIN SIRIA.

Situată altădată pe malurile Eufratului, al cărui curs s-a depărtat de atunci, orașul Balis era în evul mediu un port însemnat. În adevăr, acolo negustorii veniți din Irak părăseau calea fluvială, pentru a ajunge pe uscat

155. Vedere aeriană a oraşului Bosra în Siria.
(Foto Institut français d'archéologie, Beirut.)

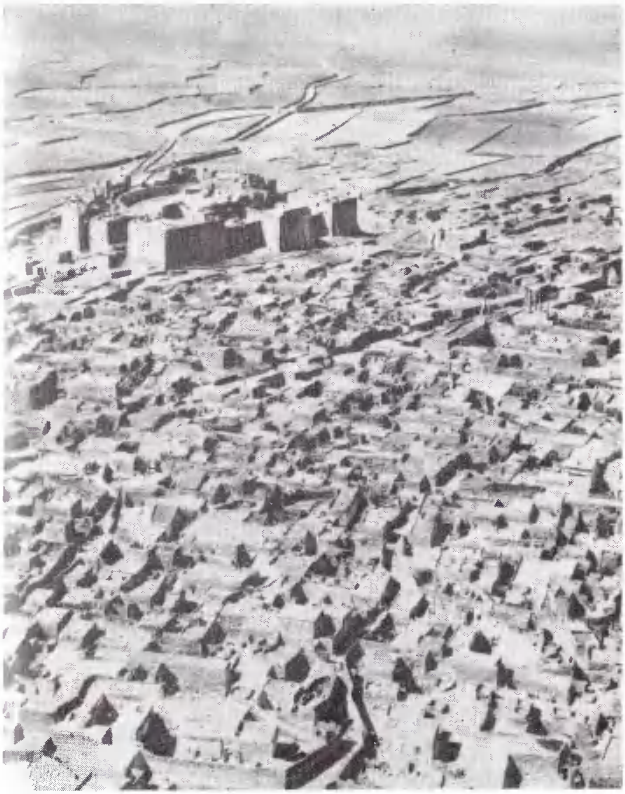

156. Cartiere rezidențiale ale unui oraș regal abbasid.
(*Foto Creswell, Penguin Books Ltd. Harmondsworth.*)

157. Ruinele vechiului oraș Bālis din Siria.
(*Foto Institut français d'archéologie, Beirut.*)

la Alep sau la Antiohia şi viceversa. Se cunoaşte amplasamentul oraşului, marcat printr-o colină întinsă formată din ruinele lui suprapuse ('tell), care poartă numele modern de Meskene şi n-a fost niciodată explorată prin săpături sistematice, cu toate că sondaje au dat la iveală interesante decoruri de stuc. Vederea aeriană permite să ne dăm seama de dimensiunile pe care le-a avut oraşul într-un cadru, astăzi pustiu, de faleze calcaroase. Se distinge de asemenea silueta frumosului minaret hexagonal de cărămidă arsă ridicat în epoca ayyubidă şi care poartă încă o inscripţie datînd din 1210.

158. VECHE AŞEZARE ISLAMICĂ DIN VALEA SUPERIOARĂ A TIGRULUI.
Djazîra ibn 'Umar (astăzi Cizre, în Turcia), care a urmat unui oraş antic a cărui incintă a păstrat-o probabil în parte, a fost în epoca medievală un important emporiu, alimentat de mărfurile venite din Armenia. Un pod, din care au rămas vestigii postselgiucide, permitea să se traverseze Tigrul şi să se ajungă pe platoul iranian. Astăzi, casele moderne ale unei localităţi ce seamănă mai degrabă cu un sat nu ocupă decît o mică parte din fosta suprafaţă clădită.

159. ORAŞUL UMAYYAD 'ANDJAR DIN LIBAN.
Situat pe contraforturile Anti-Libanului, care se disting în fund, şi dominînd şesul Beka', acest oraş, întemeiat din temelii în epoca umayyadă se inspira direct din regulile urbanismului antic, după cum arată planul 56, p. 174. Aici apar structurile regulate ale uneia dintre cele două artere cu colonade mărginite de prăvălii, care-l străbăteau dintr-un capăt în celălalt: se remarcă îndeosebi modul de construcţie bizantin cu asize de piatră separate prin araze de cărămidă. În fund se profilează cele două etaje de arcade ale marii săli a palatului, restaurate recent în spatele unui sobru zid de faţadă.

160. ACOPERIŞURI DIN ALEP VĂZUTE DIN MINARETUL MARII MOSCHEI.
Vechi oraş din Siria, Alepul datorează învecinării lui cu cariere de piatră de bună calitate şi prosperităţii locuitorilor săi, îmbogăţiţi de artizanat şi de comerţ, faptul că cuprinde în cea mai mare parte clădiri, publice sau particulare, solid construite într-o zidărie impecabilă. El a păstrat astfel mai bine decît altul, pînă în zilele noastre, anumite trăsături ale arhitecturii sale medievale, îndeosebi în partea lui centrală înconjurată de ziduri, dincolo de care s-au întins vastele cartiere moderne. Un exemplu izbitor în această privinţă este oferit de această vedere care permite să se distingă, lîngă unghiul de nord-vest al marii moschei, un şir regulat de străzi înguste, deşi adesea încă rectilinii, de case masive cu curţi interioare, de moschei secundare şi caravanseraiuri. Impresia de unitate ce se desprinde din acest ansamblu se da-

158. Veche aşezare islamică din valea superioară a Tigrului. (*Foto Institut français d'archéologie, Beirut.*)

159. Oraşul umayyad 'Andjar din Liban. (*Foto J. E. Dayton, Londra.*)

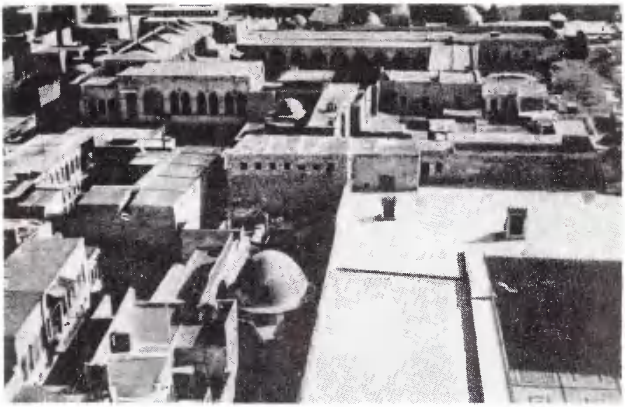

160. Acoperişuri din Alep văzute din minaretul marii moschei. *(Foto J. Sauvaget.)*

161. Incinta oraşului fatimid Cairo (sfîrşitul secolului al XI-lea). *(Foto A. F. Kersting, Londra.)*

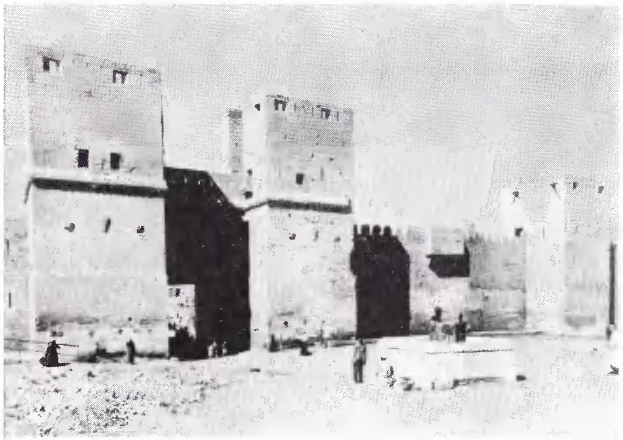

torează negreşit, după cum subliniase deja J. Sauvaget, facturii voit sobre a acestor din urmă edificii, care abia dacă diferă de locuinţele din jurul lor, contopindu-se „într-un adevărat peisaj de piatră, fără a forma totdeauna elementul esenţial al acestuia".

161. INCINTA ORAŞULUI FATIMID CAIRO (SFÎRŞITUL SECOLULUI AL XI-LEA).

Poarta Victoriei, sau Bāb-al Nasr, constituie unul dintre cele mai nobile exemplare de intrare fortificată a unui oraş construită în evul mediu islamic. Ea aparţine, împreună cu foarte apropiata poartă Bāb al-Futūh, secţiunii zidului de împrejmuire clădite în nordul capitalei Fatimizilor, dar între 1087 şi 1091 (în a doua perioadă a istoriei dinastiei), de puternicul oficier de origine armeană Badr al-Djamālī, care a fost apărătorul unui califat deja zdruncinat. Arcul în plin cintru al deschiderii, a cărui arhivoltă este subliniată de o mulură decorativă, se deschide între două masive rezalite dreptunghiulare. Echilibrul plin de pondere al construcţiei, înzestrată la interior cu o serie de bolţi de piatră prezentînd un aparelaj admirabil, aparţinea deja unei tradiţii arhitecturale străine de ţară, aceea a unor maiştri constructori din Mesopotamia superioară veniţi pentru a executa această comandă princiară.

162. TURNUL CALAHORREI DIN CÓRDOBA.

Remaniată către sfîrşitul secolului al XIV-lea, după recucerirea oraşului de către spanioli, această construcţie servind drept cap de pod pe Guadalquivir, în faţa amplasamentului ocupat altădată de palatul califian şi de marea moschee, ilustrează în mod tipic arhitectura militară uzuală din Andalus. Un aparelaj solid de piatră cioplită, care avea ulterior să fie părăsit treptat în favoarea cărămizii nearse, pare să păstreze amintirea primei construcţii umayyade, legată de lucrările succesive ce fuseseră efectuate atunci pe podul zis „roman". Se ştie apoi cît de mult au contribuit Almohazii la transformarea şi întărirea mijloacelor de apărare ale incintei Córdobei. Totdeauna însă s-a păstrat aci forma originală a merloanelor avînd în vîrf mici piramide dreptunghiulare, întrebuinţate în regiune şi diferite de acelea din Orient şi din Ifrīkiya.

163. POARTA INCINTEI ORAŞULUI RABAT (SECOLUL AL XII-LEA).

Printre remarcabilele întărituri almohade ale oraşului, poarta cunoscută sub numele de Bāb al-Arwāh merită să reţină atenţia prin echilibrul siluetei sale sobru decorate şi prin eficacitatea sistemului ei defensiv. Regăsim aci, executată în piatră de bună calitate, tema celor două ieşinduri pătrate care era cunoscută cu un secol mai devreme la Cairo. Dar deschiderea centrală este plasată în mijlocul unui panou decorativ cu arcade concentrice şi

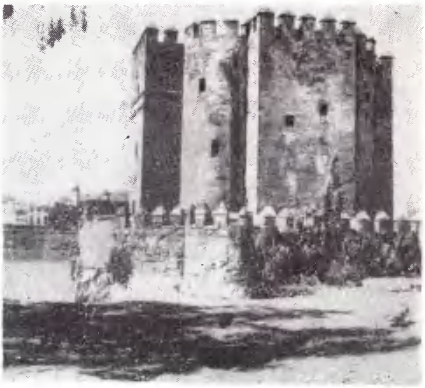

162. Turnul Calahorrei din Córdoba. *(Foto Boudot-Lamotte.)*

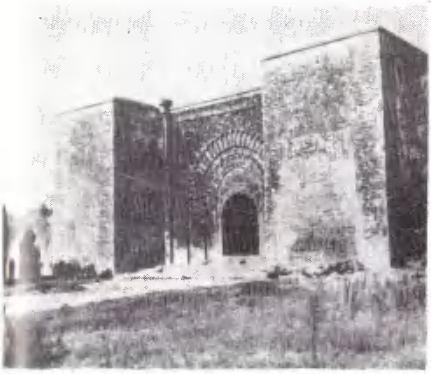

163. Poarta incintei oraşului Rabat (secolul al XII-lea). *(Foto Boudot-Lamotte.)*

164. Poarta incintei abbaside a oraşului Rakka (secolul al IX-lea). *(Foto J. Sauvaget.)*

cu un ancadrament dreptunghiular cu muluri, ale cărui legături depărtate cu portalurile monumentale ale epocii selgiucide din Orient sînt perceptibile. Cît despre eficienta dispoziție interioară, ea se caracterizează printr-un șir de încăperi acoperite și de pasaje sub cerul liber, alcătuind un cot dublu pentru a frînge mai lesne presiunea atacanților.

164. POARTA INCINTEI ABBASIDE A ORAȘULUI RAKKA (SECOLUL AL IX-LEA).
În jurul orașului califian cu ruinele atît de șterse și a marii sale moschei de mai tîrziu (v. il. 44), urmele întăriturilor abbaside la nivelul solului sînt practic dispărute. S-a menținut totuși, în colțul dinspre sud-est, o poartă monumentală de cărămidă arsă, care se numără printre cele mai semnificative mărturii ale artei epocii. Fațada sa exterioară permite să se admire curba ușor frîntă a arcului zis persan, care a fost executat acolo după sistemul cunoscut al dublului șir de asize. Se remarcă însă mai ales eleganța unui decor din combinații de cărămidă, înșirînd în partea superioară a zidului niște oarbe cu ușoare adînciturl, încununate de arce polilobate.

165. STRADĂ MEDIEVALĂ LA ALEP.
„Înghesuită între lungi ziduri oarbe și netede, pavată cu dale mari de piatră, acoperită cu bolți, strada oferă aci un aspect esențialmente arhitectural", scria J. Sauvaget descriind austera și activa aglomerație din Siria de nord, unde „perpetua prezență a pietrei este încă subliniată prin lipsa de copaci, prin absența unor numeroase deschideri". Astfel se descoperă la Alep, prin intermediul unor asemenea perspective, nu numai străzi cu caracter încă medieval, ci și supraviețuirea unui cadrilaj elenistic, care în alte locuri nu se mai recunoaște decît printr-o examinare atentă a planurilor.

166. SUKUL STOFELOR LA ALEP.
Elemente originare ale importantu ui complex comercial ce s-a dezvoltat la Alep către sfîrșitul evului mediu (v. planul 59, pp. 212—213), străzile boltite mărginite de dughene ne păstrează unul dintre cele mai tipice aspecte ale orașului zankid, unde ele au fost reconstruite către sfîrșitul secolu ui al XII-lea pentru a adăposti comerțul de stofe și de haine vechi. Sukuri asemănătoare există la Tunis și au fost clădite mai tîrziu la Istanbul.

167. ACOPERIȘURI ALE SUKURILOR DE LA DAMASC.
Sukurile cu caracter arhitectural, avînd bolți construite din piatră bine prelucrată, rămîneau relativ rare în orașele islamice. Adesea străzile comerciale erau pur și simplu acoperite, împotriva razelor de soare, cu crengi sau, ca aici, cu scînduri. Oricare a fost însă modul de învelire, se regăseau totdeauna aceleași alinieri de prăvălii semănînd, după cum spunea călătorul Ibn Djubayr, cu

165. Stradă medievală la Alep.
(Foto J. Sauvaget.)

166. Sukul stofelor la Alep.
(Foto J. Sauvaget.)

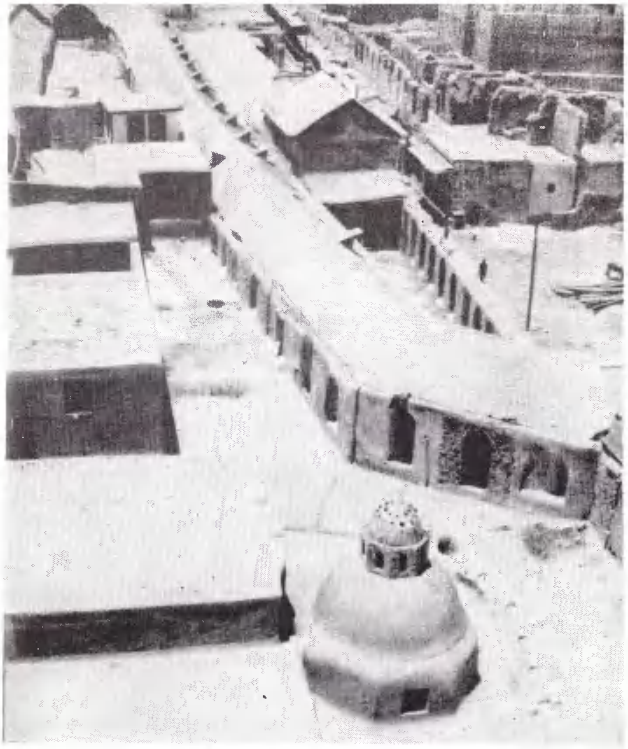

167. Acoperişuri ale sukurilor de la Damasc.
(Foto J. Sauvaget.)

168. O veche baie publică din Alep.
(*Foto J. Sauvaget.*)

dulapuri ce se închideau în fiecare seară. În timpul zilei, oblonul superior al fiecărei despărţituri era ridicat pentru a servi drept streaşină, în timp ce oblonul inferior era folosit ca tarabă. Un funcţionar orăşenesc, muhtasibul, trebuia să vegheze ca în mijloc trecerea să rămînă mereu liberă şi ca negustorii să nu umple strada cu mărfurile lor. Trebuie notat de asemenea că în secolul al XII-lea cel mai însemnat suk din Damasc, „Sukul lung", cunoscut şi azi sub acest nume, se întindea de la Bāb al-Djābya, în partea de apus a oraşului, pînă la Bāb Şarkī, în partea de răsărit, pe un traseu ce corespundea vechii „Străzi drepte" a oraşului roman.

168. O VECHE BAIE PUBLICĂ DIN ALEP.
Băile medievale de acest gen, care puteau da dovadă de calităţi arhitecturale în amenajarea lor interioară, aproape că nu se distingeau, în multe cazuri, printre case. Aici însă, marea cupolă a sălii de dezbrăcare şi micile cupole ale celorlalte încăperi, luminate cu ajutorul bucăţilor groase de sticlă încrustate în bolţile lor, se profilează într-un spaţiu recent degajat. Hornul se înalţă departe de focarul însuşi, aflat în partea de serviciu a clădirii, şi această dispoziţie permite lungii conducte de fum trecînd prin subsol să contribuie la încălzirea ansamblului. Două uşi deosebite permit accesul, una la partea frecventată de clienţi (aceasta e intrarea ce putea fi tratată ocazional ca intrare monumentală), cealaltă la camera cazanelor, care se învecina cu partea publică, fiind însă despărţită de ea printr-un zid gros străpuns numai de o lucarnă ce servea la trecerea aburului. Această a doua intrare era folosită de animalele de povară care aduceau combustibilul (bălegar uscat), care se întindea la soare pe terase, înainte de a-l arunca în despărţitura unde un om însărcinat cu acest lucru alimenta fără întrerupere focarul.

169. SCENĂ DE TAVERNĂ.
În pofida interdicţiei impuse de Coran şi de învăţaţii Islamului împotriva consumării de băuturi fermentate, existau în oraşele islamice numeroase taverne, unde aristocraţii şi dezmăţaţii veneau să se delecteze cu vinul conţinut în marile amfore ce se văd în partea dreaptă a imaginii. Chefurile erau în general însoţite de muzică, de unde prezenţa muzicantului cîntînd din lăută alături de un personaj de rang înalt, care se recunoaşte după perna de care se sprijină şi după şervetul pe care-l ţine în mînă. Doi alţi clienţi petrec la primul etaj, fiind serviţi de doi tineri. În colţul inferior din dreapta sînt evocate diferite etape ale preparării vinului: struguri zdrobiţi cu picioarele într-un ciubăr, de unde sucul se scurge prin fund; conţinutul unui burduf e filtrat de un servitor care-l strînge într-o cupă. (Al-Harīrī, Şedinţe, Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 33.)

169. Scenă de tavernă.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

170. Negustori pe o stradă comercială din Irak.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

170. NEGUSTORI PE O STRADĂ COMERCIALĂ DIN IRAK.

Un vînzător de sclavi exhibează la marginea străzii indivizii pe care-i oferă eventualilor cumpărători. Se va remarca marea proporţie de negri, originari cel mai adesea în acea epocă din Africa orientală. Într-o dugheană sau sub un adăpost cu acoperişul susţinut de stîlpi de lemn, două personaje par că discută rezultatul unei cîntăriri. Unul din ei ar putea să fie vreunul din acei zarafi care evaluau monezile după greutatea lor. (Al-Harīrī, Şedinţe, *Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 105.)*

VIAŢA COTIDIANĂ ŞI INTELECTUALĂ

171. REUNIUNE ÎNTR-O BIBLIOTECĂ LA HULWAN ÎN IRAK.

Şase personaje urmăresc cursul profesorului aşezat în dreapta. Acesta din urmă comentează, potrivit obiceiului vremii, o lucrare din care l-a pus să citească pe unul din auditori, şi anume cel mai apropiat de el. Scena se petrece într-o bibliotecă, unde, după un uz practicat şi în zilele noastre, cărţile sînt stivuite pe rafturi şi în mici despărţituri care prin conturul lor aduc cu unele nişe scobite în pereţii caselor abbaside din Samarra. (Al-Harīrī, Şedinţe, *Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 5 v°.)*

172. FRAŢII SINCERI.

Sînt numiţi astfel autorii anonimi ai unei enciclopedii filosofico-religioase de inspiraţie isma'iliană care a fost scrisă la Basra în secolul al X-lea. Aici sînt evocate reuniunile în cursul cărora aceste personaje redactau şi scriau opera lor comună. Se va admira mai ales impresia de calm şi seninătate ce se degajează din scena înfăţişată şi pare să se potrivească cu acea căutare a înţelepciunii căreia i se consacrau cei mai mulţi din adepţii doctrinelor ezoterice de tendinţă isma'iliană. (Istanbul, ms. Süleymaniye, Esad efendi, 3638, fol. 3 v°.)

173. SCRIBUL PUBLIC.

Scribul scrie după dictare ţinîndu-şi foaia cu mîna stîngă şi condeiul de trestie în mîna dreaptă. Gesturile acestui personaj modest erau aceleaşi ca ale celor mai importanţi secretari ai administraţiei şi uneori chiar ale vizirilor, care lucrau în condiţii tot atît de puţin confortabile atunci cînd însemnau, de pildă, instrucţiunile suveranului, reuşind totuşi să execute opere considerate ca modele de caligrafie. (Al-Harīrī, Şedinţe, *Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 79.)*

171. Reuniune într-o bibliotecă la Hul:wan în Irak.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

172. Fraţii sinceri.
(*Foto Biblioteca Süleymaniye, Istanbul.*)

173. Scribul public.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

174. FABULELE LUI BIDPAY.

Traduse întîi (din sanscrită — n. tr.) în limba pehlevi, fabulele lui Bidpay au fost apoi tălmăcite în limba arabă, în secolul al VIII-lea, prin îngrijirea scriitorului Ibn al-Mukaffa' sub titlul Cartea Kalîlei şi Dimnei. *Manuscrisele acestei culegeri sînt deseori decorate cu miniaturi ilustrînd diferitele episoade. Cea de faţă arată bufniţele atacînd corbii, după un apolog ce vrea să răspundă următoarei întrebări: „Ce trebuie să facă un rege, expus atacurilor unor duşmani, pentru a căuta să restabilească pacea fără a fi înşelat, fără a merge prea departe cu încrederea?" Se va remarca modul de tratare a copacului cît şi a stîncilor. (Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 3467, fol. 66 v°.)*

175. SCENĂ DE NAŞTERE.

Această scenă care, potrivit pasajului pe care-l însoţeşte, s-ar situa în India datorează fără îndoială acestui fapt numeroase detalii marcînd aspectul personajelor: culoarea pielii, costumele etc. Într-un cadru arhitectural tipic de casă cu etaj, se descoperă totuşi ilustrarea unor obiceiuri proprii societăţii islamice din epocă, şi anume prezenţa alături de stăpînul casei a unui astrolog, care ia horoscopul noului-născut, şi a unui om cucernic care scrie pentru acesta vreo amuletă sau vreun talisman. (Al-Harîrî, Şedinţe, *Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 5847, fol. 127 v°.)*

176. LUCRAREA PĂMÎNTULUI.

Această miniatură luată din Cartea antidoturilor *a falsului Galenus şi datînd din 1199 îl arată pe farmacist asistînd la cultura plantelor medicinale şi la diferite munci ale pămîntului, în timp ce un servitor îi aduce o tavă cu mîncare şi o amforă cu vin. Este una din rarele reprezentări ale activităţii oamenilor de la ţară. Se observă în ea folosirea unor instrumente rudimentare, secera, cazmaua triunghiulară, sania cu role tăioase servind la scoaterea boabelor din spic, furca de vînturat şi sita. Majoritatea bărbaţilor lucrează dezbrăcaţi pînă la brîu. Mişcările lor sînt bine observate, în timp ce plantele sînt reprezentate în maniera stereotipă tradiţională. (Paris, Bibl. nationale, Cabinet des manuscrits, ms. ar. 2964, fol. 22.)*

177. FABRICAREA PLUMBULUI.

În această ilustraţie cu caracter mai mult artistic decît ştiinţific — şi aceasta în pofida naturii tehnice a lucrării ilustrate —, căldarea în care, fără îndoială, se prepara amestecul, serveşte drept motiv central. În jurul ei trebăluiesc doi oameni cu veşminte bogate, încadraţi de acei copaci cu frunziş fantezist, care se reîntîlnesc ca tot atîtea elemente ale unui decor de teatru în miniaturile arabe din secolul al XII-lea. (Paris, Muzeul Luvru.)

174. Fabulele lui Bidpay.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

175. Scenă de naştere.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

176. Lucrarea pămîntului.
(*Foto Bibliothèque nationale, Paris.*)

177. Fabricarea plumbului.
(*Foto Giraudon.*)

178. FIGURI DINTR-UN TRATAT DE ASTRONOMIE DIN EPOCA ABBASIDĂ.
Al-Battānī, care a trăit în Mesopotamia superioară și a murit în 929, a fost unul dintre cei mai mari astronomi ai lumii arabo-islamice. Tratatul său, care aducea corectări importante calculelor lui Ptolemeu, a ajuns cunoscut în Europa, unde a fost tradus în secolul al XII-lea. Se văd aci detaliile figurilor cu ajutorul cărora el determina poziția unor anumite stele. (Londra, British Museum, ms. ar. 1997, fol. 87.)

179. HARTA OCCIDENTULUI.
Lucrările geografice din secolul al X-lea erau însoțite de hărți rudimentare indicînd aproximativ traseul coastelor și al fluviilor precum și poziția diferitelor orașe. Această hartă, care figurează într-un vechi manuscris al lucrării lui Ibn Hawkal, reprezintă bazinul occidental al Mediteranei cu diferitele lui insule, Spania și Italia, a căror formă se ghicește, și Magrebul, a cărui coastă rectilinie se remarcă; portul Marsā Mūsā, lîngă Tanger, are dimensiuni disproporționate, iar printre munții schematic schițați figurează mai ales Alpii și masivul Aures. (Istanbul, Aya Sofia, ms. 2971.) (De remarcat că teritoriul de sus este acela al Magrebului, iar cel de jos, acela al Italiei și Spaniei — n. tr.)

180. REPREZENTAREA UNEI CONSTELAȚII: ANDROMEDA.
În tratatul său despre Stelele fixe, *astronomul al-Ṣūfī, care a murit în 986, după ce fusese în serviciul emirului buyid 'Aḍud al-Dawla, a descris și a reprezentat constelațiile definite de Ptolemeu, introducînd însă cîteva modificări în raport cu observațiile sale personale. Miniaturile din acest manuscris, care datează din 1009, se inspiră în același timp din tradiția antică — la fel ca textul însuși — și din tipurile fizice caracteristice pentru lumea mesopotamiană. Aici mîinile ridicate ale personajului, care pare dealtfel să schițeze un pas de dans, sînt singurele care amintesc lanțurile Andromedei din legendă, expusă pe stînca ei. (Oxford, Bodleian Library, ms. ar. Marsh. 144.)*

181. OROLOGIU ACȚIONAT CU APĂ.
Un orologiu de felul celui reprezentat aci exista la Damasc la poarta marii moschei și a fost descris în termenii următori de călătorul Ibn Djubayr: „Cînd o oră a zilei a trecut, două greutăți de aramă cad din ciocul celor doi șoimi de aramă sculptată care se înalță deasupra a două vase de aramă... Cei doi șoimi se văd întinzîndu-și gîtul cu cele două bule deasupra vaselor și aruncîndu-le încet în acestea printr-un mecanism minunat ce te face să crezi că e la mijloc o vrăjitorie." (*Al-Djazarī,* Cartea procedeelor mecanice, *Boston, Museum of Fine Arts.*)

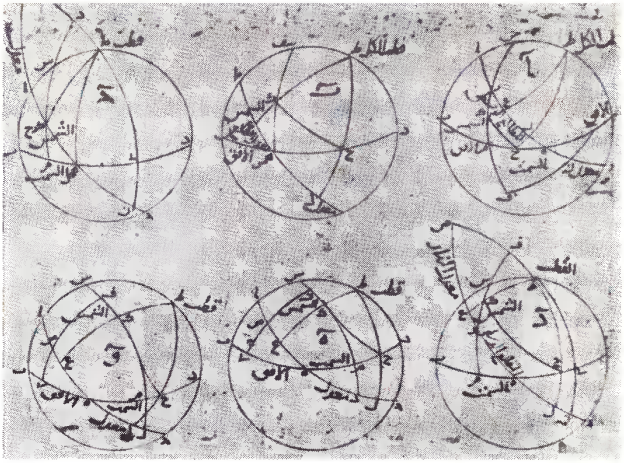

178. Figuri dintr-un tratat de astronomie din epoca abbasidă.
(*Foto British Museum, Londra.*)

179. Harta Occidentului.
(*Foto Biblioteca Süleymaniye, Istanbul.*)

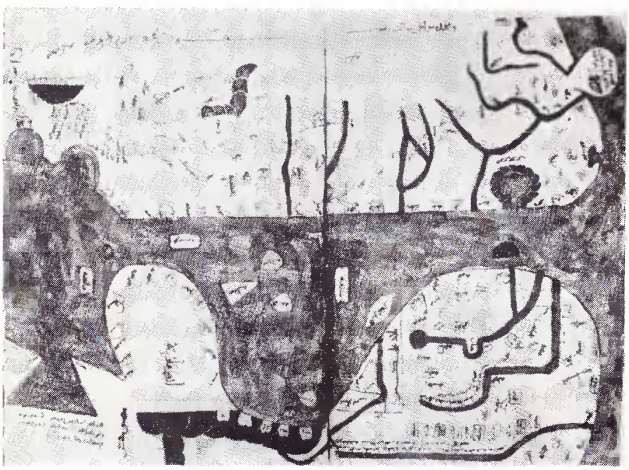

180. Reprezentarea unei constelații: Andromeda.
(*Foto Bodleian Library, Oxford.*)

181. Orologiu acţionat cu apă.
(Foto Museum of Fine Arts, Boston.)

CUPRINS

III. ECONOMIA ŞI GRUPURILE SOCIALE . . . 5

Capitolul VII.

ŢINUTURILE ŞI RESURSELE IMPERIULUI . . . 6
— Perenitatea vechilor landşafturi 6
— Deşerturile în imperiu 8
— Imaginea clasică a beduinului 12
— Marile şesuri aluviale şi oazele de platou . 16
18. Reţeaua de irigaţii şi de instalaţii fixe în hinterlandul bagdadian (637—1500) . . . 19
19—20. Ameliorarea, apoi decăderea progresivă a lucrărilor de irigaţie din Irak 20-21
21. Reţeaua de irigaţii de la Hirbat al-Mafdjar 22
22. Două oaze umayyade părăsite: Basīrī şi Kasr al-Hayr cel Apusean 24
— Viaţa ţărănească veche şi tehnica apei . . 25
23. Pămînturile irigate ale Oazei Gūta . . . 27
24. Reţeaua hidraulică de la Kasr al Hayr cel Apusean 29
25. Reprezentarea schematică a unui kanat . . 32
26. Incintă întărită umayyadă: Kasr al-Hayr cel Răsăritean 33
— Punerea în valoare a pămînturilor şi locul grădinii în mentalitatea clasică 34
— Resursele naturale ale imperiului şi artizanatul rural 40
— Industriile specializate (textile şi covoare, lucrarea fildeşului, pielii şi metalului, artele focului şi artele cărţii) 46
— Activităţile de construcţie 57
27. Planul caravanseraiului Ribāt-i Şaraf din Horāsān 60

— Condiţiile comerţului 62
— Marile drumuri comerciale 66
28. Planul Sultan Hanului 66-67
29. Planul a două caravanseraiuri de epocă mamelucă din Alep 66-67
30. Marile drumuri comerciale din lumea musulmană medievală 68-69
31. Legăturile maritime cu Extremul Orient în secolul al IX-lea, după izvoare literare . . 71
— Apărarea teritoriului 72

Capitolul VIII.

PALATUL SUVERANULUI ŞI MEDIUL SĂU . . 76

— Palatul abbasid şi diferitele sale părţi . . . 77
— Multiplicitatea şi fragilitatea reşedinţelor princiare 79
32. Centrele succesive ale Bagdadului 80
33. Poziţia capitalei califiene Samarra 82-83
34. Planul palatului califian al lui al-Muʿasim de la Samarra, sau Djawsak Hākānī . . 88
35. Planul palatului califian Balkupārā de la Samarra 90
— Primele reşedinţe umayyade 94
36. Planul castelului umayyad Kasr al-Hayr cel Apusean 95
37. Planul castelului umayyad Mşattā 97
38. Planul băii umayyade de la Kusayr ʿAmrā 98
39. Marea sală de odihnă a băii umayyade de la Hirbat al-Mafdjar 99
40. Baia de aburi a băii umayyade de la Hirbat al-Mafdjar 100
41. Planul reşedinţei umayyade de la Hirbat al-Mafdjar 101
— Transformarea palatului abbasid în provincii 102
42. Poziţia şi planul unui oraş regal zirid din masivul muntos Hodna 104
43. Oraşul regal umayyad Madīnat al-Zahrāʿ 105
44. Reşedinţa gaznavidă Laşkari Bazar din Afganistan 106
45. Planul palatului gaznavid al lui Masʿūd III de la Gazna 107
— Casa domestică a suveranului şi funcţia şambelanului 107
— Marii demnitari 114
— Ceremonialul audienţelor şi glorificarea suveranului 124
— Ieşirile prinţului pentru obligaţiile rituale . 134
46. Planul oraşului regal Mahdiya în secolul al X-lea 136
— Suveranul şi războiul 137
— Ziua suveranului şi distracţiile lui 140

ORAŞUL ŞI MEDIILE URBANE 149

— Elementele constitutive şi organele esenţiale ale oraşului în perioada clasică 152
47. Planul moscheii umayyade din Damasc . . 156
48. Planul moscheii lui Ibn Ṭūlūn din Vechiul Cairo 157
49. Planul reconstituit al marii moschei din Kairuan 158
50. Planul marii moschei din Córdoba 160-161
51. Planul moscheii abbaside din Nāyin . . . 162
52. Planul madrasalei funerare a lui Ibn al-ʿAdīm din Alep 163
53. Planul spitalului lui Argūn al-Kamilī din Alep 162-163
54. Planul madrasalei cu două minarete din Erzurum 166
55. Perspectiva izometrică reconstituită a băii al-Sultān din Damasc 167
— Permanenţa tradiţiilor anterioare 168
— Oraşele-tabere şi oraşul umayyad 170
56. Planul oraşului umayyad ʿAndjar 174
— Metropolele abbaside din Irak şi marile oraşe provinciale 175
— Oraşul din epoca post-selgiucidă 179
57. Intrarea monumentală fortificată a cetăţii Alepului 180
58. Planul oraşului Alep în secolul al XI-lea . 181
— Mediul urban al oamenilor de religie . . 183
— Secretarii, negustorii şi cetăţenii avuţi . . 196
— Savanţii, literaţii şi poeţii 202
— Meseriaşi şi dughenari 211
59. Complexul comercial din Alep la sfîrşitul Evului Mediu 212-213
— Salariile, nivelul de viaţă şi agitaţiile populare 216
— Scavii şi tributarii 220
— Sărbătorile şi serbările publice 222
— Rolul mediilor urbane 224

CONCLUZII 226
— Lista ilustraţiilor 230

REDACTOR: VICTORIA JIQUIDI
TEHNOREDACTOR: MIHAIL BOITOR

BUN DE TIPAR: 04.09.1975
APARUT 1975
COLI DE TIPAR 10,84
PLANȘE TIPAR ÎNALT 30
C. Z. PENTRU BIBLIOTECILE MARI 7.03
C. Z. PENTRU BIBLIOTECILE MICI 7
TIRAJ: 12 000+20+90 EX. BROȘATE

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
· ȘOSEAUA ALBA IULIA NR. 40
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Biblioteca de artă

153

Arte și civilizații

civilizația islamului clasic

Cadrul economic și social care a condiționat evoluția acestei civilizații s-a transformat foarte simțitor de-a lungul veacurilor: pe de o parte, unui imperiu unitar i-au urmat regate sau principate de tendință feudală, pe de altă parte, populația s-a împrospătat de câteva ori de pe urma invaziilor. Nu se poate deci vorbi decât de aspecte succesive ale civilizației islamice.